

пенсійна система на відміну від розподільної, коли пенсії у загальному випадку передбачалася всім, хто досяг пенсійного віку, ставить у залежність розмір і наявність майбутньої пенсії від величини перерахованих відрахувань. У багатьох країнах раніше обов'язковому пенсійному страхуванню підлягали далеко не всі категорії працівників, а, наприклад, тільки зайняті у держсекторі (Австралія). Оскільки українська пенсійна система має змішаний характер, шансу залишитися без пенсії у громадян України немає. У цьому перевага такої системи перед, наприклад, казахською. З іншого боку, у цьому випадку знижується привабливість участі громадян у пенсійній системі.

Важливою проблемою накопичувальної пенсійної системи є фінансування регулюючого органу. При фінансуванні такої структури на рівні звичайного державного органу, буде важко підтримати високий рівень кадрів і незалежність. При фінансуванні регулятора з бюджету Центрального банку (або державного пенсійного фонду) буде досить важко забезпечити його незалежність від цих органів [3, с. 158]. Розумною, на нашу думку, є модель, яка застосовується у Великобританії і Австралії, де джерелом фінансування є збір з учасників пенсійної системи, пропорційний активам під управлінням.

Звичайно, не можна обійти стороною і питання політичних ризиків накопичувальної пенсійної системи. Відстрочення і зниження ставок обов'язкових внесків в Угорщині (1997 – 2001 рр.) і Польщі, на збиток довгострокової стабільності пенсійної системи, структура зборів у Колумбії – яскраві приклади популістської поведінки держави. При фінансових складностях пенсійні фонди і керівні компанії традиційно використовуються як дійні корови, піддаються добровільно-примусовій реструктуризації, і в результаті стають жертвами дефолту (Аргентина і Уругвай у 2000 – 2002 рр.). Крім того, держава може змінити правила пенсійного забезпечення, знижуючи можливість громадян накопичити на старість. Самообмеження держави є практично нездійсненним завданням, особливо за умов нерозвинутого громадянського суспільства. Чилійський досвід, з конституційною заборонаю на внесення змін до законодавства про соціальне забезпечення, за винятком поправок, внесених Президентом республіки, навряд чи застосований у країнах з менш складною конституцією. У інших країнах пенсійні системи не захищені від свавілля держави.

Необхідним заходом у багатьох країнах стає поступова, але неминуча приватизація керуючих компаній, і створення рівного конкурентного поля. Світовий досвід вказує на те, що повна приватизація при жорсткому державному і громадському контролі – єдиний спосіб забезпечити ефективне управління активами на користь майбутніх пенсіонерів.

Також є сенс зазначити переваги третього рівня пенсійної системи, що зараз планується в Україні. На нашу думку, саме він буде найперспективнішим за умов правильного підходу. Так, наприклад, у Німеччині до 75 % таких майбутніх пенсій покриваються роботодавцем, а 25 % – самим працівником. Таким чином, перед виходом на пенсію у майбутнього пенсіонера збираються значні кошти, і найголовніше, що значно підвищується роль профспілок, які контролюють укладання таких угод. Це дуже важливо для суспільства, в якому останнім часом профспілки перестали відігравати хоч якусь роль.

Взагалі ж у розвинутих країнах багаторівнева система пенсійного забезпечення дає змогу отримувати пенсію на рівні 75 % звичайної платні. Цей рівень є добровільним, але у ньому потрібно брати активну участь.

Ми вважаємо, що з цього приводу слід навести приклад з життя сучасної Польщі. З 2000 до 2003 р. до недержавних пенсійних фондів поляками було переведено більшість банківських депозитів [9, с. 237]. Ці гроші пішли на реальний сектор економіки, забезпечивши вкладникам значні доходи, а саме: спеціалісти у галузі управління активами збільшили вартість заощаджень своїх клієнтів (пенсіонерів) з 2003 р. у середньому на 60 % [1, с. 24]. У Польщі населення активно здає гроші до інвестиційних фондів. За останніх 42 місяці вартість активів, внесених населенням, виросла більш як у 10 разів.

Зростання активів у Польщі, Чехії та Словаччині вражає. Сьогодні у Польщі процвітають НПФ, що вклали капітали в акції національних промислових гігантів. Є позитиви й у діяльності НПФ Росії.

Аналіз основних параметрів моделей пенсійного страхування в країнах з перехідною економікою, що прийняли рішення про створення багаторівневої пенсійної системи, свідчить про прихильність більшості країн до комбінованої моделі з переважною частиною розподільної складової. Проте для України, на думку автора, цей варіант не є вдалим, оскільки вже через кілька десятиліть знову постануть демографічні проблеми, що спонукатимуть до перегляду основних правил формування пенсійних засобів. Тому, як проміжний етап, слід використовувати введення державної накопичувальної системи з подальшим переходом до накопичувальних принципів формування пенсій.

Література

1. Борщевський В.В. Інституційні основи суспільно-економічних і ринкових перетворень у Польщі. — Л., 2003. — 47 с.
2. Діденко Ю.Ю. Соціально-економічні особливості системи пенсійного забезпечення в умовах перехідної економіки. — Харків, 2003. — 190 с.
3. Зайчук Б.О. Організаційно-економічний механізм побудови в Україні трирівневої системи пенсійного забезпечення. — К., 2002. — 174 с.
4. Зайчук Б. О., Никитенко В. С., Семендяєва В. І. Система пенсійного забезпечення: сьогодні і завтра: Коментар застосування Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». — К.: Формат, 2004. — 346 с.
5. Прокопович С. В. Моделювання гнучкої стратегії пенсійного страхування в умовах нестаціонарного середовища. — Харків, 2002. — 177 с.
6. Фулц Елейн, Рук Маркус. Пенсійна реформа в Центральній та Східній Європі: нові дані щодо реструктуризації національних систем пенсійного забезпечення в окремих країнах /Міжнародна Організація Праці; Бюро для країн Центральної та Східної Європи. — К., 2000. — 32 с.
7. Хмелевська О.М. Організаційно-економічний механізм пенсійного забезпечення в умовах ринкової економіки. — К., 1999. — 207 с.
8. Чеботар С.І. Економічні реформи у Польщі: українсько-польські порівняльні дослідження. — Тернопіль, 2001. — 188 с.
9. Шлюсарчик Б. Міжнародна конкурентна позиція країни: досвід Польщі. — Дніпропетровськ: ДУЕП, 2004. — 324с.

Петруня В. Ю.,

аспірант кафедри менеджменту

Дніпропетровського національного гірничого університету

Екологічний фактор у поведінці споживача як передумова екологізації конкурентної стратегії підприємства

В статье анализируется система экологических факторов предпринимательской деятельности, которую формируют потребители, конкуренты, государство и другие институты. Определяется место экологических факторов в конкурентной стратегии предприятия – текущей и перспективной. Анализируются особенности «экологического спроса» в условиях трансформационной экономики.

The author of the given article analyses the system of ecological factors within business activity which is formed by consumers, competitors, the state and other institutions.

There has been defined the ecological factors' role in a business' competitive strategy, which is supposed to be current and perspective, some ecological demand' peculiarities under the transition economy have also been analysed.

Ключові слова: екологізація конкурентної стратегії, товари-замінники, екологічні компоненти, екологічний імідж товарної марки, ергономічність, споживацький менталітет.

На формування конкурентної стратегії підприємства впливає багато факторів, які уособлюють як зовнішнє, так і внутрішнє середовище підприємства. Серед них можна зазначити вимоги споживачів, рівень конкуренції у галузі, ресурсні можливості постачальників, наявність

товарів-замінників, регуляторна політика держави тощо. У системі цих факторів важливими є здебільшого екологічні аспекти, які з тією або іншою силою впливають на конкурентну стратегію підприємства у цілому.

Сьогодні стає дедалі більше дослідників, які цікавляться екологічними проблемами та вважають їх вирішення одним з найважливіших питань суспільства. Звичайно така постановка проблеми підштовхує науковців, зокрема економістів, до більш детального розгляду екологічного фактора та його впливу на ринкові процеси. Так, досліджуються та аналізуються потреби ринку в екологічній продукції (наприклад, можна назвати таких авторів як А. Зуєва, Л. Мяснікова, А. Лукіна), пропонуються концепції екологічного маркетингу (С. Ілляшенко, О. Прокопенко), розробляються системи екологічного менеджменту на підприємствах (А. Бородін, Ю. Лисенко, А. Садеков, В. Секерин, Г. Нікітіна). Особлива увага у дослідженнях приділяється ролі держави, створенню необхідної законодавчої бази для реалізації екологічної політики (О. Лазор, Л. Загвойська, І. Синякевич, С. Дорогунцов, А. Федорищева, Ю. Стадницький, Л. Масловська). При цьому слід зазначити, що в цілому вирішення проблеми ринкової конкурентоспроможності підприємств ще недостатньо пов'язується з екологічними факторами, особливо з тими, що пов'язані з поведінкою споживачів.

Метою цієї статті є виявлення місця екологічного фактора у системі споживчих уподобань фізичних осіб – суб'єктів ринкового попиту.

У цілому до тих основних інститутів зовнішнього середовища, які надсилають «екологічні сигнали» підприємству-виробнику, слід віднести споживачів, конкурентів, державу та громадські контактні аудиторії (рис.1).

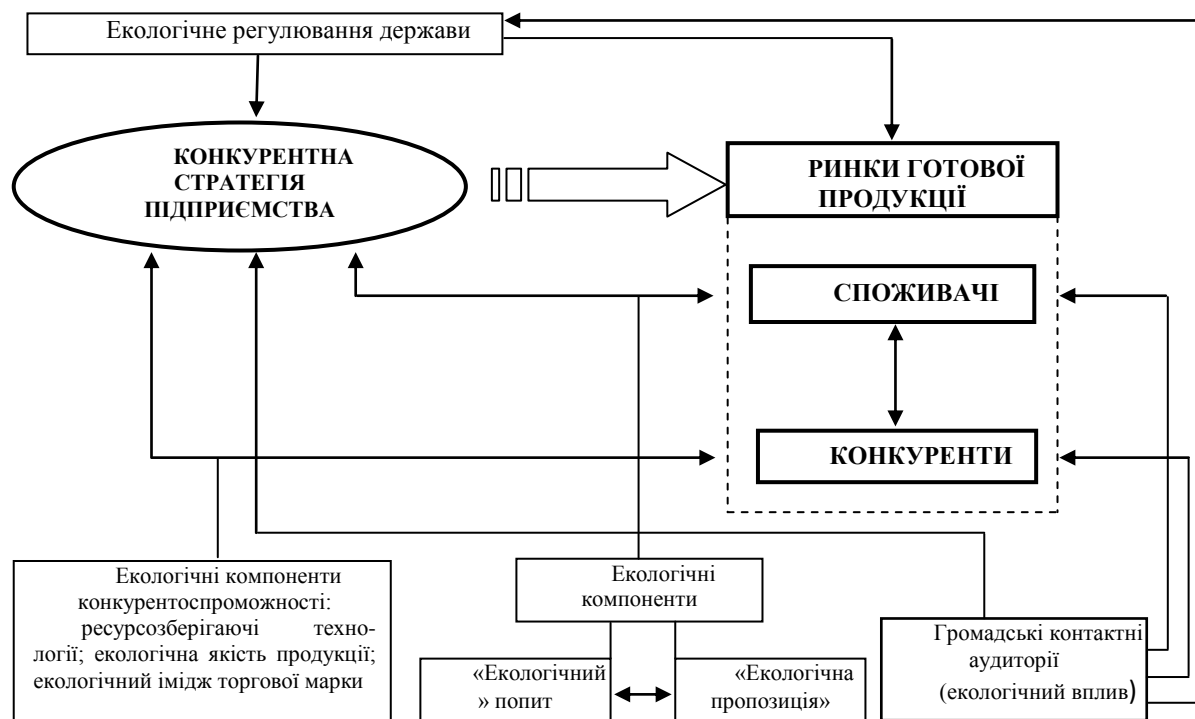

Рис. 1. Зовнішнє середовище як система факторів екологізації стратегії підприємства

Отже, виявлення вимог до товару проводиться на основі аналізу інформації про споживачів та їх потреби. Для цього потрібно обрати номенклатуру показників – як якісних (функціональність, надійність, естетичність, ергономічність тощо), так і вартісних (ціна товару, витрати на транспортування, витрати на обслуговування), а також безумовно звернути особливу

увагу на так звані регламентовані показники, які зумовлюють правову можливість реалізації товару на конкретному ринку. Якщо хоч один із регламентованих показників (безпеки, патентно-правових, взаємозамінності та сумісності) не відповідає встановленим вимогам, існуючим на конкретному ринку, то подальша оцінка конкурентоспроможності та формування конкурентної стратегії не є доцільними.

Досить часто екологічний показник також відносять до розряду регламентованих. Ми вважаємо, що така точка зору є формально правильною. Але при цьому слід звертати увагу на те, що зараз екологічний компонент набуває все більш важливого ринково-фактичного значення. Підприємства, які ставляться до екологічних показників лише як до зовнішньої регламентації їх діяльності, на нашу думку, не мають переконливої ринкової перспективи. Екологічний чинник дедалі більше набуває важливого значення в системі конкурентоспроможності підприємства.

На підтвердження нашої точки зору свідчить той факт, що в українському суспільстві зростає занепокоєність погіршенням стану довколишнього середовища, і ця тенденція доведена, зокрема, за допомогою досліджень останніх років. Питання захисту природного середовища набувають все більшої актуальності та стають на політичному порядку денному у багатьох країнах світу. Україна не є винятком. Так, зокрема у 1998 р. було прийнято Закон України про внесення змін до Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р., який спрямований на посилення захисту природних систем та підтримання відповідної якості навколишнього середовища. Регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів задекларовано як пріоритетні напрями діяльності держави та суспільства.

Відповідно з цими законодавчими актами Верховною Радою була розроблена Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 рр. Метою програми є покращення екологічної ситуації у країні, формування та подальший захист екологічної мережі, інформування населення про стан екологічної ситуації у регіонах, а також проведення просвітницької роботи. Абсолютно зрозумілим є те, що успіх такої екологічної ініціативи значною мірою залежить від ставлення до неї виробників та споживачів країни.

Для спостереження та дослідження екологічного фактора у поведінці споживачів різними організаціями, експертами проводяться опитування та анкетування. Так, для оцінки ставлення споживачів до екологічної ситуації у своєму регіоні Держкомприроди Криму провело анкетування 1024 осіб з 52 населених пунктів [1].

За результатами опитування було виявлено, що 56 % респондентів оцінюють екологічну ситуацію у Криму як не зовсім сприятливу, а 32 % опитаних охарактеризувало її як надзвичайно несприятливу (рис. 2).

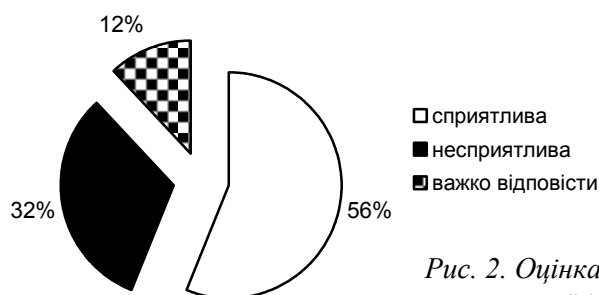

Рис. 2. Оцінка споживачами екологічної ситуації у регіоні (% від загальної кількості опитаних)

Слід зазначити, що певна тенденція критичності відображає перевагу емоційної реакції в оцінках за умов нестачі інформації. Про недостатню інформованість респондентів також свідчить

те, що 75 % опитаних незадоволені рівнем та обсягом забезпечення екологічною інформацією (рис. 3).

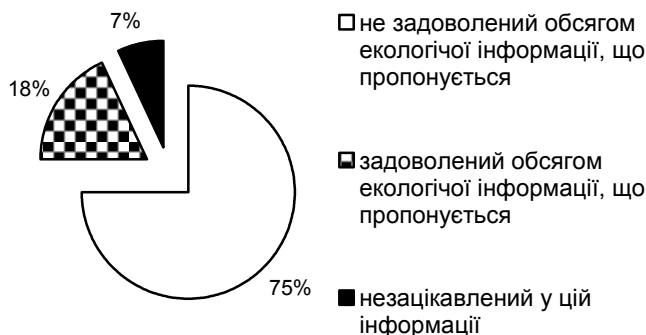

Рис. 3. Ступінь забезпеченості споживачів екологічною інформацією (% від загальної кількості опитаних)

Наприклад, близько 30 % опитаних не знають жодної державної чи суспільної екологічної організації. Третина респондентів назвала певні держоргани (найбільш часто – Держкомприроди, СЕС, інспекція рибоохорони). Серед громадських екологічних організацій найчастіше називалася «Екологія та світ».

Шляхи оздоровлення навколишнього середовища респонденти пов'язували, перш за все, з фінансово-технологічними заходами, які названі авторами опитування інтенсивними заходами (55 %). У системі цих заходів респонденти основні свої сподівання пов'язували із заміною старих виробництв на нові (58%), збільшенням фінансування (52%), переходом до більш жорстких штрафних санкцій (45%) (рис. 4).

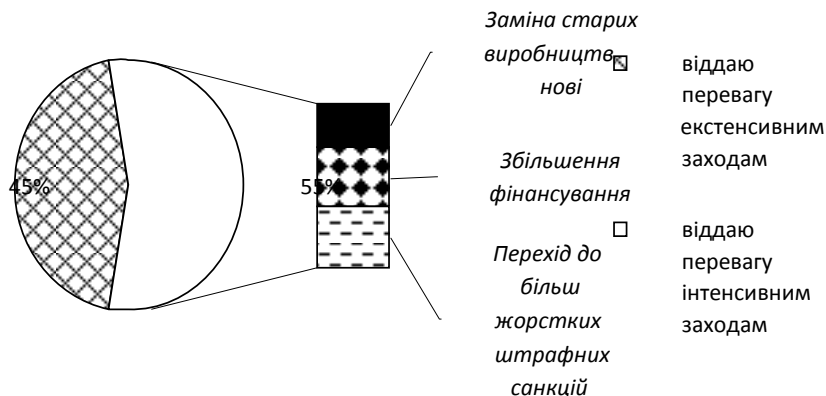

Рис. 4. Пропозиції споживачів щодо оздоровлення зовнішнього середовища (% від загальної кількості опитаних)

Заходи іншого характеру (екстенсивні заходи) – підвищення відповідальності кожного з нас, введення нових законів, покращення екологічної освіти – респонденти оцінили як менш важливі (45 %).

У цілому проведене опитування засвідчило, що екологічні цінності мають досить суттєве значення для окремого споживача, але недостатній рівень інформованості призводить до певної пасивності у вирішенні екологічних проблем.

Для подальшого дослідження місця екологічного фактора у поведінці споживача слід виявити погляди щодо важливості екологічності товарів при виробництві та споживанні,

визначити пріоритети екологічності за окремими групами товарів та можливості цінового диференціювання тощо. В цьому плані досить цікаві результати дослідження представили російські спеціалісти (враховуючи схожість споживацького менталітету, традицій у Росії та Україні, такий аналіз уявляється нам досить цінним), в яких простежуються тенденції у поведінці споживачів стосовно вищезгаданих питань.

Таблиця 1

Оцінка факторів, що впливають на поведінку російських споживачів [2]

Фактори	Процент споживачів, які назвали проблеми такого роду, від загальної кількості опитаних				
	1999 р. (%)	2000 р. (%)	2001 р. (%)	2002 р. (%)	2003 р. (%)
Політичні	8	5	8	5	16
Економічні	10	9	6	19	2
Соціальні	23	37	44	26	44
Екологічні	42	45	36	44	32

З наведених у табл. 1 даних можна дійти висновку, що найбільшого значення для споживачів набули соціальні та екологічні фактори. Це дає певні підстави прогнозувати, що екологічні новації з боку бізнес-структур можуть бути зустрінуті споживачами з достатньою увагою.

В інших дослідженнях робиться спроба визначити більш предметно ставлення споживачів до екологічності товарів. За результатами одного з опитувань щодо впливу екологічного фактора на поведінку індивідуальних споживачів було виявлено, що практично всі респонденти (96 %) вважають екологічний фактор важливим при виробництві товарів народного споживання (рис. 5) та 75 % звертають увагу на екологічність товарів при покупці (рис. 6). Цифри є дуже високими. На нашу думку, це пов'язане з тим, що вони відбивають певну специфіку аудиторії (респондентами виступали люди молодого та середнього віку, активні, з вищою освітою).

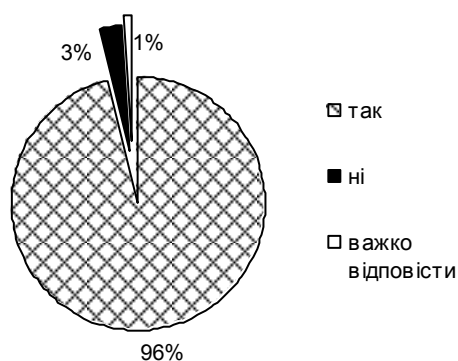

Рис. 5. Важливість екологічного фактора для споживачів товарів (% від загальної кількості опитаних)

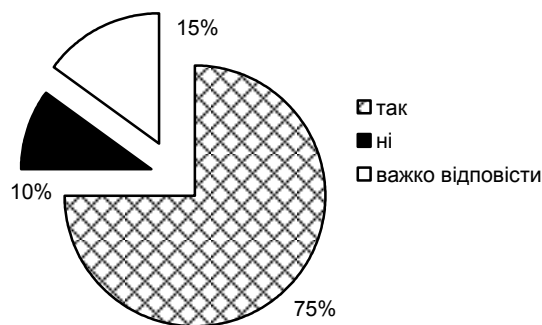

Рис. 6. Чи звертають споживачі уваги на екологічність товару при покупці (% від загальної кількості опитаних)

У процесі дослідження респондентам пропонувалося також оцінити значення екологічного фактора при виробництві різних групи товарів народного споживання. В результаті були визначені пріоритети за певними групами товарів (рис. 7). Практично всі споживачі (99,6 %) відзначають важливе значення екологічності продуктів харчування. Другою за важливістю групою товарів, в якій, на думку респондентів, необхідно підсилити екологічну складову, стали парфумерно-косметичні засоби. Відносно важливою є екологічність одягу та взуття, а також побутових приладів.

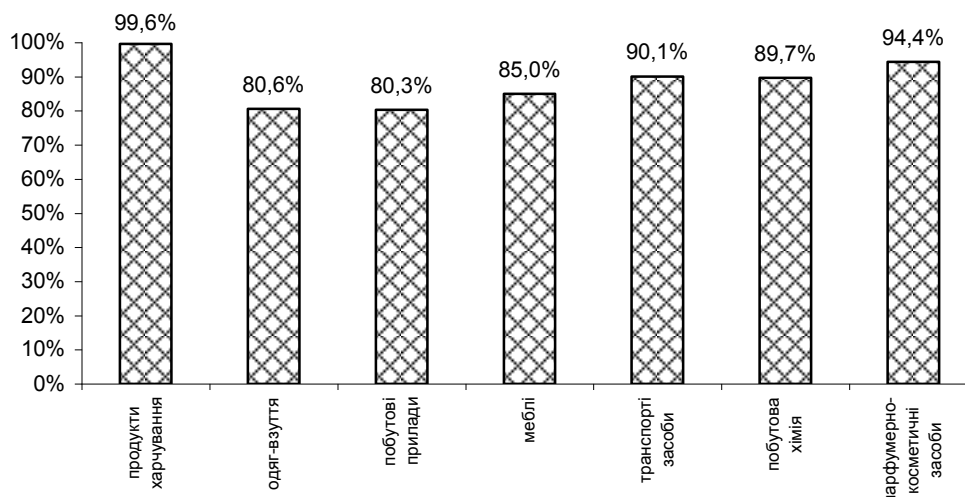

Рис. 7. Важливість підсилення екологічної складової при виробництві товарів (за оцінками споживачів)

Респондентам було поставлено питання стосовно того, чи припускають вони, що екологічні товари можуть коштувати дорожче. На нього 90,6% опитуваних відповіли позитивно (табл. 2).

Таблиця 2

Пріоритетність підсилення екологічності у групах товарів залежно від доходу респондента [3]

Варіант відповіді	Доход вище за середній, %	Доход нижче за середній, %	Середній доход, %
Так	90,5	75	91,8
Ні	9,5	8,3	6,3
Важко відповісти	0	16,7	1,9

Ініціатори дослідження зробили спробу визначити рівень можливого підвищення ціни на екологічну продукцію для наведених вище груп товарів (табл.3). Приблизно 10% респондентів погодилися з підвищенням ціни екологічних продуктів харчування та парфумерно-косметичних засобів на 20 – 30 % та ще близько 10 % припускають підвищення ціни на екологічні товари цих груп більш як на 30 %. З викладеного доходимо висновку, що це пов'язано зі сприйняттям цих товарів як товарів, наділених особливою корисністю. Проте для оцінки можливості практичного використання цих результатів з точки зору конкурентної переваги необхідно перевірити додатковими дослідженнями.

Таблиця 3

Можливості цінової диференціації екологічних товарів [4]

Товарні групи	Підвищення ціни, %	Кількість респондентів, що дали позитивну відповідь
Продукти харчування	Не більш 20	80
Одяг/Взуття	Не більш 10 Не більш 20	78 15
Побутові прилади	Не більш 10 Не більш 20	80 15
Меблі	Не більш 10 Не більш 20	75 18
Транспортні засоби	Не більш 10 Не більш 20	80 12
Побутова хімія	Не більш 10 Не більш 20	71 18
Парфумерно-косметичні засоби	Не більш 20	79

Таким чином, можна говорити не лише про можливість цінової диференціації екологічних товарів від традиційних замінників, а й цінової диференціації всередині екологічних товарів

залежно від доходів споживачів. Представлені дані свідчать, що споживачі сприймають цінову диференціацію екологічних товарів відносно традиційних товарів на рівні 10 – 20 %.

Результати іншого опитування, що розміщені на сайті «АПК-Інформ», свідчать про готовність мешканців м. Києва купувати екологічно чисту плодово-овочеву продукцію навіть при підвищенні цін на неї (табл. 4.). Це фактично підтверджує наше припущення щодо схожості українського та російського споживацьких менталітетів.

Таблиця 4

Результати опитування мешканців м. Києва щодо готовності купувати екологічно чисту плодово-овочеву продукцію [5]

<i>Підвищення ціни на екологічно чисту продукцію, %</i>	<i>Кількість респондентів, які погоджуються купувати екологічно чисту продукцію</i>	<i>Питома вага окремих груп респондентів, які погоджуються купувати екологічно чисту продукцію, відносно загальної кількості опитаних, %</i>
40	26	13
50	22	11
60	13	6,5
70	7	3,5
80	5	2,5
Разом	73	36,5

Згідно з результатами опитування, більшість потенційних покупців погоджуються купуватиме екологічно чисту продукцію за умов, що ціна на неї буде у межах на 40 – 50 % вище, ніж на продукцію, вирощену за традиційними технологіями. Відзначимо, що погодились купувати екологічно чисту продукцію 36,5 % респондентів. На нашу думку, це досить високий показник, при цьому зазначимо, що 30 % респондентів взагалі не могли визначитися через свою необізнаність з приводу вказаного питання, а 13,5 % респондентів заявили, що вони не мають необхідності купувати таку продукцію, оскільки вирощують її на власних садових ділянках. Найбільшу зацікавленість стосовно екологічно чистої продукції виявили люди віком 50 – 60 років, що пов'язано з їх підвищеною турботою про здоров'я, а також молодь до 25 років з її традиційним прагненням до всього нового. І, навпаки, люди 30 – 40 років ставились до перспектив споживання такої продукції переважно індиферентно.

Отже, за результатами опитувань можна дійти висновку, що усвідомлення проблем екології знаходиться на тому рівні, який не може практично не цікавити виробників – суб'єктів ринкової пропозиції товарів. Велике значення має складання рейтингу перспективних груп товарів з точки зору ефективного використання екологічних факторів для досягнення конкурентних переваг.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що досить значна частка споживачів цікавиться екологічністю при виборі товару, а це є доказом того, що екологічна складова виходить на новий рівень у свідомості споживачів та набуває дедалі більшого значення в системі створення споживацької цінності при виробництві товарів широкого споживання. Виходячи з цього, кожне підприємство для забезпечення конкурентоспроможності своєї продукції повинне врахувати екологічні вимоги споживачів та відшукати шляхи впливу на екологічний вибір покупця. На нашу думку, подальший науковий розгляд таких складових цієї проблеми як вплив «профілю» споживача на його ставлення до екологічності товарів, розробка відповідних форм реагування підприємств на екологічні вимоги споживачів, а також деяких інших аспектів, є цікавим та перспективним напрямом для економічної науки.

Література

1. Труды Крымской Академии наук // www.crimea.edu
2. Лукина А. Экологический фактор в поведении российских потребителей //Маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 58 – 59.
3. Там само.
4. Там само.
5. О выращивании экологически чистой овощной продукции в Украине //www.apk-inform.com

Приказюк Н. В.

*аспірантка кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Інвестиційна діяльність комерційних банків на ринку корпоративних облігацій

В статті досліджується ринок корпоративних облігацій. Проаналізована інвестиційна діяльність комерційних банків на ньому. Предложено рекомендації по активізації діяльності банківських інститутів на ринку корпоративних облігацій в Україні.

The present article studies the corporation bond market. The author of the article analyses the investment activity of commercial banks on the market, and offers some recommendations summoned to enable banking institutions to enhance their activity on the corporation bond market in Ukraine.

Ключові слова: комерційні банки, корпоративні облігації, національний ринок капіталу, інвестиційна діяльність, банківські установи.

Становлення економіки ринкового типу, динамічне зростання сукупного продукту реального сектора виробництва потребує постійного залучення додаткових фінансових ресурсів. Проте, сьогодні існує проблема недостатнього насичення економіки прямими та портфельними інвестиціями. Розв'язанню даної проблеми може сприяти розвиток фінансових інструментів залучення капіталу та розвиток ринків їх обігу.

Одним із сегментів національного ринку капіталу, на якому спостерігається сплеск ділової активності, є ринок корпоративних облігацій. Однак, потенціал цього фінансового інструменту на даний час використовується не повністю.

Враховуючи значення банківської системи за умов української економіки, банки мають відігравати провідну роль у розвитку ринку корпоративних облігацій. Сьогодні комерційні банки є активними учасниками даного ринку і одночасно виступають у ролі емітентів, покупців та менеджерів облігацій. Корпоративні облігації для банків є альтернативними шляхами як залучення, так і розподілу та використання фінансових ресурсів.

Загальні питання функціонування ринку корпоративних облігацій, а також інвестиційної діяльності комерційних банків на ньому займають досить вагоме місце в наукових дослідженнях як за кордоном, так і в Україні. У цьому напрямі активно працюють такі фахівці: Б. Луців, А. Мороз, А. Пересада, В. Шелудько, В. Шапран, О. Охріменко та ін.

Проте, питання інвестиційної діяльності комерційних банків на ринку корпоративних облігацій в Україні, факторів, які впливають на її стан, досліджені недостатньо. Зазначене обумовлює актуальність теми статті.

Метою дослідження є проведення аналізу ринку корпоративних облігацій та інвестиційної діяльності комерційних банків на ньому, обґрунтування шляхів поживлення даного ринку в Україні та підвищення інвестиційної активності банківських установ.

Нами у статті використовувались такі загальнонаукові методи дослідження як історизм, методи логічного і порівняльного аналізу, системного аналізу, метод аналізу і синтезу, групування та ін.

Законом України «Про цінні папери та фондову біржу» визначається, що облігація – це цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого процента (якщо інше не передбачено умовами випуску) [1].

За Законом України «Про цінні папери та фондову біржу» облігації можуть випускатися іменними і на пред'явника, процентними і безпроцентними (цільовими), що вільно обертаються або з обмеженим колом обігу [1].

За ознакою забезпечення облігації поділяються на такі три типи: забезпечені облігації, незабезпечені облігації, гарантовані облігації.

Згідно з Положенням про порядок випуску облігацій підприємств, яке набуло чинності 28 серпня 2003 р., облігації можуть випускатися як для відкритого продажу, тобто для розміщення серед юридичних та фізичних осіб, коло яких заздалегідь визначити неможливо, так і для закритого продажу, тобто для розміщення і обігу облігацій серед юридичних осіб (професійних учасників ринку цінних паперів, банків, страхових компаній, інститутів спільного інвестування тощо), перелік яких заздалегідь визначено емітентом у рішенні про випуск облігацій [2].

Сукупність облігацій можна поділити на два види: державні й муніципальні облігації та корпоративні облігації.

Корпоративна облігація – це борговий цінний папір, випущений суб'єктом господарювання для залучення грошових коштів з фінансового ринку на розвиток власного бізнесу, який свідчить про зобов'язання емітента перед власником облігації виконати всі положення умов випуску цього цінного паперу. Отже, до корпоративних облігацій відноситься коло облігацій, які випускаються суб'єктами господарювання (промисловими підприємствами, фінансовими компаніями, банками тощо).

Ринок корпоративних облігацій – це ринок, на якому здійснюється випуск та продаж корпоративних облігацій.

Після проголошення Україною незалежності у 1991 р. розпочався процес побудови власного ринку корпоративних облігацій. Першочерговим завданням було визначення правових параметрів даного ринку. У червні цього самого року Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про цінні папери та фондову біржу», яким визначалося поняття «облігації підприємств» та ключові положення щодо їх емісії та обігу. Законом України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», прийнятий 30 жовтня 1996 р. Верховною Радою України, встановлюється вимоги щодо випуску і обігу цінних паперів [3]. Отже, з 1991 до 1996 р. можна вважати періодом створення правової основи функціонування ринку корпоративних облігацій.

У 1996 р. розпочався процес масової приватизації, у результаті якого більшість колишніх державних підприємств змінили форму власності (здебільшого на акціонерну) і стали самостійними суб'єктами господарювання, що в подальшому сприяло становленню ринку корпоративних облігацій. Важливим наслідком процесу приватизації стало створення інфраструктури ринку цінних паперів України (фінансових посередників, системи обліку прав власності на цінні папери тощо). У цьому ж році ДКЦПФР зареєструвала випуск корпоративних облігацій на суму 12,81 млн. грн. (табл.1).

Разом з тим, 1996 – 1997 рр. характеризувалися значним темпом приросту обсягу ринку ОВДП та активною діяльністю банків на даному ринку. За цей період банки набули достатнього досвіду роботи з облігаціями, що в подальшому також вплинуло на становлення ринку корпоративних облігацій.

Таблиця 1

**Обсяг та структура зареєстрованих ДКЦПФР
випусків корпоративних облігацій в 1996 – 2004 рр.***

Рік	Показник								
	Усього випущених цінних паперів, млрд. грн.	Корпоративні облігації							
		Усього		випущені банками		випущені державними підприємствами		випущені іншими суб'єктами	
		млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
1996	1830	12,81	0,70	0,66	5,15	1,95	15,22	10,20	79,63
1997	9560	116,44	1,22	0,50	0,43	102,00	87,60	13,94	11,97
1998	11850	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
1999	8050	132,19	1,64	0,00	0,00	120,00	90,78	12,19	9,22
2000	15590	69,89	0,45	5,00	7,15	0,00	0,00	64,89	92,85
2001	22670	694,32	3,06	73,44	10,58	56,50	8,14	564,38	81,29
2002	17090	4274,62	25,01	87,38	2,04	150,00	3,51	4037,24	94,45
2003	23620	4241,86	17,96	329,16	7,76	1154,00	27,21	2758,71	65,04
2004	34670	4106,59	11,84	217,93	5,31	520,04	12,66	3368,62	82,03

* Складено за даними ДКЦПФР (www.ssmc.gov.ua).

Важливим кроком у розвитку ринку корпоративних облігацій стало прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законів України з метою стимулювання інвестиційної діяльності». Цим законом передбачалось, що кошти, отримані емітентом від продажу облігацій, не оподатковуються, основна сума боргу, що повертається інвесторам після терміну обігу облігацій, не включається до витрат, а сума відсотків, що виплачується емітентом на користь держателів, відноситься до затрат [4].

2001 рік характеризується першими публічними випусками корпоративних облігацій (ДАК «Титан», ЗАТ «Київстар GSM», Банк «Райффайзен-Україна»). Деякі вчені вважають цей рік «точкою відліку в формуванні ринку корпоративних облігацій» [5, с. 50]. Це були перші випуски, організовані за всіма канонами публічного розміщення: інвест-меморандум, фінансові консультанти, road-show, якісні емітенти, грамотно опрацьовані умови випуску, тощо [5, с. 50].

До того ж, за умов економічного росту (в 2001 р. реальний ВВП збільшився на 9,2 %) операції з корпоративними облігаціями стають привабливими не тільки для емітентів та інвесторів, а й для фінансових посередників. Функцію розміщення облігацій серед інвесторів взяли на себе комерційні банки.

2002 рік став роком корпоративних облігацій. Обсяг зареєстрованих ДКЦПФР випусків корпоративних облігацій тоді становив 4274,62 млн. грн. (табл. 1). За підсумками цього року загальний обсяг торгів корпоративними облігаціями становив понад 2,16 млрд. грн., збільшившись порівняно з 2001 р. на 243 % та з 1999 р. — на 8 312 %. Темпи зростання операцій з усіма видами цінних паперів склали відповідно 159 та 650 % [6].

Отже, динаміка зростання ринку корпоративних облігацій відповідала загальним тенденціям розвитку національного фондового ринку, однак зростання операцій з корпоративними облігаціями відбувалося випереджаючими темпами порівняно з темпами зростання загального обсягу операцій по всіх видах цінних паперів.

На частку ПФТС, тобто організований ринок, припадало 37% (796 млн.грн.) від загального обсягу торгів корпоративними облігаціями. У 2002 р. спостерігалось збільшення ринкових випусків корпоративних облігацій, емітенти яких проходили лістинг на організованих торговельних майданчиках. Так, якщо на початку року у ПФТС котирувалися корпоративні облігації лише чотирьох емітентів, то наприкінці року їх кількість зросла до 25 [6].

Значне зростання обсягу торгів корпоративними облигаціями пояснюється тим, що в цей час українські підприємства починають випробувати облигації як додатковий інструмент у залученні боргового капіталу, а комерційні банки вбачають у посередницькій діяльності на ринку корпоративних облигацій новий вид бізнесу, який приносить їм комісійні доходи. Розміщення підприємствами власних випусків не може бути ефективно здійснене без залучення банківської системи. На той час банки стали провідними андерайтерами ринкових випусків («Київстар», «Сармат», «Титан», аеропорт «Бориспіль», «Галактис», «Аркада-фонд», «Оранта-Україна»).

До того ж, у комерційних банків з'являється додаткове джерело отримання процентних доходів за рахунок розміщення активів у корпоративні облигації, строк розміщення і відсоткова ставка за якими є більш привабливими у порівнянні з державними облигаціями.

Комерційні банки отримують можливість залучення довгострокових (від 1,5 до 3 років) ресурсів за рахунок випуску та розміщення власних облигацій. У 2002 р. такі випуски здійснили АКБ «Хрещатик», «Райффайзенбанк Україна», АКБ «Укрсоцбанк», АКБ «Донгорбанк», ВАТ «Кредит промбанк», АКБ «Надра» та ВАБанк. Частка банківських облигацій у загальному обсязі випусків становила більше 10 %.

За 2003 р. загальний обсяг зареєстрованих ДКЦПФР нових випусків облигацій становив 4241,86 млн. грн., майже стільки ж, скільки у попередньому році.

Протягом 2004 р. було зареєстровано випусків облигацій на суму 4,1 млрд. грн. (96,81 % обсягу попереднього року). З них облигації підприємств становили 3888,66 млн. грн., а облигації банків 217,93 млн. грн. (5,31 %). Обсяг облигацій за 2004 р. зменшився порівняно з 2003 р. на 92 млн. грн. Це зменшення пов'язане з тим, що протягом травня 2003 р. було зареєстровано досить значні за обсягом випуски облигацій (випуск облигацій ВАТ «Укртелеком», випуск облигацій Державного територіально-галузевого об'єднання «Південно-Західна залізниця» та три випуски облигацій Концерну «Галнафтогаз» на загальну суму 1,23 млрд. грн.).

У 2004 р. як і у попередні роки, продовжилось збільшення загального обсягу торгів на ринку цінних паперів. За цей рік цей обсяг становив 321,3 млрд. грн. На організаторах торгівлі протягом 2004 р. було укладено угод з цінними паперами на суму 13,2 млрд. грн., причому, угоди, укладені на вторинному ринку, становили 97 % усіх угод. Слід зазначити, що 74,66 % від загального обсягу укладених угод на організаторах торгівлі становив обсяг укладених угод на ПФТС [7].

Вартість угод, укладених з корпоративними облигаціями в 2004 р., перевищила вартість угод, укладених з іншими цінними паперами в ПФТС і дорівнювала 4,34 млрд. грн. (212,85 % рівня 2003 р. та 61,97 % загального обсягу торгів) (табл. 2). Причому, облигаціями-лідерами торгів стали облигації ЗАТ «Запорізький автомобілебудівний завод», ЗАТ «Сармат», ТОВ «Концерн «АВК», ВАТ «Азот» та ЗАТ «Конті-інвест». Кошти, отримані від продажу корпоративних облигацій, здебільшого інвестувалися в автомобілебудівну, харчову, хімічну промисловість, зв'язок та будівництво.

Таблиця 2

Обсяг торгів корпоративними облигаціями в ПФТС*

Рік	Загальний обсяг торгів, млн. грн.	Показник					
		Корпоративні облигації					
		Всього		Первинний ринок		Вторинний ринок	
млн.грн.	%	млн.грн.	%	млн.грн.	%		
2000	1 463,03	3,38	0,23	2,95	87,28	0,43	12,72
2001	6 285,08	124,02	1,97	12,37	9,97	111,65	90,03
2002	6 272,97	790,73	12,61	40,98	5,18	749,75	94,82
2003	3 216,30	2038,12	63,37	7,48	0,37	2 030,64	99,63
2004	7 000,10	4337,12	61,96	2,53	0,058	4 334,59	99,93

*Складено за даними ПФТС (www.pfts.gov.ua)

Найактивнішими учасниками ринку корпоративних облігацій сьогодні є банки. Слід зазначити, що лідерами за обсягами торгів корпоративними облігаціями в 2004 р. стали ЗАТ «АКІБ «Укрсиббанк», ВАТ «АППБ «Аваль», ЗАТ «Перший Український Міжнародний Банк», ЗАТ «Донгорбанк», ВАТ «АБ «Укргазбанк».

Важливим кроком на шляху до подальшого розвитку ринку корпоративних облігацій та активізації інвестиційної діяльності на ньому стало рішення про розрахунок індексів корпоративних облігацій. Так, з 1 жовтня згаданого вище року ПФТС розпочала розрахунок індексу «ПФТС-Cbonds», який характеризує зміну цін корпоративних облігацій з терміном до погашення (найближчої оферти) до одного року (без врахування накопиченого купонного доходу), та індексу «ПФТС-Cbonds/TR», який характеризує умовну вартість індексного портфеля, що складається з корпоративних облігацій з терміном до погашення (найближчої оферти) до одного року, при цьому отримані процентні платежі одразу ж реінвестуються в той самий індексний портфель.

У цілому доходимо висновку, що сьогодні корпоративні облігації є одними з найпрозорішими та ліквідними фінансовими інструментами. До того ж, емітенти облігацій є більш відкритими бізнес-структурами порівняно з іншими підприємствами (емітенти облігацій друкують проспект емісії та бухгалтерську звітність за встановленою формою, надають до ДКЦПФР та публікують річні звіти про фінансово-господарську діяльність, розголошують передбачену законодавством особливу інформацію). Банки мають можливість стати головними інституційними інвесторами корпоративних випусків. Проте, національний ринок корпоративних облігацій порівняно з ринками розвинутих країн є значно меншим за обсягами та розвитком. Однак існують фактори, які стримують подальший розвиток ринку корпоративних облігацій та діяльність банків на ньому.

Однією із істотних перепон є обмеження обсягу емісії облігацій акціонерними товариствами на рівні 25 % від розміру статутного капіталу. За приблизними оцінками, частка акціонерних товариств у загальному обсязі випуску облігацій підприємств становить близько 8%. У той самий час 75 % промислового потенціалу національної економіки сконцентровано саме у підприємствах, створених у формі акціонерних товариств.

Для усунення існуючих недоліків на ринку корпоративних облігацій доцільно розробляти комплексну програму розвитку даного ринку. На нашу думку, насамперед слід скасувати обмеження щодо випуску облігацій акціонерними товариствами, запровадити постійно діючий, прозорий механізм середньострокового рефінансування банків НБУ під заставу корпоративних облігацій та спростити законодавчі та нормативні вимоги щодо механізму випуску облігацій, що забезпечить скорочення строків адміністративної процедури. Поступове проведення зазначених заходів сприятиме значному поживленню ринку корпоративних облігацій та активізації інвестиційної діяльності комерційних банків.

Література

1. Закон України «Про цінні папери та фондову біржу» від 18 червня 1991 року № 1201-ХІІ // Основні чинні кодекси та закони України. – К.: Махаон, 2003.
2. Рішення ДКЦПФР №322 від 17 липня 2003 р. «Про затвердження Положення про порядок випуску облігацій підприємств». Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 13 серпня 2003 р. за № 706/8027 З
3. Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні » від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР // Основні чинні кодекси та закони України. – К.: Махаон, 2003.
4. Закону України «Про внесення змін до деяких законів України з метою стимулювання інвестиційної діяльності » від 15 липня 1999 р. № 977-ХІV
5. Черніков Г., Кільмухаметов Р. Корпоративні облігації на ринку України // Ринок цінних паперів в Україні. – 2003. – № 11. – С. 49–54.
6. Руденко Т., Куш О. Ринок корпоративних облігацій: сьогодні та завтра // Цінні папери України. – 2003. – № 10. – С. 4–5.
7. Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку (www.ssmc.gov.ua).

Туголуков С.І.

*канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту
Академії праці і соціальних відносин*

Пріоритети пенсійного реформування в Україні

В статье рассматриваются актуальные вопросы реформирования пенсионной системы Украины. Исходя из системы экономических интересов, анализируются задекларированные и реальные приоритеты реформы, вскрывается их несоответствие и обосновывается необходимость строгого соблюдения задекларированной иерархичности.

The given article touches upon some urgent problems of reforming the pension system in Ukraine. Taking into consideration the system of economic prerogatives, the author of the article analyses both claimed and actual priorities of the mentioned above reform, shows their disparity and grounds the necessity for the claimed hierarchy of priorities to be observed.

Ключові слова: пенсійна реформа, пенсійний фонд, накопичувальний фонд, рівні пенсійної системи, цілі пенсійної реформи, інтереси засновників корпоративних пенсійних фондів та співробітників підприємств.

Прийняття законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення» започаткувало пенсійну реформу, покликану зменшити загострення сучасних суперечностей у цій сфері, забезпечити підвищення пенсій особам похилого віку, поновити зв'язок розмірів пенсій із заробітком, а також сприяти економічному зростанню.

Реформування пенсійної системи передбачає створення трирівневої моделі:

перший – солідарна система;

другий – накопичувальна система;

третій – недержавне пенсійне забезпечення.

Перший та другий рівні – загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, третій – добровільне пенсійне страхування.

Але, хоча Законом «Про загальнообов'язкове державне пенсійне забезпечення» передбачено створення Пенсійним фондом цільового позабюджетного Накопичувального фонду (другий рівень), для його введення в дію необхідно прийняти окрему постанову Верховної Ради України. Така постанова приймається за умов економічного зростання протягом останніх двох років не менш як 2 % ВВП порівняно з попереднім, одночасного підвищення заробітної плати та деяких інших чинників [1, с. 107].

Таким чином, з 1.01.2004 р. розпочала реформуватися тільки солідарна система (перший рівень) та отримали законодавчу основу для створення і розвитку недержавні пенсійні фонди (третій рівень).

Згідно з чинним законодавством України недержавні пенсійні фонди можуть функціонувати як: відкриті, корпоративні та професійні. Їх діяльністю керує єдиний орган управління – Рада фонду. Функції накопичення, управління Пенсійним фондом, управління активами фонду і зберігання здійснюють різні юридичні особи з метою забезпечення системи безпеки і створення найсприятливіших умов для отримання інвестиційного доходу.

Успішне пенсійне реформування сприятиме подальшому економічному піднесенню. При цьому вирішуватимуться насамперед такі завдання, як:

□ Підвищення мінімального рівня пенсійного забезпечення, гарантованого державою.

□ Посилення зв'язку між трудовим внеском і пенсійним забезпеченням.

А також інші, взаємопов'язані з попередніми, завдання:

□ Поступове переведення фінансування пільгових пенсій на систему недержавного пенсійного забезпечення і зменшення фінансового тиску на державний Пенсійний фонд.

- Посилення і подальший розвиток ринку цінних паперів.
- Залучення до виробництва значних додаткових довготермінових інвестицій.

Проте, попередній аналіз початку реформування пенсійної системи України та базових пенсійних законодавчих актів виявляє деякі проблеми, які у подальшому можуть негативно вплинути на її становлення.

Наприклад, введення в дію лише першого та третього рівнів викликає певні сумніви. Так, пенсійна реформа у Польщі розпочалась з 1999 р. Одночасно з реформуванням солідарної системи були набули чинності другий та третій рівні. Більш того, до державної накопичувальної системи були допущені як польські, так і закордонні приватні пенсійні фонди. За пенсійним законодавством, польський учасник отримує реальну можливість змінювати пенсійний фонд після двох років стажу [5, с. 32], у той час як українське законодавство (другий рівень) передбачає тільки державний Накопичувальний фонд, а можливість переказу своїх пенсійних рахунків в інший, недержавний фонд викривається учасникові фонду лише через 11 років після офіційного початку перерахунку коштів у державний Накопичувальний фонд [1, с. 102]. Для недержавних пенсійних фондів третього рівня мінімальні часові обмеження законом не передбачаються. Це питання вирішується особисто під час укладення договору між фондом та його учасником.

Практичний досвід проведення польської пенсійної реформи вказує на значні успіхи у розвитку другого рівня пенсійної системи. Однак, третій рівень не отримав належного розвитку. Причиною такого стану справ є участь у другому рівні, що вимагає від роботодавців додаткових відрахувань. Самі ж майбутні пенсіонери між підвищенням заробітної плати та відкриттям рахунку в недержавному корпоративному пенсійному фонді обирають підвищення заробітної плати. Таким чином, точка зору Української держави щодо пенсійного реформування полягає у тому, що завдання поступового переведення фінансування пільгових пенсій на систему недержавного пенсійного забезпечення практично виходить на перше місце.

Становлення третього рівня пенсійної системи почалося насамперед за рахунок корпоративних пенсійних фондів.

Насамперед заслуговує на увагу той факт, що згідно з Законом «Про недержавне пенсійне забезпечення» єдиним органом управління корпоративним пенсійним фондом є Рада фонду [ст. 6, п. 7]. Найімовірніше, Рада повинна формуватися не тільки з представників засновників і роботодавців – платників, а й із співробітників підприємств. Однак із ст.13 п.3 закону випливає, що співробітники підприємств, в інтересах яких здійснюватимуться платежі, не мають можливості делегувати своїх представників у ради. У цьому питанні законом відображаються інтереси тільки засновників-роботодавців, які отримують значні переваги в процесі роботи з фондом. Інтереси засновників і працівників фактично на всіх етапах: сплати внесків, накопичення засобів, інвестування активів корпоративних фондів, а також виплати активів – різні. Більш того, інтереси більшості засновників найшвидше будуть спрямовані на те, щоб по можливості встановити власний контроль не тільки в Раді фонду, а й над адміністратором та компанією по управлінню активами, всупереч розмежуванню повноважень, передбачених законом.

Разом з тим, у законі сформульований механізм, який заперечує участь пов'язаних осіб, що слугує додатковим бар'єром на шляху такого контролю. Проте цей механізм не усуває можливостей створення компанії з управління активами Пенсійного фонду, якою керують засновники. Для того, щоб створити таку компанію, великій виробничій структурі чи групі підприємств достатньо виділити необхідну, згідно з законом, суму коштів і забезпечити спеціалістів відповідними сертифікатами. У цьому випадку виникає ризик, що компанія з управління активами зобов'язана буде виконувати свої функції, виходячи з тактичних цілей засновника, а не із стратегії і мети корпоративного Пенсійного фонду. Такий конфлікт інтересів може негативно вплинути на діяльність фонду.

Пряме самофінансування засновників за рахунок коштів корпоративного Пенсійного фонду протягом перших п'яти років обмежено 10 % активів фонду, в подальшому – не більше 5% загальної вартості активів. Проте, у результаті функціонування системи інструментів, які обертаються на фінансовому ринку, з'являється можливість використати значно більший відсоток активів на самофінансування. Такі схеми зацікавлять засновників за умови виконання задекларованого законом, звільнення від оподаткування коштів, що перераховуються. Однак, з точки зору учасника недержавного Пенсійного фонду, в цьому випадку зростає ризиковий характер інвестицій і втрачається початковий сенс створення фонду.

Сучасні вимоги, які висуваються законодавством до інструментів, що обертаються на організованому фінансовому ринку та в які інвестуватимуться пенсійні кошти, не можна вважати серйозною перешкодою для зловживань. Тому паралельно до формування третього рівня пенсійного забезпечення, слід розробити і запровадити методичку, яка б підвищила вимоги до лістингу на фондовому ринку.

У ст. 88. Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та у ст. 49. «Про недержавне пенсійне страхування» розкриваються обмеження інвестиційної діяльності з пенсійними активами.

Викликають здивування верхні інвестиційні ліміти встановлені на державні цінні папери, які сягають до 50% активів фондів. Напевно метою таких лімітів є стимулювання вкладень довготермінових фінансових ресурсів у розвиток економіки країни (корпоративні цінні папери). Проте довготермінові фінансові ресурси, які розміщені на банківських депозитних рахунках і вкладені в ощадні сертифікати самими ж комерційними банками, також можуть трансформуватись на середньо- та довготермінові кредитні ресурси. Незначна частка довготермінових кредитів у кредитному портфелі комерційного банку, особливо такого, який має інвестиційну спеціалізацію, свідчить про підвищені ризики такого активу. Тому, встановлені законодавством верхні ліміти вкладень пенсійних активів у державні цінні папери фактично змушують пенсійні фонди здійснювати вкладення в корпоративні акції та облігації, що, в свою чергу, призводить до посилення ризикового характеру функціонування недержавних пенсійних фондів.

Так, досвід Польщі вказує на те, що після кризи фондового ринку у 2000 р. пенсійні фонди були вимушені скоротити інвестиції у цінні папери корпорацій. Державні боргові зобов'язання в загальних активах пенсійних фондів у цьому році становили 62,9 %, 2002 р. – 67,9 %, досягнувши у 2003 р. – 71 % [5, с. 29]. У всьому світі пенсійні фонди – найбільш консервативні фінансові організації, які насамперед спрямовані на мінімізацію ризику. У багатьох економічно розвинутих країнах, таких як Угорщина, Ізраїль, Саудівська Аравія, Данія та інших питома вага державних боргових зобов'язань коливається від 60 до 90 % загальних пенсійних активів.

Взагалі ринок внутрішніх державних облігацій можна вважати центральним фінансовим ринком країни тому, що його висока ліквідність має прямий вплив на покращення ліквідності інших внутрішніх ринків цінних паперів. Але українській ринок державних облігацій розвинутий дуже слабо. З одного боку, більша частина цінних паперів, що емітуються іноземними державами (до 90% і більше), розміщена на їх внутрішніх ринках, тоді як в Україні на внутрішній ринок припадає до 40% облігаційних зобов'язань держави. З іншого боку, головна проблема українського ринку державних облігацій полягає у тому, що торгівля цими паперами на вторинному ринку майже відсутня, а функціонування первинного ринку часто підпорядковується неринковим, неконкурентним чинникам. На первинних аукціонах Міністерство фінансів пропонує занижені, неринкові прибутковості, як от у 2003 – 2004 рр. на рівні 7 – 11 % за рік, у січні – березні 2005 р. залежно від дати розміщення і терміну обігу 6,8 – 11,85 % [7, с. 10], тоді як інфляція у 2003 р. становила 8,2 %, у 2004 р. – 12,3 [8, с. 48], а у 2005 р. незважаючи на офіційно оголошені 8,9 %, неурядові економісти прогнозують від 12 – 14 % і більше [9, с. 16].

Сьогодні, з юридичної точки зору лише банківські облігації пристосовані для інвестицій недержавних пенсійних фондів. Банківські депозити є досить прибутковими, але не мають

необхідного рівня ліквідності. Порушення у разі необхідності обумовлених у депозитній угоді термінів вкладення фінансових ресурсів викликає різке зниження доходності, що не вигідне пенсійним фондам. Щодо інших шляхів вкладень інвестиційних ресурсів пенсійних фондів, які дозволені законом, то їх використання є дещо проблемним.

Попередній і стиснутий аналіз пенсійної реформи, що розпочалася, приводить до висновку про відсутність системного підходу, починаючи від її розробки і закінчуючи впровадженням. Основною метою будь-якого Пенсійного фонду є, як мінімум, збереження реальної вартості коштів, які внесли учасники фонду. Але і цього замало. Внески, що були зроблені, в довготерміновій перспективі повинні приносити стабільний і достатній доход майбутнім пенсіонерам.

Однак, у Законі «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» відсутнє положення щодо мінімальної доходності Накопичувального фонду. А у Законі «Про недержавне пенсійне страхування» [ст. 51, п. 3] забороняється встановлення мінімально гарантованої норми прибутку. Лише договір про управління активами Пенсійного фонду може включати зобов'язання особи, яка здійснює управління активами Пенсійного фонду щодо забезпечення мінімальної доходності на рівні офіційного індексу інфляції.

Вочевидь, за допомогою пенсійного реформування держава намагається вирішити насамперед власні проблеми. До них можна віднести: зменшення фінансового тиску на державний бюджет і Пенсійний фонд, примусове залучення довготермінових фінансових ресурсів в економіку країни, а також стимулювання розвитку ринку цінних паперів шляхом новостворених пенсійних фондів. Тобто похідні завдання стають першочерговими.

Але пенсійні фонди не є локомотивом фондового ринку, особливо на даному етапі його становлення. Розвиток його інфраструктури, прозорості та чіткості функціонування залежить насамперед від держави.

З одного боку, потенційна можливість реального управління недержавними пенсійними фондами в інтересах засновників, може дати певний зиск окремим підприємницьким структурам чи секторам економіки, а, з іншого, — збільшує можливості для маніпуляцій і шахрайства з боку управляючих фондами, а також ставить під сумнів основну мету створення пенсійних фондів та успішність пенсійного реформування.

Література

1. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV від 9.07.2003 р. //Людина і праця. – 2003. – № 6 – 7. – С. 5 – 111.
2. Закон України «Про недержавне пенсійне страхування» №1057-IV від 9.07.2003 р. //Людина і праця. – 2003. – № 8. – С. 3 – 52.
3. Закон України «Про страхування» № 2745 від 4.10.2001 р. //Основні чинні кодекси та закони України. – К.: Махаон, 2003.
4. Бизнес на пенсии //Компаньон. – 2003. – № 40. – С. 30 – 33.
5. Пенсионные соблазны //Компаньон. – 2003. – № 38. – С. 28 – 32.
6. Результаты размещения облигаций внутреннего держзайму //Контракты. – 2005. – № 14. – С. 10.
7. Волошин О., Бурковский П. Замедление с надеждой //Компаньон. – 2005. – № 1 – 2. – С. 48 – 49.
8. Задерей Н. Бюджет Пандори //Контракты. – 2005. – №1 4. – С. 16 – 17.

Фірсова С. Г.,

канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Забезпечення умов розвитку інвестиційного процесу в Україні

В статті аналізуються проблеми інвестиційної політики. Пропонуються шляхи вирішення цих проблем за рахунок створення умов для покращення інвестиційного клімату та переорієнтації інвестицій в реальну економіку.

Some problems of an investment policy are analysed in the given article. There have been offered some ways of solving mentioned above problems through improving an investment climate and bringing investments to the real economy.

Ключові слова: інвестиції, інвестиційний процес, фінансові інститути, учасники інвестиційного процесу, політична обстановка, правове середовище, економічні чинники, геополітичні фактори.

Процес економічних і політичних перетворень, що відбуваються в нашій країні, привів до необхідності істотних змін у діяльності суб'єктів, що халяжують.

Змінюються колишні організаційні структури, міняються інтереси, а з ними і механізми поведінки, і методи прийняття рішень. Зміни, що відбуваються, виявилися настільки серйозними, що не всі господарські утворення можуть вибрати правильний шлях, адекватний динаміці напруженості розвитку.

Умови перехідного до ринкової економіки періоду вимагають підвищеної уваги до управління інноваційною діяльністю, що повинно забезпечити ефективний розвиток виробництва, оскільки інноваційна діяльність є найбільш прогресивною формою діяльності за ринкових умов. Проблема її розвитку не залишається поза увагою таких вітчизняних економістів як Л. Антонюк, Л. Нейкова, Б. Патон, Д. Черваньов та ін. Однак завдяки своїй актуальності та комплексності потребує постійної уваги і зусиль науковців.

Метою цієї статті є дослідження факторів, які впливають на інвестиційний клімат в Україні. Для досягнення зазначеної мети були вирішені такі завдання:

- дана оцінка обсягу іноземних інвестицій в економіку України;
- виділені головні способи залучення інвестицій;
- проведений аналіз факторів, які враховують потенційні інвестори при прийнятті рішення щодо інвестування.

Основним індикатором економічного розвитку країни, що характеризує виробництво товарів і послуг для задоволення кінцевих потреб суспільства, є валовий внутрішній продукт (ВВП). Аналіз динаміки ВВП протягом восьми місяців поточного року вказує на те, що зростання ВВП становить 2,8 %, а це майже в 5 разів нижче за аналогічний період минулого року. Зростання ВВП, на нашу думку, стримується певною мірою за рахунок гальмування темпів зростання внутрішніх та іноземних інвестицій.

Інвестиції – це будь-який інструмент, в який можна вкласти гроші з розрахунком на збільшення їх вартості, або забезпечити позитивну величину прибутку. Розрізняють прямі та непрямі інвестиції. Прямі інвестиції – це форма вкладень, яка дає інвестору безпосереднє право власності на цінні папери та майно. Також прямими інвестиціями називають вкладення капіталу, при якому інвестор навпростець придбав правління активами у вигляді фондових або майнових цінностей. Непрямі інвестиції – це вкладення ресурсів до портфеля, інакше кажучи, набір цінних паперів або майнових цінностей.

У цілому інвестиційний процес – це механізм, що об'єднує попит та пропозицію, тобто тих, хто пропонує гроші, і тих, хто пред'являє попит на інвестицію. Звичайно, обидві сторони зустрічаються в фінансових інститутах або на фінансовому ринку. Фінансові інститути – це такі

організації, які приймають вкладення та дають залучені гроші в борг або інвестують в інших формах. Фінансові ринки – це механізм, який служить для укладання угод, і зводить разом тих, хто має гроші, з тими, хто їх шукає.

Головні учасники інвестиційного процесу – це держава, компанії та фізичні особи, причому кожний з них може брати участь в інвестиційному процесі як на стороні попиту, так і на стороні пропозиції. Держава – це чистий споживач грошових ресурсів, що означає: держава більше використовує ресурси, ніж дає. Подібно державі, компанії у цілому є чистими покупцями грошових ресурсів. Фізичні особи – це чисті постачальники грошей, інакше кажучи, вони дають інвестиційному процесу більше, ніж беруть. Оскільки держава та компанії є чистими покупцями грошових ресурсів, роль індивідуальних інвесторів у наданні грошей для фінансування економічного росту та розвитку дуже велика та значна.

Як відомо, залучення інвестицій може здійснюватись різними способами, наприклад, залежно від відносин між інвесторами й об'єктом приватизації. Головними способами у такому випадку є створення спільних підприємств, додаткова емісія акцій, залучення коштів міжнародних фінансових організацій та проведення конкурсів, якими б передбачались зобов'язання щодо розвитку підприємств. Цікаво, але залучення іноземних інвестицій за допомогою створення спільних підприємств найбільш поширене на початку економічних реформ, досі не втратило актуальності. Так, стосовно роздержавлення майна, інвестування у такий спосіб надає можливість налагоджувати роботу підприємств як під час приватизації, так і після неї. Підприємство завдяки участі іноземного інвестора проходить попередню реструктуризацію, і вигода державі від цього може бути навіть більшою, ніж при традиційному продажі. Водночас, і експерти ЮНКТАД, аналізуючи рух світових прямих іноземних інвестицій, відзначають постійне зростання в загальному обсязі припливу світових інвестицій частки інвестицій шляхом злиття компаній.

Досить привабливою для українських підприємств є й перспектива залучення додаткових коштів за допомогою вторинної емісії акцій (вони можуть емітувати свої цінні папери для поповнення обсягу власних обігових коштів). Такий спосіб залучення інвестицій, на думку експертів, ще недостатньо поширений в Україні. Проблема додаткових емісій полягає у тому, щоб чітко визначити обсяг емісії, необхідний для розвитку підприємства і водночас достатній для того, аби не втратити контроль за підприємством. Досвід такої роботи загалом невеликий на українських підприємствах. Проте вже існує чимало фінансових установ та консалтингових фірм, які консолідували провідних спеціалістів у цій сфері і можуть надати необхідну допомогу. Активно почали працювати на українському ринку міжнародні фінансові установи. Програми надання кредитів українським підприємствам здійснюють Європейський банк реконструкції і розвитку, Міжнародна фінансова корпорація, Фонд NIS Interprise – фонд сприяння розвитку підприємництва у нових незалежних державах та ін. Вони постійно розширюють сферу своєї діяльності.

З огляду ж на власне підприємницьку діяльність українських СПД, щоб отримати конкурентні переваги на світовому фінансовому ринку, не слід забувати і про те, що вітчизняні компанії повинні активніше заявляти іноземним інвесторам про свої можливості примноження їх капіталу. За таких умов зростає роль і значення інструментів, які дозволяють українським підприємствам представити свої акції на зарубіжних фондових ринках. Так, одним із таких інструментів, популярність якого істотно зросла за останні роки, є депозитарна розписка. У загальному розумінні депозитарна розписка – це цінний папір, що має похідний характер і випускається авторитетним депозитарним банком у формі сертифіката на акції іноземного емітента. Випуск депозитарних розписок забезпечує переваги як компаніям, що прагнуть вийти на фондовий ринок зарубіжної країни, так і для інвесторів у цій країні. Наприклад, до основних переваг, які прагнуть отримати компанії за допомогою депозитарних розписок на іноземному фондовому ринку, належать такі:

- розширення групи потенційно інформованих та заінтересованих інвесторів за рахунок досконалішої інфраструктури та прозорості фондових ринків інших країн;

- формування позитивного іміджу та зростання довіри до компанії-емітента;
- вищий рівень ліквідності депозитарних розписок порівняно з акціями, що обертаються на внутрішньому ринку тощо. Для іноземного інвестора важливим є як диверсифікація інвестиційного портфеля та зниження фінансових ризиків, так і той факт, що інвестиції у депозитарні розписки дозволяють отримати вигоду від кореляції доходності залежно від діяльності на фондових ринках різних країн. Крім цього, подібні інвестиції не потребують фізичного переміщення капіталу за кордон чи проведення валютних обмінних операцій (щоправда, це не стосується питання виплати дивідендів). Так, Україна разом із Польщею, Румунією, Марокко поки що належить до так званих перспективних ринків депозитарних розписок, проте Росія вже вважається такою, що належить до ринку, який активно розвивається.

Аналізуючи попит і пропозицію української сторони на ринку капіталу слід констатувати, що Україна вкладає інвестиції в економіку інших країн світу.

Так, станом на 01 січня 2005 р. обсяг прямих інвестицій становив 175,9 млн. доларів.

Найбільше Україна інвестувала в економіку Російської Федерації – 94,6 млн. доларів. (53,8%), Панами – 18,9 млн. (10,8%), В'єтнаму – 15,9 млн. (9,0%), Іспанії – 13,8 млн. (7,9%), США – 5,7 млн. (3,2%), Гонконгу – 5,4 млн. (3,1%), Швейцарії – 4,7 млн. (2,7%), Австрії – 3,0 млн. (1,7%), Грузії – 2,3 млн. (1,3%), Кіпру – 2,0 млн. (1,1%), Узбекистану – 1,9 млн. (1,1%), Греції – 1,6 млн. (0,9%), Естонії – 1,1 млн. (0,6%), інших країн – 5,0 млн. доларів (2,8%).

Що стосується іноземного інвестування економіки України, то, за даними Держкомстату, станом на початок 2004 р. загалом інвестиції до України надійшли зі 114 країн світу, однак, найбільший їх обсяг одержано зі США – 1074,8 млн. доларів (16,1% до загального обсягу), Кіпру – 779,2 млн. (14,7%), Великої Британії – 686,1 млн. (10,1%), Нідерландів – 463,9 млн. (7,0%), Німеччини – 441,4 млн. (6,6%), Віргінських островів – 381,0 млн. (5,7%), Російської Федерації – 377,6 млн. (5,7%), Швейцарії – 319,5 млн. (4,8%), Австрії – 252,1 млн. доларів (3,8%). Цим країнам належить 71,7% загального обсягу прямих інвестицій у вітчизняну економіку. Найпривабливішими в Україні для іноземних інвесторів були: торгівля (18,5% накопиченого обсягу іноземних інвестицій); харчова промисловість і АПК (16,0%); машинобудування (8,8%); фінансова діяльність (8,1%); транспорт (7,2%); металургія та металообробка (5,3%). Найменш привабливими були рибне господарство (0,01%) та освіта (0,06%). Потоки інвестицій за регіонами України розподілялися нерівномірно: у розрахунку на душу населення в Києві прямі інвестиції становили 708 доларів, Чернівецькій, Хмельницькій, Вінницькій та Тернопільській областях - відповідно 16,3, 19,9, 21,7 та 23,6 доларів. Найбільш потужні вклади іноземних інвесторів були спрямовані у Київ (34,6% загального обсягу), Київську (7,9%), Донецьку (7,3%), Запорізьку (6,8%), Дніпропетровську (6,7%) та Одеську (5,4%) області.

У першому півріччі 2005 р. інвесторами було вкладено 810,9 млн. доларів. Прямих інвестицій, у тому числі із країн СНД – 53,2 млн. доларів (6,6% до загального обсягу), з інших країн світу – 757,7 млн. доларів. (93,4%). У той самий час нерезидентами вилучено капітал на 176,3 млн. доларів.

Приріст іноземного капіталу в першому півріччі 2005 р. становив 491,3 млн. доларів, або становить 5,7% до обсягів на початок року. Найбільші обсяги приросту іноземного капіталу в січні-червні спостерігалися на підприємствах оптової торгівлі та посередництва: у торгівлі – 106 млн. доларів, будівництва – 50,5 млн.; добувної промисловості – 48,2 млн., транспорту і зв'язку – 29,9 млн. У харчову промисловість і переробку сільгосппродукції було вкладено 21,2 млн. доларів, металургію й обробку металу – 19,6 млн., машинобудування – 17,5 млн. доларів. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених в економіку України, на 1 липня 2005 р. становив 192 долара на одну людину. Це означає, що за перше півріччя цього року обсяги прямих іноземних інвестицій впали на 14,4 %. Саме це, на думку віце-прем'єра міністра України А. Кінаха, вплинуло на те, що у серпні 2005 р. вперше з 1999 р. було зафіксовано зниження ВВП країни.

Майже 30% внесеного з початку інвестування іноземного капіталу зосереджено на підприємствах оптової торгівлі та посередництва в торгівлі (1553,7 млн. доларів), харчовій промисловості та переробці сільгосппродукції (1148,7 млн. доларів).

Інвестиції в українську економіку надійшли із 118 країн світу. Основними країнами-інвесторами є Кіпр – 1272,1 млн. доларів (14% загального обсягу), США – 1218,8 млн. (13,5%), Об'єднане Королівство – 948,4 млн. (10,5%), Британські Віргінські Острови – 689,2 млн. (7,6%), Нідерланди – 594,3 млн. (6,6%), Німеччина – 568,8 млн. (6,3%), Російська Федерація – 546 млн. (6%), Швейцарія – 433,3 млн. (4,8%), Австрія – 346,1 млн. (3,8%), Польща – 209,7 млн. доларів (2,3%).

Аналіз статистичних даних вказує на те, що обсяг іноземних інвестицій в економіку України є вкрай низьким, і у поточному році спостерігається зниження інвестиційної активності. З метою визначення причин низької інвестиційної активності іноземних інвесторів необхідно проаналізувати інвестиційний клімат в Україні, тобто сукупність факторів, які враховують потенційні інвестори при прийнятті рішення щодо інвестування.

До таких факторів слід віднести: політичну обстановку, правове середовище, економічні чинники, податкове оточення, соціальні та геополітичні фактори.

На жаль, ми можемо констатувати, що в Україні сьогодні має місце нерозуміння ролі політичних факторів у співробітництві з іноземними інвесторами.

Так, не є таємницею той факт, що низька довіра до влади загалом спонукає національних інвесторів до приховування та вивезення капіталу, а іноземних – схиляє до вибору країн із стабільною політичною обстановкою. Приклад Китаю засвідчує, що для іноземних інвесторів політична та законодавча стабільність важливіша за демократичність того чи іншого режиму (чистий приріст іноземних інвестицій у Китаї становить 40 млрд. доларів щорічно (!)).

Стосовно ж законодавства, то зрозуміло, що нас найбільше цікавить як загальноправове середовище держави, так і його податкове наповнення. Останніми роками ми можемо спостерігати певне позбавлення щодо прийняття відповідних підзаконних актів. Так, нині затверджена Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002–2010 рр. (Постанова Кабміну від 28 грудня 2001 р. № 1801), схвалено план заходів щодо виконання цієї Програми (розпорядження Кабміну від 9 серпня 2002 р. № 440-р) та програму «Інвестиційний імідж України» (розпорядження Кабміну від 17 серпня 2002 р. № 477-р), створено Координаційну групу з активізації інвестиційної діяльності (Постанова Кабміну від 24 жовтня 2002 р. № 1568). Проте й дотепер інвесторів, насамперед, турбує певна нестабільність нашого законодавства, пов'язана як з частим внесенням змін до чинних законів під тиском лобістських груп у парламенті та уряді, так і швидкоплинними податковими аспектами.

Недоліки правової системи в Україні, на нашу думку, можна вважати однією з головних перешкод для іноземних інвесторів. Системі права в Україні притаманні зокрема такі негативні риси:

- як правило, відсутні чіткі механізми виконання чинних законів;
- поряд з законами існує велика кількість нормативно-правових підзаконних актів – Постанови КМУ, накази, листи міністерств та відомств та ін.;
- існують суперечності прийнятих законів, що дає можливість, з одного боку, для зловживання суб'єктами підприємництва деякими нормами, з іншого, – для зловживання працівниками органів державної влади службовим становищем і порушень законодавства України;
- відсутність чіткої взаємодії між органами державної влади.

Розглядаючи податкову систему, слід зазначити, що до проекту Податкового кодексу, що пройшов уже друге читання у Верховній Раді, потрібно додати спеціальні норми, які б забезпечували прозорість офшорної компанії та оподаткування основного доходу інвестор-нерезидента. Це дасть змогу не тільки підвищити рівень внутрішніх і зовнішніх інвестицій в

економіку, а й запровадити довгострокові «правила гри» на вітчизняному ринку для іноземних інвесторів. До числа найважливіших з цього погляду законопроектів належать також і проекти таких законів як:

- про внесення змін до законів про оподаткування прибутку підприємств;
- про податок на доходи фізичних осіб;
- про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва;
- про єдиний соціальний податок тощо, а також законопроекти, що передбачають надання чи скасування галузевих та зональних податкових пільг.

Слід зазначити, що саме в процесі надання пільг необхідно звернути особливу увагу на прозорість і встановлення чітких критеріїв для інвесторів. Так, спеціальні (вільні) економічні зони (СЕЗ) – один з інструментів досягнення відкритості економіки України зовнішньому світу і стимулювання міжнародного економічного співробітництва на основі залучення іноземних інвестицій. І, власне кажучи, ні в кого не виникає сумнівів, що разом з іншими елементами стратегії економічного розвитку країни СЕЗ можуть забезпечити активізацію підприємницької діяльності, залучення нових технологій, розвиток ринкових методів господарювання, і зрештою, збільшення виробництва і постачання високоякісних товарів і послуг як на внутрішній, так і зовнішній ринки (в Україні сьогодні 11 СЕЗ, дев'ять територій пріоритетного розвитку і вісім технопарків із відповідним режимом оподаткування). Однак недосконалість законодавства призвела до того, що поряд із залученням додаткових коштів на територію України пільгові режими СЕЗ використовуються і для нелегального ввозу товарів, що підлягають квотуванню й оподаткуванню митом, а бюджет не одержує податків, котрі держава могла б витратити на різні програми модернізації виробництва і розвитку.

Проте, сьогодні ще остаточно не вирішено, якою буде податкова політика держави, на що можуть розраховувати інвестори, які бажають увійти до українського ринку. Вони повинні мати впевненість, що нові підходи не погіршать економічного стану об'єкту їх інвестицій. Тому, зараз важливо надати їм відповідні гарантії. Не обов'язково нові закони ввести в дію вже сьогодні, проте ключові позиції повинні бути офіційно задекларовані. Слід зауважити, що процес вкладання інвестицій повинен мати певний пільговий режим. Непоодинокі випадки, коли грошові кошти, які перераховуються інвесторами на розвиток підприємств, оподатковуються за звичайною ставкою податку на прибуток. Гроші, які надходять за цільовим призначенням, не повинні розглядатися як «дар», це гроші, спрямовані на розвиток української економіки у цілому. Відомо, що кожен долар інвестицій може збільшувати національний продукт на кілька доларів. Тому не можна різати курку, що несе золоті яйця державі. Іноземні інвестори відчувають деяку невпевненість і з причини постійних змін підходу держави до процесу залучення інвестицій. Прийняття Верховною Радою України рішення щодо скасування пільг для спільних підприємств, які могли користуватися ними ще щонайменше кілька років, такої впевненості не дало. Зрозуміло, що бажано залучити до державного бюджету України додаткові кошти від оподаткування таких підприємств, що такі пільги ставлять у нерівні умови хазяйнування іноземних і вітчизняних підприємств. Однак, про це слід розмірковувати під час створення законодавчих актів, а не після їх введення в дію.

Ще одним важливим фактором державного регулювання економіки і іноземних інвестицій зокрема є рівень корумпованості державної влади. Ця проблема зараз «на слуху» у суспільства. Одним із шляхів часткового вирішення її є проведення адміністративної реформи. Але, як вказує зарубіжний досвід, для здійснення такої реформи потрібен час. Так, у Польщі адміністративна реформа проходила 8 років. Тому зниження корумпованості державної влади потребує від Президента України жорсткої політичної волі, на що є велика надія.

Ще одним економічним фактором є рівень купівельно-споживчого попиту, тобто місткість ринку в Україні. Незважаючи на те, що протягом 2005 р. мінімальна заробітна плата поступово

збільшилась і з 1 вересня становить 332 грн., спостерігається вкрай низький попит на високоякісну продукцію.

Особливим економічним фактором для залучення інвестицій у державну економіку є ставлення до власності. В Україні воно не є привабливим для інвесторів.

Іншими факторами, що стримують прийняття рішення про вкладання коштів в економіку України, є відсутність досконалої системи страхування інвестицій у державі, нерозвинутість фондового ринку, не досить чіткої податкової політики, регулювання експорту-імпорту тощо.

Важливим моментом з точки зору залучення іноземних інвестицій та їх регулювання є екологічне законодавство України. Екологічні процедури мають дві основні мети, а саме:

- планування екологічних наслідків від запровадження того чи іншого проекту;
- визначення засобу для реалізації інвестиційних проектів, що може поліпшити навколишнє середовище та довкілля.

За даними німецької консультативної групи, більшість іноземних інвесторів вважає, що законодавство про охорону навколишнього природного середовища в Україні недосконале. Таким чином, для забруднюючих виробництв склалась сприятлива ситуація. Норми Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про відходи» та інших нормативно-правових актів не відповідають світовій практиці. Найважливішими завданнями державної політики мають бути удосконалення екологічного законодавства з метою збереження екологічної безпеки держави і недопущення на її територію екологічно шкідливих виробництв.

З географічної точки зору Україна займає вигідне положення, оскільки знаходиться у самому центрі Європи і є транзитною державою. Разом з тим природні ресурси України не можна назвати багатими. Слід зазначити, що Україна має багатий потенціал у виробництві будівельних матеріалів, а також у розвитку аграрного сектора та рекреаційного бізнесу. Що стосується промислового потенціалу, то тут можна спостерігати негативні тенденції, а саме: більше 57% промислового виробництва припадає на такі енергоємні галузі як металургія, хімічна та нафтохімічна, паливна промисловість і електроенергетика.

Інвестиційна діяльність тією чи іншою мірою властива будь-якому підприємству. Прийняття інвестиційного рішення неможливе без врахування таких факторів: вид інвестиції, вартість інвестиційного проекту, альтернатива доступних проектів, обмеження фінансових ресурсів, доступних для інвестування, ризик, пов'язаний з прийняттям того чи іншого рішення та ін. Причини, зумовлені необхідністю в інвестиціях, можуть бути різними, але в цілому їх можна розділити на три види: поновлення наявної матеріально-технічної бази, збагачення обсягів виробничої діяльності, освоєння нових видів діяльності. Ступінь відповідальності за прийняття інвестиційного проекту в рамках того чи іншого напрямку різна. Так, якщо йдеться про заміну наявних виробничих потужностей, рішення може бути прийняте достатньо безболісне, оскільки керівництво підприємства ясно уявляє, в якому обсязі та з якими характеристиками необхідні нові основні ресурси. Задача ускладнюється, якщо йдеться про інвестиції, пов'язані з розширенням основної діяльності, оскільки в цьому випадку необхідно врахувати такі нові фактори: можливість зміни становища фірми на ринку товарів, доступність у додаткових матеріальних обсягах, трудових та фінансових ресурсах, можливість освоєння нових ринків та ін.

Питання залучення інвестицій стало останнім часом найактуальнішим для економіки України, оскільки створення інвестиційного середовища в економіці України є основою інноваційно-інвестиційного процесу, яким передбачається реалізація інноваційних проектів і розвиток інноваційного потенціалу. Держава не в змозі забезпечити зараз надходження обсягу коштів, необхідного для зростання валового внутрішнього продукту. Інвестиційний потенціал вітчизняного приватного сектора ще дуже низький для здійснення великих інвестиційних проектів. Це стосується як українських банків, так і інших фінансових організацій. Сьогодні більшість з них погоджується фінансувати короткострокові проекти, вартість яких відносно низька. Реально ж, більшість українських підприємств потребують докорінної реконструкції та

переобладнання. Вартість таких інвестиційних проектів сягатиме десятків і сотень мільйонів доларів. Багато керівників підприємств констатують, що розвиток їх підприємств стримує лише нестача обігових коштів. Проте, слід зазначити, що така нестача, здебільшого є результатом погано організованого виробничого процесу та недосконалої системи реалізації. Це не свідчить про нездатність директорського корпусу управляти власним виробництвом. Мистецтво керівництва за ринкових умов не може виникати само по собі. Потрібний досить довгий період навчання, отримання ноу-хау управлінської діяльності. Такі знання можна отримати співпрацюючи з установами, які мають багатий досвід роботи на ринку.

Підсумовуючи викладене вище можна дійти таких висновків:

- інвестиційний процес залежить від стабільності у багатьох вимірах: стабільності політичної, стабільності законодавства, стабільності економічної, стабільності інвестиційної політики держави;
- забезпечення такого «комплексу стабільності» має сприяти інтеграції України у світовий ринок капіталу, що в свою чергу потребує: відповідних умов для поліпшення інвестиційного клімату, та чіткої політики щодо адресного залучення іноземних інвестицій в економіку;
- необхідно розвивати національний інвестиційний ринок, особливо вторинний ринок цінних паперів та систему страхування інвестицій;
- створити умови щодо переорієнтації інвестицій у реальну економіку; оптимізувати податкове навантаження на бізнес;
- забезпечити максимальну прозорість процесу приватизації в Україні, сформувати правове середовище, яке забезпечить сприятливі умови для створення та діяльності ТНК;
- забезпечити реалізацію Програми розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 рр., надати їй робочого характеру, розписавши заходи щодо термінів і відповідальних виконавців;
- розробити державну довгострокову інвестиційну стратегію, яка має сприяти адресному залученню та ефективному використанню прямих інвестицій, виходячи з пріоритетів економічного розвитку країни, концепції структурної перебудови економіки і промислової політики України, концепції економічної безпеки держави.

Література

1. Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки //Постанова Кабміну від 28 грудня 2001 р. № 1801.
2. Програма «Інвестиційний імідж України» //Розпорядження Кабміну від 17 серпня 2002 р № 477-р.
3. Відновити інвестиційну діяльність у вільних економічних зонах. З офіційних джерел //Урядовий кур'єр. – 2005. – 17 верес.
4. Голімбіовська Н. Національна депозитарна система – фундамент інвестиційного процесу //Урядовий кур'єр. – 2003. – 10 лип.
5. Дацишин Маркіян. Вільні економічні зони: які перспективи? //Урядовий кур'єр. – 2005. – 18 серп.
6. Пахомова І.Г. Створення сприятливого інвестиційного середовища в Україні. Зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2005.
7. Симсоненко Л. Економічне зростання: від інерційного до прискореного //Урядовий кур'єр. – 2005. – 2 черв.

Чеберяко О. В.,канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту
Академії праці і соціальних відносин

Фінансове забезпечення суб'єктів бюджетної системи за умов державного унітаризму України

В статті освещаются особенности финансового обеспечения субъектов бюджетной системы в условиях государственного унитаризма Украины, обобщается опыт государственной финансовой поддержки местных бюджетов.

The present article reveals some peculiarities of a financial support provided for budget system subjects under the state unitarian form of government in Ukraine. The author of the article generalizes the experience of providing state financial support for local budgets.

Ключові слова: бюджетний унітаризм, фінансове забезпечення, бюджетна система, державний бюджет, місцеві бюджети, доходи, податки, трансферти, дотації, субвенції.

З прийняттям Конституції України в 1996 р. були започатковані реальні заходи щодо впровадження бюджетного унітаризму. Загалом під бюджетним унітаризмом слід розуміти організацію відносин між державним бюджетом України та місцевими бюджетами, а також між окремими ланками місцевих бюджетів на основі єдиних визначених і законодавчо закріплених державою принципів, інструментів і методів, які використовуються для забезпечення соціально-економічних інтересів центру, місцевих органів влади та органів самоуправління і спрямовані на досягнення єдиних стандартів громадських послуг по всій території країни.

У бюджетному унітаризмі організація міжбюджетних відносин визначається центральними органами влади відповідно до законодавства. Водночас, за умов бюджетного унітаризму виникає проблема, пов'язана з визначенням рівня допустимої централізації коштів у державному бюджеті, і, відповідно, тієї межі, за якою суб'єкти держави втрачають стимул до формування своїх місцевих бюджетів за рахунок власних джерел. Тому однією з найбільш дискусійних у науці про фінанси є проблема визначення обсягів грошових засобів, які необхідно спрямовувати до державного і місцевих бюджетів. У науковій літературі висловлюються погляди, згідно з якими пропонується передавати місцевим органам державної влади та органам місцевого самоврядування більшу частину доходів або залишати їх на територіях, де вони формуються. А до державного бюджету спрямовувати фінансові ресурси у таких обсягах, які необхідні для забезпечення виконання функцій центральними органами управління.

Проблеми бюджетного унітаризму і фінансового забезпечення суб'єктів бюджетної системи розглядалися в працях таких відомих вчених: І. Алтузіса, В. Альошина, С. Буковинського, О. Василика, В. Гейця, О. Кириленка, В. Кравченка, І. Луніної, О. Лилик, В. Опаріна, Т. Поляка, К. Павлюк, І. Сало, С. Слухая, В. Федосова, Д. Черника, І. Чугунова, Л. Шаблістої, С. Юрія. Водночас, подальшої розробки вимагають теоретичні та методологічні проблеми бюджетного унітаризму, розподіл фінансових ресурсів між бюджетами різних рівнів, надання фінансової підтримки місцевим бюджетам, зміцнення власної доходної бази місцевого самоврядування.

Метою цієї статті є виявлення особливостей фінансового забезпечення суб'єктів бюджетної системи за умов державного унітаризму України.

Для досягнення цієї мети передбачалося вирішити такі завдання:

- виявити відмінності фінансового забезпечення суб'єктів бюджетної системи України;
- дослідити чинну практику формування фінансових ресурсів суб'єктів бюджетної системи за умов бюджетного унітаризму;

- узагальнити досвід державної фінансової підтримки місцевих бюджетів.

Насамперед, на фінансування бюджетів впливає соціально-економічний розвиток, наявність об'єктів оподаткування. За показником умовно-власних доходів суб'єкти бюджетної системи мають відмінності один від одного в середньому до шести і більше разів. Досить помітні відмінності є у забезпеченні власними фінансовими ресурсами бюджетів органів самоврядування, зокрема обласних центрів і міст обласного значення (табл. 1).

Таблиця 1

Доходи бюджетів обласних центрів і міст обласного значення у розрахунку на особу населення у 1999 – 2001 роках, грн.

Обласний центр	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Дніпропетровськ	202,2	261,7	408,4
Миколаїв	218,0	240,4	360,1
Черкаси	358,1	403,4	411,5
Кіровоград	242,6	281,3	383,0
Хмельницький	171,2	258,1	353,2
Чернівці	240,1	280,9	351,1
Рівне	244,3	320,8	420,5
Тернопіль	309,6	262,1	373,6
<i>Міста обласного значення</i>			
Кривий Ріг	195,9	258,3	451,2
Дніпродзержинськ	217,4	238,2	364,3
Кам'янець-Подільський	282,8	264,7	357,8
Олександрія	226,7	296,2	384,1
Бровари	325,0	240,9	398,4
Артемівськ	211,9	346,7	484,2
Первомайськ	132,9	202,4	313,4
Ніжин	167,4	219,3	327,6
Ковель	162,9	290,4	406,3
Люботин	98,6	190,3	266,6

В існуючій практиці доходи державного бюджету, місцевих бюджетів, бюджетів органів самоврядування формуються шляхом

В існуючій практиці доходи державного бюджету, місцевих бюджетів, бюджетів органів самоврядування формуються шляхом акумулювання податкових і неподаткових доходів. При цьому роль податків у фінансовому забезпеченні різних ланок бюджетної системи та бюджетів одного рівня залишається визначальною. За останні роки, особливо з прийняттям Бюджетного кодексу України, намітилися суттєві позитивні зрушення у фінансовому забезпеченні як державного, так і місцевих бюджетів. Водночас продовжує зберігатися висока концентрація збирання податків у державному бюджеті (табл. 2).

Отже, податки Зведеного бюджету з 21,8 млрд. грн. у 1998 р. зросли до 46,8 млрд. грн. у 2003 р., або більш як удвічі. Відповідно, у державному бюджеті вони зросли з 10,3 до 30,7 млрд. грн., а у місцевих з 11,5 до 16,1 млрд. грн. За вказаний період податкові надходження у державному бюджеті зросли втричі, а у місцевих бюджетах, які є базовою основою справляння податків, вони зросли в 1,5 раза. З даних, наведених у табл. 3, бачимо, що податкові надходження до державного бюджету в 1999 р. відносно податкових надходжень Зведеного бюджету становили 56,4 %, а до місцевих бюджетів – відповідно 43,6%.

Таблиця 2

Зведений бюджет України за 1998 – 2003 рр. (млн. грн.)

Показник	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
I. Зведений бюджет України						
Доходи	28915,8	32876,4	49117,9	54934,6	62537,5	61199,6
У тому числі:						
☐ податкові надходження	21848,3	25130,4	31317,5	36716,7	44023,3	46849,3
☐ неподаткові надходження	2596,8	3401,9	12652,5	16427,1	18514,2	14350,3
II. Державний бюджет						
Доходи	15705,0	19724,0	34806,1	37199,0	43608,5	43389,8
У тому числі:						
☐ податкові надходження	10311,7	14168,3	19560,0	21958,0	28754,3	30726,2
☐ неподаткові надходження	2079,6	2850,2	10870,0	14244,0	11554,2	12663,6
III. Місцеві бюджети						
Доходи	13210,8	13152,4	14311,8	17735,6	18929,0	17809,8
У тому числі:						
☐ податкові надходження	11536,6	10962,1	11757,0	14758,7	15269	16123,1
☐ неподаткові надходження	517,2	551,7	1782,5	2183,1	3660,0	1686,7

Таблиця 3

Розподіл податкових доходів у Зведеному, Державному та місцевих бюджетах, млн. грн., %*

Стаття доходів	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
I. Зведений бюджет					
Податкові доходи у Зведеному бюджеті	25130,4	31317,5	36716,4	44023,3	46849,3
(% до Зведеного бюджету)	100	100	100	100	100
II. Державний бюджет					
Податкові доходи Державного бюджету	14168,3	19560,0	21958,0	28754,3	30726,2
% до Зведеного бюджету	56,4	62,5	59,8	65,0	65,7
III. Місцеві бюджети					
Податкові доходи	10962,1	11757,5	14758,4	15269,0	16123,1
% доходів до Зведеного бюджету	43,6	37,5	40,2	35,0	34,3

*Розробка автора за матеріалами Міністерства фінансів України

У наступні роки, впродовж яких здійснювалося реформування міжбюджетних відносин, співвідношення було на користь державного бюджету. Частка його податкових надходжень у складі податкових надходжень Зведеного бюджету зросла у 2002 – 2003 рр. до 65 і більше відсотків, а питома вага податків місцевих бюджетів у Зведеному бюджеті знизилася до 34,3%. Отже, центральні органи, здійснюючи функції макроекономічного регулювання і перерозподілу ВВП, більшу частину податкових надходжень акумулюють у державному бюджеті. За умови розширенням прав місцевих органів влади в управлінні соціально-економічним розвитком територій має відбуватися перерозподіл податків як головного джерела бюджетних ресурсів, від державного бюджету на користь місцевих бюджетів, органів місцевого самоврядування з метою повнішого фінансового забезпечення повноважень, віднесених до їхньої компетенції. При цьому слід враховувати єдність загальнодержавного і територіальних інтересів при визначеному державою рівні самостійності адміністративно-територіальних одиниць. Особливо складна ситуація склалася із наповненням бюджетів міст районного значення, селищ та сіл, що свідчить про неврегульованість бюджетних відносин на цьому рівні і пояснюється тим, що переважна більшість селищ і сіл мають дуже низьку податкоспроможність.

У великій кількості міст районного значення показник доходів на особу населення знаходиться майже на однаковому рівні, що можна спостерігати на прикладі міст Костопіль, Сарни, Збараж та Тлумач (Івано-Франківська область) (табл. 4).

Таблиця 4

*Доходи бюджетів міст районного значення
у 1999 – 2001 рр. у розрахунку на одну особу, грн.*

Місто	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Костопіль	59,7	64,6	60,1
Сарни	62,6	68,6	66,4
Збараж	42,4	53,4	42,0
Жидачів	76,4	111,6	120,0
Тлумач	56,0	56,4	55,4

В Україні власні та закріплені податки забезпечують у середньому від 60 до 70% сукупних доходів місцевих бюджетів, а 30 – 40 % їх надходжень формується за допомогою фінансової підтримки як з державного бюджету, так і бюджетів вищого рівня. Отже, фінансова підтримка місцевих бюджетів є важливою складовою бюджетного унітаризму в Україні. Вона спрямовується насамперед на збалансування доходів і видатків місцевих бюджетів.

Загалом бюджети мають бути достатніми для виконання делегованих та власних повноважень, а також для забезпечення населення соціальними послугами не нижче рівня мінімальних соціальних гарантій. Якщо місцеві бюджети не можуть бути збалансовані з урахуванням цих умов, держава забезпечує їх збалансування шляхом передачі коштів у вигляді міжбюджетних трансфертів (дотацій, субвенцій).

Трансферти відіграють важливу роль у переміщенні фінансових ресурсів від одного рівня влади до іншого і є невід'ємною складовою усіх міжбюджетних відносин і, насамперед, відносин державного бюджету з бюджетами органів місцевого самоврядування. Якщо трансферт здійснюється між бюджетами різного рівня, то відбувається вертикальний рух коштів. Трансферти між бюджетами одного рівня зумовлюють горизонтальний рух коштів. Обсяг трансфертів визначається різницею між видатками місцевих бюджетів і їх власними та закріпленими доходами.

Міжбюджетні трансферти класифікуються за різними критеріями. За способом зарахування коштів до бюджету трансферти є прямими (безпосереднє перерахування коштів) чи непрямими (передача територіальним органам влади права на надходження від певних національних податкових платежів чи часток від них у рамках податкових розщеплень)[1]. На законодавчому рівні та в науковій літературі, як правило, термін трансферти застосовують до прямих або, як їх іще називають, офіційних трансфертів.

Залежно від цільового спрямування офіційні бюджетні трансферти науковці, як правило, поділяють на дві групи:

- поточні, які включають грошові допомоги (дотації) бюджетам нижчого рівня при нестачі доходних джерел; метою надання поточних трансфертів є збалансування цих бюджетів;
- капітальні (субвенції), які передбачають цільове використання одержаних коштів і тому безпосередньо впливають на структуру видатків бюджетів, які їх отримують; цілі, на які спрямовуються субвенції, пов'язані в основному з виконанням органами місцевого самоврядування делегованих державою повноважень [2].

У Бюджетному кодексі України трансферти поділяються на три групи. До першої належать трансферти, що здійснюються в порядку вирівнювання бюджетної спроможності на безоплатній і безповоротній основі для покриття поточних видатків:

- дотація вирівнювання доходної спроможності бюджету;
- трансферти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів.

До другої групи належать трансферти, що надаються для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції:

- субвенція на здійснення програм соціального захисту, що надається з державного бюджету;
- субвенція на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування на виконання власних повноважень внаслідок надання пільг, встановлених державою (надається з державного бюджету);
- субвенція на виконання інвестиційних проектів;
- субвенції на утримання об'єктів спільного користування чи ліквідацію негативних наслідків діяльності об'єктів спільного користування;
- субвенції на виконання власних повноважень територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань;
- інші субвенції.

До третьої групи належать інші безумовні трансферти, що надаються на безоплатній і безповоротній основі у вигляді дотацій.

За допомогою бюджетних трансфертів вирішуються такі завдання:

- досягається збалансування бюджетів, здійснюється активний вплив на структуру видаткової частини;
- ліквідуються бюджетні диспропорції у розрізі територій країни;
- здійснюється фінансування соціально-економічних програм загальнодержавного значення;
- забезпечується розвиток місцевого господарства відповідно до визначених загальнонаціональних пріоритетів.

У зарубіжних країнах сформувалася розгалужена система трансфертів, яка включає загальні трансферти або універсальні, що мають вирівнювальну функцію, і цільові та спеціальні, тобто ті, що спрямовуються на певні потреби. Система загальних трансфертів використовується для вирівнювання горизонтальних бюджетних дисбалансів. Але через систему загальних трансфертів вирішуються і питання допомоги «проблемним» територіям. Така практика характерна, наприклад, для Німеччини, яка використовує метод створення окремих фондів загальних трансфертів («федеральні додаткові відрахування») для надання фінансової допомоги східним землям. Рівень розвитку і стан бюджетів не дозволяють включити їх до загальної системи бюджетного горизонтального вирівнювання, що функціонує на основі загальних трансфертів для всіх земель Німеччини.

За рахунок трансфертів у багатьох країнах формується домінуюча частина доходів місцевих органів влади (на Мальті – 98% доходів муніципальних бюджетів, у Румунії – 79 %, у Латвії – 68 %, у Словенії – 67 %, у Великій Британії – 77 %, у Нідерландах – 60 %). У деяких країнах місцеві бюджети при формуванні своїх поточних доходів залежать від трансфертів із бюджету центральної адміністрації. Це – Італія, Ірландія, Канада, Португалія. Тут трансферти становлять від 60 до 80 % поточних доходів. Трансфертне фінансування місцевих бюджетів центральною адміністрацією свідчить про інтенсивний перерозподіл національного доходу через бюджетні канали з метою усунення диспропорцій у розвитку територій.

В Україні проблема трансфертів набула великого практичного значення, оскільки у другій половині 90-х років ХХ ст. постійно проявлялася негативна тенденція до збільшення чисельності місцевих дотаційних бюджетів. У 1996 р. було чотири дотаційних обласних бюджети (Волинська,

Закарпатська, Херсонська та Чернівецька області), 46 бюджетів міст обласного значення, 409 районних бюджетів, 122 бюджети міст районного значення, 435 селищних та 6495 сільських бюджетів [3]. Якщо у 1996 р. дотації отримували 11 областей України та м. Севастополь, то Законом України «Про державний бюджет України на 1998 рік» передбачались дотації бюджету АР Крим, двадцяти областям і м. Севастополю на загальну суму 2502,2 млн. грн., або 10,2 % від суми видатків державного бюджету України. У 1998 р. із 11 949 місцевих бюджетів дотації із державного бюджету отримували 6918, або 57,9 %. Серед сільських бюджетів із 10 101 дотаційними були 5999 (59,4 %), серед селищних із 787 – 321, серед районних у містах із 104 – 9, серед міст районного підпорядкування із 277 – 72, серед районних із 488 – 424 (86,9 %), серед міст обласного підпорядкування із 165 – 81, серед обласних із 27 – 11. Темпи зростання дотаційних бюджетів були досить високими. У 1998 р. порівняно з 1995 р. кількість дотаційних обласних бюджетів зросла на 366,6 %, міст обласного підпорядкування на 245,5 %, районних на 135 %, районних у містах на 128,6 %, селищних і сільських – на 113 % [4]. З 1999 року всі області України стали дотаційними. Зменшилась кількість регіонів, які передавали кошти до державного бюджету, з восьми у 1997 р. до двох у 1999 р. Це свідчило про високий рівень фінансової залежності місцевих бюджетів від надання бюджетних трансфертів з державного бюджету. Найвищий рівень дотаційності серед усіх видів місцевих бюджетів посіли сільські бюджети, які мали низький рівень закріплених на постійній основі доходів і були позбавлені реальної доходної бази. Вони найбільше залежали від допомоги з центру. Якщо питома вага офіційних трансфертів у доходах місцевих бюджетів у 1998 р. становила 31,1 %, дотацій 15,3 %, то у загальних доходах сільських бюджетів України офіційні трансферти становили 44 %, дотації – 32,7 %, а у районних бюджетах – відповідно 53,9 і 42,8 %. Вища питома вага трансфертів у складі районних бюджетів, ніж у складі сільських, зумовлювалася тим, що районні бюджети були транзитними на шляху розподілу трансфертів від державного бюджету України до сільських. Отже, бюджетна практика України з 1999 р. почала базуватися на принципі субсидарності, що не було виправданим, враховуючи значні потенційні можливості наповнення окремих місцевих бюджетів, насамперед бюджетів так званих багатих областей. Офіційні трансферти із інструмента фінансової допомоги та забезпечення збалансування місцевих бюджетів тих територій, які мають менший податковий потенціал і є біднішими за середньорозвинуті, перетворилися на головний інструмент звичайного перерозподілу та переміщення фінансових ресурсів між ланками бюджетної системи. Не може бути, щоб усі райони країни одночасно потребували фінансової допомоги.

Включення усіх областей України до складу дотаційних адміністративно – територіальних утворень перетворило бюджетні трансферти із засобу надання фінансової допомоги на важіль для здійснення перерозподільчих процесів. Причина такого становища полягала не у самій системі бюджетних трансфертів, а у недосконалості системи розмежування доходів між рівнями бюджетної системи. Негативна тенденція до збільшення кількості дотаційних місцевих бюджетів призводила до поступового зменшення ефективності використання одержаних коштів, знижувала зацікавленість у пошуку альтернативних джерел доходів, сприяла розвитку споживацьких настроїв з боку органів місцевого самоврядування. Місцеві бюджети все більше фінансувалися із центру. В структурі місцевих бюджетів видатки, які враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, досягали 85% обсягу видатків загального фонду без врахування цільових субвенцій.

До прийняття Бюджетного кодексу чинним законодавством не визначалось чіткого механізму перерахування дотацій, субвенцій, джерел їх виплат та напрямів використання. Не забезпечувалася повнота, своєчасність та прозорість перерахування трансфертів, особливо на рівні селищних та сільських рад, трансферти не стали ефективним інструментом міжбюджетних відносин. Діюча практика застосування дотацій і субвенцій територіям не сприяла їх суттєвому соціально-економічному розвитку. Однією з провідних форм державної підтримки були поточні

субвенції, які спрямовувалися на фінансування конкретних заходів: для здійснення розрахунків за енергоресурси, спожиті бюджетними установами, що фінансуються з місцевих бюджетів, на освіту, на виплату допомоги сім'ям з дітьми, на надання пільг ветеранам війни і праці, населенню, яке постраждало від Чорнобильської катастрофи чи стихійного лиха, на пільгове одержання ліків і медичної допомоги, на будівництво житла, а також субсидії населенню на оплату електроенергії, природного газу, послуг тепло- та водопостачання, квартирної плати. І хоча інвестиційні субвенції використовувалися недостатньо, надання місцевим бюджетам фінансової допомоги на вирішення проблем окремих територій у вигляді субвенцій з державного бюджету, гарантувало цільове використання виділених коштів.

Важливою проблемою державної фінансової допомоги органам місцевої влади залишалася проблема ефективності використання трансфертів. В існуючій практиці дотації були практично безадресні. У країнах Західної Європи, навпаки, дотації, як правило, прямі, адресні, спрямовані на вирішення конкретних програм.

Розпорядники бюджетних коштів у ході виконання державного бюджету систематично порушували акти чинного законодавства з питань бюджету, не забезпечували трансферти в повному обсязі [5]. Однією із причин цього була дефіцитність державного бюджету. Бюджетний кодекс України, прийнятий у 2001 р., встановив концептуально новий механізм розподілу міжбюджетних трансфертів між державним бюджетом і місцевими бюджетами. Відповідно до положень Бюджетного кодексу обсяг трансфертів місцевим бюджетам має обраховуватися виключно на основі формульного порядку, будь-яке «ручне» регулювання суми трансфертів забороняється. Формула розрахунку обсягу міжбюджетних трансфертів між державним і місцевими бюджетами містить такі ключові параметри:

- фінансові нормативи бюджетної забезпеченості та коригуючі коефіцієнти до них;
- кількість мешканців та кількість споживачів соціальних послуг;
- індекс відносної податкоспроможності відповідного міста та району;
- прогнозний показник кошика доходів бюджетів місцевого самоврядування;
- коефіцієнт вирівнювання.

Відповідно до встановленої методики, розрахункові обсяги видатків місцевих бюджетів визначаються окремо по основних видаткових функціях, зокрема на фінансування державного управління, освіти, охорони здоров'я, культури і мистецтва, фізичної культури і спорту, соціальних програм стосовно сім'ї, жінок, молоді та дітей. Визначення розрахункового обсягу видатків бюджету АР Крим, обласних бюджетів, бюджетів міст Києва і Севастополя, міст республіканського (АРК) і обласного значення та районів здійснюється на основі єдиних нормативів видатків у розрахунку на душу населення, на дитину або учня по освіті, отримувача соціальних послуг по видатках на соціальний захист та соціальне забезпечення. При цьому єдині фінансові нормативи соціальної забезпеченості встановлюються в межах наявних бюджетних ресурсів для кожного виду видатків.

Формульний розрахунок міжбюджетних трансфертів, запроваджений у 2001 р., забезпечує фінансове вирівнювання відповідно до витрат бюджетів за економічною і функціональною класифікацією, усунення значних диспропорцій у здійсненні видатків у розрізі окремих територій.

Для забезпечення бюджетними ресурсами встановлених видаткових повноважень Бюджетний кодекс України розділив видатки місцевих бюджетів на видатки, що враховуються при визначенні трансфертів, і видатки, що при цьому не враховуються. Доходами, що враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, вважаються ті, які закріплені державою за місцевим бюджетом для забезпечення фінансування видатків, що обраховуються за фінансовими нормативами бюджетної забезпеченості. Якщо сума вказаних доходів менша за суму видатків, переданих державою і обрахованих за формулою, то на різницю даному місцевому

бюджету надається трансферт (дотація вирівнювання). А доходами, що не враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, вважаються такі, що повністю залишаються в розпорядженні відповідного бюджету та не враховуються у розрахунках обсягів дотації вирівнювання або обсягів вилучення. Ці доходи призначено для забезпечення видатків, які в межах чинного законодавства передані на розгляд місцевих органів влади.

У структурі доходів бюджетів сіл, селищ та міст районного значення, при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів враховуються: 25 % прибуткового податку з громадян; 22,5% фіксованого податку на доходи від підприємницької діяльності; державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам; плата за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності; надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами місцевих рад; 43 % єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва.

У Бюджетному кодексі вводиться поняття «кошик доходів місцевого самоврядування» для бюджетів територіальних громад (сіл, селищ, міст та їх об'єднань). Кошик доходів визначається як сукупність доходних джерел, що закріплені на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування і враховуються при визначенні трансфертів цим бюджетам (ч. 2 ст. 64).

У нижче поданій табл. 5 показано розподіл двох найважливіших податків – плати за землю та ППГ – між різними рівнями місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні дотацій вирівнювання.

Таблиця 5

Розподіл між місцевими бюджетами доходів від плати за землю та ППГ, що враховуються при визначенні дотацій вирівнювання, %

№ з/п	Податки	Обласні бюджети, бюджет АР Крим	Бюджети міст обласного значення	Бюджети міст Києва і Севастополя	Районні бюджети	Бюджети міст районного значення, сільські та селищні бюджети
1.	Плата за землю	25	–	–	15	–
2.	Прибутковий податок з громадян	25	75	100	50	25

Поділ доходів на ті, що враховуються і не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, створює стимули для місцевого самоврядування до нарощення обсягу фінансових надходжень, що допоможе місцевим органам влади фінансувати надання послуг, за які вони відповідають. Бюджетним кодексом України розширився перелік джерел доходів загальнодержавних податків і зборів та встановив нормативи частки відрахувань від них до місцевих бюджетів у вигляді трансфертів вирівнювання, що внесло суттєві позитивні зрушення в систему фінансової підтримки місцевих бюджетів.

Внаслідок цього зменшилась кількість бюджетів, що потребують дотацій. Якщо у 1996 р. дотацію потребували 7511 місцевих бюджетів, то на початок 2003 р. загальна кількість дотаційних бюджетів становила 3949. Зміни, які відбулися у кількості дотаційних бюджетів, подані у табл. 6.

Таблиця 6

Кількість місцевих дотаційних бюджетів у 1996 та 2003 рр.

Рік	Всього по Україні	Обласний бюджет	Бюджети міст обласного підпорядкування	Районні бюджети	Бюджети міст районного підпорядкування	Бюджети селищних рад	Бюджети сільських рад
1996	7511	4	46	409	122	435	6495
2003	3949	1	22	323	89	315	3200

Новий механізм формування трансфертів, запроваджений у 2001 р., забезпечив у 2002 – 2004 рр. стабільність в отриманні місцевими бюджетами належних з бюджетів вищого рівня дотацій вирівнювання. Своєчасному одержанню фінансових ресурсів сприяє запровадження автоматичної системи перерахування трансфертів до місцевих бюджетів усіх рівнів. Трансфертні ресурси вирівнювання в плановому порядку надходять до бюджетів АР Крим, областей та районів.

Фінансова підтримка місцевих бюджетів забезпечує не лише функції збалансованості та вирівнювання, а й пріоритетність соціального спрямування бюджетної системи. За короткий відрізок часу обсяги трансфертів між державним та місцевими бюджетами суттєво зросли і майже втричі збільшилися видатки місцевих бюджетів по наданню пільг і субсидій населенню (табл. 7).

Таблиця 7*

**Динаміка показників, що забезпечують збалансованість
місцевих бюджетів по видатках і доходах, млн. грн.**

Джерела	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2003 у % до 1999
Трансферти з державного бюджету	6438,7	6332,0	6988,5	9138,1	8224,8	126,6
З них:						
Дотації вирівнювання	2029,2	3993,2	3817,7	4072,1	3136,2	154,5
Субвенції	4409,5	2338,8	3170,8	5066,0	5088,8	115,4
Кошти, що передаються до державного бюджету	258,0	1274,4	2350,0	3091,1	2760,3	у 10,7 разів
Видатки місцевих бюджетів на надання пільг населенню	1319,0	1453,0	3096,4	3270,1	3570,0	270,7

* Розробка автора за матеріалами Міністерства фінансів України та Держкомстату України

Вперше, починаючи з 2001 р., Державний бюджет України став бездефіцитним і збалансованим, особливо в частині забезпечення фінансовими ресурсами видатків з пільг та субсидій населенню. Отже, запровадження з 2001 р. методики розподілу фінансових ресурсів між місцевими бюджетами, розробленої Міністерством фінансів України, забезпечило підвищення об'єктивності та прозорості бюджетного процесу, дало позитивні результати у фінансовій підтримці місцевих бюджетів, про що свідчить порівняльний аналіз розрахункових видатків на душу населення в 2000 – 2002 рр. Якщо розрахункові видатки на душу населення, що застосовувалися для визначення обсягу міжбюджетного трансферту з державного бюджету в 2000 р., становили: по бюджетах міст обласного значення в середньому 143 грн. на душу населення, то у районних бюджетах цей показник був нижчим – 129 грн. Формування місцевих бюджетів у 2001 р. було проведено із застосуванням формульної методики. Як наслідок – повного вирівнювання показники середніх видатків на душу населення в міській та сільській місцевості були однаковими (171 грн.). У 2002 р. прогнозні видатки на душу населення в міських бюджетах міст обласного значення дещо перевищували рівень цього показника за бюджетами районів, що пояснюється застосуванням Міністерством фінансів понижуючого коефіцієнта для бюджетів донорів.

Динаміка співвідношення між максимальним та мінімальним значенням видатків на душу населення дає змогу дійти висновку про принципову зміну ситуації у міжтериторіальній диференціації видатків. Після вирівнювання в 2001 р. показник відношення максимального рівня видатків на душу населення до мінімального значення знизився і становив у середньому по місцевих бюджетах 5 разів. У 2002 р. співвідношення між максимальним та мінімальним значенням розрахункових видатків на душу населення в середньому по місцевих бюджетах становило 2 рази.

Отже, в Україні існує суттєва диференціація у фінансовому забезпеченні різних ланок бюджетної системи за рахунок власних та закріплених, податкових і неподаткових доходів. При цьому податки займають провідне місце у структурі доходів бюджетної системи України. Водночас більша частина податкових надходжень акумулюється у державному бюджеті. Існуюча система розмежування загальнодержавних податків і зборів та інших обов'язкових платежів між суб'єктами бюджетної системи України не є оптимальною, так як не забезпечує місцеве самоврядування достатніми фінансовими ресурсами. Тому за умов бюджетного унітаризму України використовуються різні інструменти фінансової допомоги місцевим бюджетам, але найбільш поширеними є трансферти, які спрямовуються на збалансування місцевих бюджетів і становлять важливу складову частину фінансових відносин суспільства.

Література

1. Слухай С.В. Міжбюджетні трансферти у постсоціалістичних країнах: від теорії до реалій. – К.: Артек, 2002. – С.25.
2. Петленко Ю.В., Рожко О.Д. Місцеві фінанси: Опорний конспект лекцій. – К.: Кондор, 2003. – С.78.
3. Кравченко В.І. Місцеві фінанси України. — К.: Т-во «Знання» України, 1999.– С.276.
4. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). – К.: НІОС, 2000. – С. 304.
5. Аналіз виконання Державного бюджету України за 1999 р. Рахункова палата України. — 2000. — Вип. 18. — С. 54–55.

Шульгіна Л.М.,

канд. техн. наук, доцент

*докторант кафедри маркетингу та комерційної діяльності
Київського національного торговельно-економічного університету*

Дослідження продуктової та цінової складових комплексу маркетингу туристичних підприємств України

В статье основываясь на результатах реализованного автором впервые в Украине полевого исследования с использованием репрезентативной выборки туристических предприятий, определены главные особенности их маркетинговой продуктовой и ценовой политики. Предложено организовывать такие исследования на постоянной основе для накопления данных, на базе которых станет возможным проведение маркетингового аудита.

Basing on the results of the research, carried out with the use of representative sample of tourist businesses and performed in Ukraine for the first time, the author of the article defines main peculiarities of tourist businesses' marketing product, as well as their price policy. She also suggests the mentioned above research should be done regularly in order to accumulate data, which will possibly enable to perform a marketing audit.

Ключові слова: Комплексний маркетинговий підхід, фрагментарне застосування маркетингу, продуктова політика, спектр послуг, щотижневий продаж, цінова політика, цінові знижки, метод цільових витрат, співвідношення «ціна-якість».

Розширення кола прихильників маркетингових підходів серед представників туристичного підприємництва значною мірою зумовлене присутністю на вітчизняному ринку таких важливих чинників як зростання попиту на туристичний продукт, посилення конкуренції між його виробниками та продавцями, існування позитивного прикладу застосування новітніх технологій ведення бізнесу, освітньої і просвітницької роботи навчальних закладів та ін. Водночас все більш впливовим чинником застосування маркетингу туристичними підприємствами є зростання поінформованості та освіченості клієнтів, завдяки чому підвищується рівень їх вимогливості.

Тим не менше, проведене нами пілотажне дослідження вказує на те, що туристичні підприємства, переймаючи прогресивні методи ринкової боротьби, надмірно захоплюються одними інструментами (розробкою рекламних акцій, впровадженням агресивного продажу тощо),

недооцінюючи ролі інших (наприклад, підвищення рівня об'єктивної якості туристичного продукту, узгодження рівня цінової і продуктової політик та ін.).

Таким чином, проблема полягає у тому, що працівники вітчизняних туристичних підприємств сьогодні на практиці недостатньо застосовують комплексний маркетинговий підхід. Підґрунтям для загострення цієї проблеми є дефіцит досвіду підприємництва, низький рівень його культури, а також відсутність необхідних знань та узагальненої ринкової інформації. В Україні досі не проводилися дослідження рівня застосування туристичними підприємствами маркетингу та його особливостей, не створена інформаційна база для маркетингового аналізу і прийняття обґрунтованих рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, що стосуються туристичного ринку, дозволив виділити серед них кілька напрямів. Значна увага приділена авторами тлумаченню понятійного апарату туризму, висвітленню його законодавчого підґрунтя [1]. Все частіше дослідники звертаються до розгляду маркетингових аспектів діяльності туристичних підприємств, однак лише у формі переказів підручників зарубіжних авторів, щоправда із заміною прикладів з практики функціонування закордонних компаній на російські чи українські [2].

Нещодавно започатковані такі напрями наукових пошуків – аналіз особливостей організації туризму в Україні [3] та розробка порад щодо розвитку вітчизняного туристичного підприємництва [4].

З огляду на зростання популярності туризму серед різних пластів українського соціуму, деякі періодичні видання відкрили відповідні рубрики, де силами журналістів проводяться аналітичні огляди туристичної пропозиції за сезон [5], прогнозуються цінові коливання та пропонуються рекомендації щодо купівлі туристичного продукту [6], з'ясовуються причини невдалих туристичних сезонів [7], розглядаються переваги новітніх підходів [8–9].

Однак у літературі відсутні відомості щодо ґрунтовного повномасштабного дослідження особливостей маркетингової діяльності туристичних підприємств України.

Метою цієї статті є висвітлення окремих результатів, проведених автором вперше в Україні, досліджень особливостей реалізації маркетингового комплексу вітчизняними туристичними підприємствами.

Проведене нами дослідження складалося з трьох етапів: підготовчого (попереднього програмування дослідження); польового (збору первинної інформації) та аналітичного (обробки та аналізу зібраної інформації). Гіпотеза дослідження сформульована так: вітчизняні туристичні підприємства обмежуються лише фрагментарним використанням окремих елементів маркетингу, що негативно позначається на результативності їх діяльності і галузі у цілому. Метод дослідження – анкетне опитування.

Основні напрями діяльності, що підлягали подальшому аналізу, виділені завдяки контент-аналізу інформації, отриманої у ході інтерв'ю, проведеного з керівниками туристичних підприємств. Проблема отримання репрезентативної вибірки, яка б забезпечила надійні та валідні результати дослідження, вирішена завдяки формуванню послідовної серії малих вибірок. Обробка анкетних даних здійснювалася за допомогою програмного продукту Excel.

Під час формування вибірки ми виходили з того, що особливості маркетингу туристичних підприємств залежать від категорії, до якої вони належать: найбільші, великі, середні чи малі [10].

Задля більш детального аналізу отриманих результатів, у цій статті автор обмежується викладом даних щодо продуктової та цінової складових маркетингового комплексу туристичних підприємств України.

Дані опитування вказали на позитивну динаміку частки підприємств (як малих, так і великих) у розширенні спектру практично усіх видів послуг. Зменшувалася частка лише такого виду послуг як «Продаж авіаквитків однієї компанії», оскільки підприємства розширювали

співпрацю з усіма авіакомпаніями, що є свідченням активізації конкурентної боротьби і одночасно позитивно характеризує продуктову політику туристичних підприємств. Поступово зростала частка підприємств, які, крім авіаквитків, продають також квитки на залізницю, – особливо це стосується великих та найбільших підприємств.

Особливо високими темпами зростала популярність пропозиції вибору будь-яких умов у різних регіонах. Якщо ще в 2000 р. можливість такого вибору надавало лише кожне одинадцятье підприємство (незалежно від розміру), то до 2004 р. завдяки розширенню зв'язків із партнерами практично усі компанії забезпечили достатню широту пропозиції.

Зважаючи на суттєвий вплив моди на вибір туристами напрямку подорожування, туристичні підприємства постійно розширювали кількість акредитацій у консульствах найпопулярніших країн світу. Новинками останніх сезонів (2004–2005 рр.) стали країни Далекого Сходу: В'єтнам, Корея, Японія та ін. Звичайно, широта і динаміка охоплення туристичних напрямків залежала від розміру підприємства. Великі компанії збільшили число відпрацьованих напрямів удвічі (у середньому від 75 – 80 у 2000 р. до 150 у 2004 р.), водночас для середніх підприємств вказане зростання за цей самий період становило 4–5 разів (від 15–18 до 75), що свідчить про інертність перших і більшу міру зацікавленості у зміцненні позицій других. Динаміка розширення кількості напрямів малих підприємств (які до кінця досліджуваного періоду пропонували приблизно шість напрямів на сезон) була співставною з аналогічним показником великих.

Боротьба за клієнта змушувала туристичні підприємства розширювати асортимент не лише за рахунок пропозиції нових напрямів, а й завдяки розвитку нових видів турів. Найвищі темпи зростання демонструють зелений, екстремальний та івентивний туризм.

Практика зеленого туризму в Україні розпочалася 6–8 років тому, хоча в європейських країнах цей вид туризму існує вже тривалий час. На нашу думку, сьогодні розвиток зеленого туризму необхідно підтримати на державному рівні з огляду на його соціально-економічне значення. Адже для міського населення зелений туризм – це можливість ознайомлення з природним і культурним потенціалом, традиціями, а також можливість перебування в екологічному середовищі, причому вартість такого відпочинку порівняно невисока. Для селян – це додаткові робочі місця та поліпшення матеріального достатку. Водночас, цей напрям перспективний для вирішення такої актуальної для України проблеми як оздоровлення населення, зокрема завдяки включенню до пропонованих програм спеціальних меню, орієнтованих на «здорове харчування».

Останнім часом суттєво зріс також попит на івентивні тури (від англ. event – подія), до яких відносять практично будь-які заходи: карнавали, конференції, семінари, салони тощо. Розширення і поглиблення асортименту туристичних продуктів спричинили появу нових термінів. Так, популярний сьогодні різновид туристичного продукту, що замовляється корпораціями для формування командного духу у персоналу і в міжнародній туристичній практиці має назву *teambuilding* все більше набуває ознак групових розважальних програм, а для підвищення кваліфікації учасників від названого напрямку відокремився новий вид турів – «навчання на практиці» (*experiential learning*).

Невід'ємною складовою якості туристичного продукту є безпека його споживачів, рівень якої є високим за наявності дієвого механізму захисту від усіх можливих ризиків, притаманних туристичній галузі. Необхідними умовами дієвості згаданого механізму є, з одного боку, високий рівень культури страхового підприємництва, а з іншого, – адекватний йому рівень культури споживання страхових продуктів.

Проведений аналіз засвідчив, що атрибут «безпека туриста» сьогодні представлений в українському туристичному продукті недостатньо саме з огляду на те, що обидві умови

знаходяться на початковій стадії формування, що у свою чергу унеможливує функціонування захисного механізму.

Досягнення високого рівня безпеки туристів ще не стало головним мотивом страхування в туризмі. Усі сторони мають мотиви далекі від головного: туристи вбачають у ньому лише формальну процедуру для отримання дозволу на виїзд за кордон (не особливо довіряючи необхідності та доцільності процедури), а туристичні підприємства та страхові компанії виступають у ролі посередників для одержання візи (часто на практиці доводячи свою байдужість до фактичного рівня безпеки туристів). Звідси пропозиція від страховиків стандартних продуктів за мінімальною ціною, звідси й відсутність у туристичних підприємств програм конкретних заходів, спрямованих на підвищення рівня безпеки споживачів.

Хоча не можна не відзначити, що останнім часом зростає кількість зацікавлених у збільшенні лояльності клієнтів страховиків, які працюють над розробкою індивідуальних програм, що відрізняються переліком послуг, які надаються у рамках договору страхування. Найпопулярнішими серед туристів є страхування непередбачених медичних витрат та від нещасних випадків під час перебування за кордоном. Серед послуг страхування, що замовляють туристичні підприємства, лідирують страхування майнових ризиків: нерухомості, обладнання, транспорту. Однак, досі поза увагою залишається значна частина незастрахованих ризиків, ймовірність яких зростає по мірі посилення конкуренції, а отже, і відповідальності суб'єктів туристичного підприємництва. На нашу думку, туристичні підприємства мають розробляти програми управління ризиками, у яких (крім названих вище) передбачити розділи:

- Особистого страхування співробітників підприємств (від нещасних випадків, медичного, пенсійного).
- Комплексного страхування VIP-клієнтів (страхування депозиту, платіжної картки, особистого медичного страхування та ін.).
- Страхування підприємницьких ризиків (порушення обов'язків контрагентами, збитки, пов'язані з прорахунками в роботі персоналу тощо).

Якісні зміни пропозиції туристичних підприємств відбувалися одночасно з її кількісним зростанням. Як свідчать дані табл. 1, з 1999 до 2004 р. середня кількість проданих за тиждень турів (як індивідуальних, так і групових) збільшувалася в усіх категоріях підприємств. Однак, темпи приросту були дуже неоднорідними: найвищі значення цього показника мали середні спеціалізовані підприємства (особливо в літній сезон), порівняно з якими дані по малих, середніх і великих були дещо нижчими.

Звідси впливає важливий висновок про зростання довіри туристів до спеціалізованих та найбільших туристичних підприємств: до перших частіше за все звертаються у разі виникнення потреби здійснити тур з групою, а до других – як поіндивідуальні, так і погрупові тури. При цьому слід вказати на різну природу зростання довіри: до діяльності спеціалізованих туристичних підприємств вона збільшилася передусім на ґрунті вмілої розробки якісної пропозиції і активної роботи з корпоративними клієнтами, а до найбільших – головним чином завдяки їх позитивному іміджу, що сформувався як результат потужних комунікаційних заходів.

Таблиця 1

**Базисні темпи зростання середньої кількості проданих
за тиждень турів у 2004 р. відносно 1999 р., %**

Сезон	Розмір туристичного підприємства							
	Найбільші		Великі		Середні		Середні спеціалізовані	Малі
	Індивід.	Групові	Індивід.	Групові	Індивід.	Групові	Групові	Індивід.
Зима	222,2	250,0	182,1	280,0	182,1	280,0	375,0	186,7
Весна/ Осінь	225,0	250,0	200,0	228,5	200,0	228,6	300,0	333,3
Літо	227,3	225,0	187,5	240,0	187,5	240,0	500,0	158,3
Середньо- річний темп приросту	224,8	241,7	189,9	249,5	189,9	249,5	391,7	226,1

Крім того, фінансовий потенціал найбільших підприємств дозволяє забезпечити очікуваний рівень якості матеріальної складової туристичного продукту, що додатково зміцнює довіру у його споживачів. Наприклад, значна частина підприємств поповнила свій транспортний парк автобусами підвищеної комфортності – півтора- та двоповерховими, які обов'язково мають кавоварку, клімат-контроль або кондиціонер. Враховуючи зростання конкуренції підприємства надають додаткові послуги своїм клієнтам: 1) обіди, чай, каву в автобусах (вартість яких включена у вартість путівки); 2) розподіл місць заздалегідь з метою уникнення конфліктних ситуацій вже на початку подорожування; 3) утримання резервної кількості місць для дітей та людей похилого віку.

Водночас ставлення менеджерів найбільших підприємств до клієнтів часто є формальним і недостатньо уважним, що базується на недоліках внутрішнього маркетингу і погіршує психологічну атмосферу на цих підприємствах, а отже, і стримує зростання кількості лояльних до них споживачів. І це при наявності додаткових можливостей, які дає розмежування функцій, що існує у великих підприємствах: менеджери з продажу (тільки продають) і менеджери з напрямку (тільки розробляють і організують, тобто несуть відповідальність за перебування туристів).

З іншого боку, нижчі темпи приросту аналізованого показника у великих, середніх і малих підприємствах також мають різне підґрунтя. Великі та середні компанії ще не мають такого високого рівня знання серед споживачів, як найбільші, тим не менше дозволяють собі самозаспокоєність у розвитку внутрішнього маркетингу та формуванні психологічної атмосфери, аналогічно до найбільших операторів. Всупереч їм, малі підприємства, прагнучи втриматися на ринку, докладають набагато більших зусиль для завоювання прихильності споживачів. Однак вони, по-перше, самостійно не формують туристичний продукт, а лише відіграють роль посередників у продажу турів великих операторів (тобто є залежними від їх пропозиції); по-друге, не мають фінансових, матеріальних і трудових ресурсів для заходів щодо підвищення лояльності споживачів; по-третє, не мають необхідних маркетингових знань для проведення самостійної політики з підвищення рівня довіри до їхнього продукту з боку споживачів.

Аналіз дозволив виявити також зростання амплітуди сезонних коливань щотижневого продажу туристичних продуктів у найбільших підприємств (рис. 1, 2). Викладене вище стосується насамперед групових турів, по яких ця негативна тенденція, що свідчить про недоліки планування і регулювання попиту споживачів, посилюється.

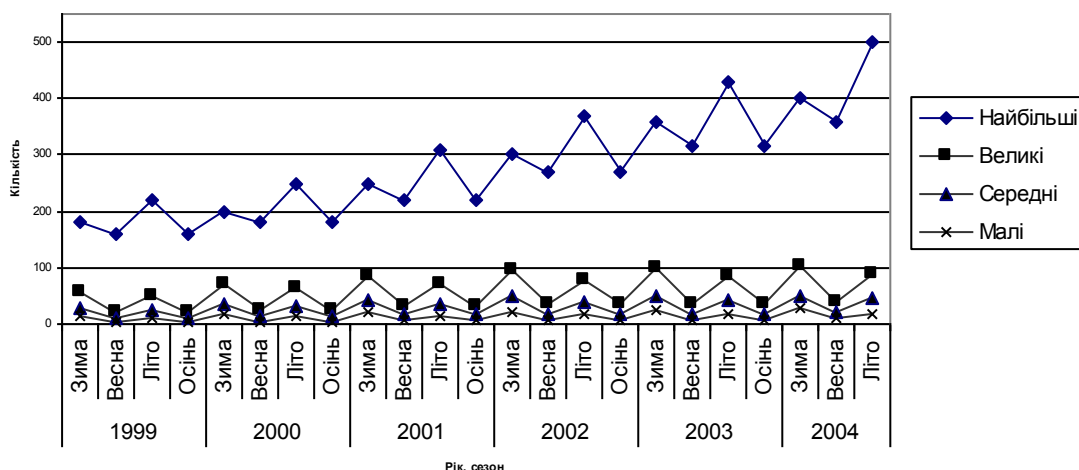

Рис. 1. Сезонні хвилі продажів за тиждень індивідуальних турів

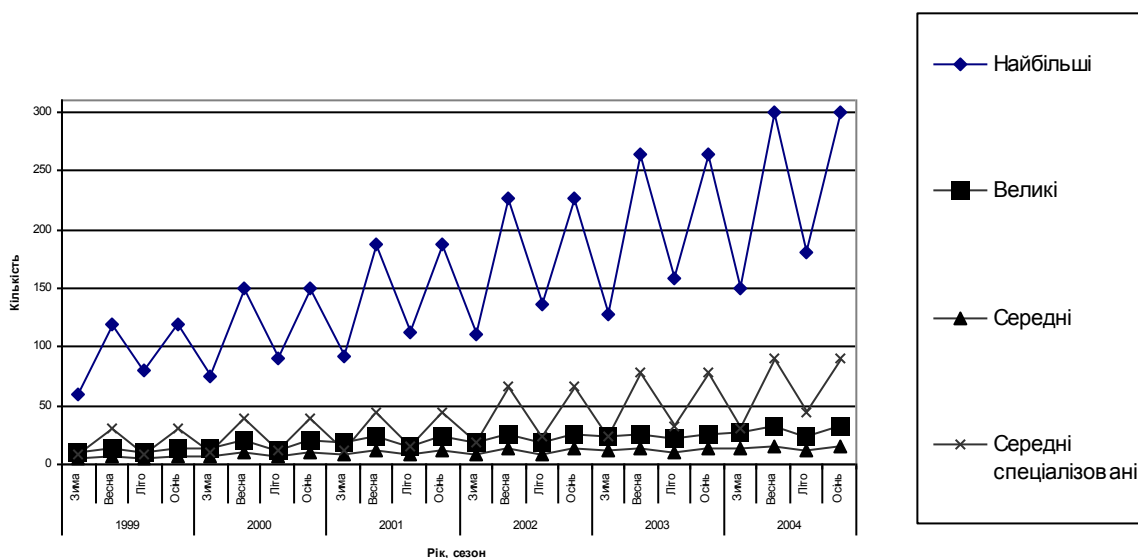

Рис. 2. Сезонні хвилі продажів за тиждень групових турів

Таким чином, підприємства не мають можливості врахувати характерні особливості різних сегментів ринку і не формують кола постійних споживачів. Хоча заради справедливості слід зазначити, що більшою мірою це стосується малих і середніх підприємств, де частка постійних клієнтів значно менша, ніж у інших категорій суб'єктів туристичного підприємництва (рис. 3).

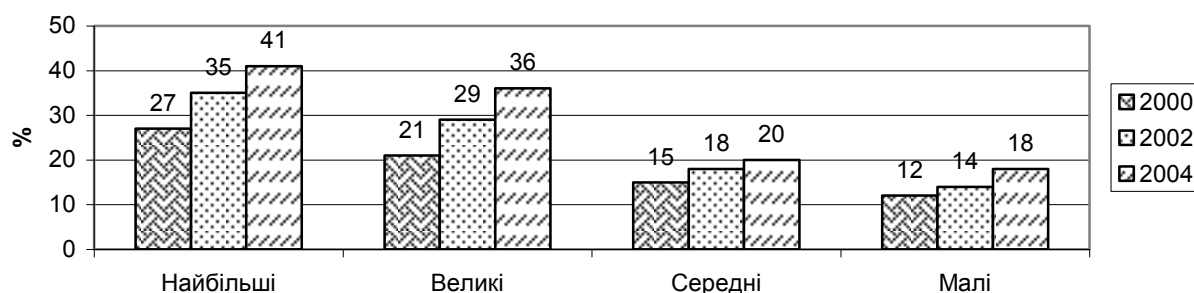

Рис. 3. Динаміка частки постійних клієнтів туристичних підприємств

Зауважимо важливу деталь: більшість постійних клієнтів малих і середніх підприємств – це знайомі та друзі їх керівників і працівників. Тобто, коло лояльних споживачів переважно складається не з колишніх випадкових відвідувачів, які, переконавшись у якісному обслуговуванні, повернулися до підприємства знову і стали його постійними клієнтами, а з туристів, які сподіваються на краще обслуговування (і часто дійсно отримують його) саме завдяки їх «невипадковому» вибору підприємства.

Заходи щодо розширення кола постійних споживачів і зміцнення їх лояльності до підприємства повинні мати конкретний характер. Зважаючи на комплексність туристичного продукту, негативне ставлення до нього може сформуватися під впливом будь-якої його складової, тому нам важливо було визначити, який саме елемент потребує першочергового доопрацювання. З цією метою під час інтерв'ювання керівників була зібрана інформація щодо того, з яких причин споживачі найчастіше не повертаються до туристичного підприємства, висловлюючи своє незадоволення рівнем обслуговування. Для порівняння взяті відповіді споживачів двох популярних видів туризму: відпочинкового та екскурсійного. Дані, представлені на рис. 4, вказують на неоднозначність оцінки одного й того ж елемента, залежно від форми і виду туризму.

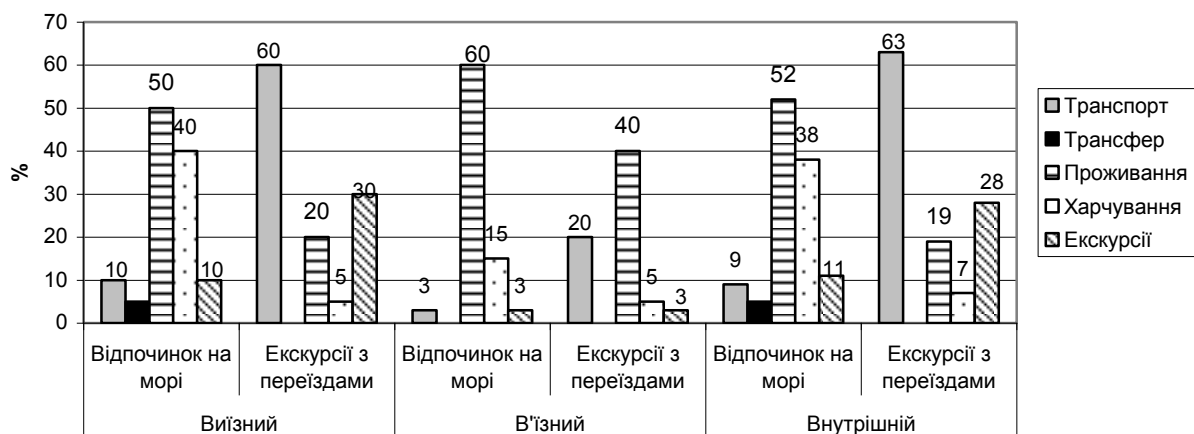

Рис. 4. Частка споживачів, що висловили незадоволення окремими складовими туристичного продукту

Під час візного і внутрішнього відпочинку на морі найбільші очікування споживачі виявляють до засобів розміщення. Крім того, останнім часом рівень активності споживачів під час перебування на відпочинку підвищився, завдяки чому відпочинковий туризм сьогодні містить значну частку екскурсійного обслуговування. Парадоксально, але саме до засобів розміщення і організаторів екскурсій представники відпочинкового туризму усіх його форм мали найбільше

претензій. При цьому найвищий рівень незадоволеності обслуговуванням у засобах розміщення спостерігався у в'їзному туризмі, а екскурсійні послуги залишили негативне враження у виїзних та внутрішніх туристів. Водночас найбільша частка незадоволених транспортними послугами була серед виїзних і внутрішніх екскурсійних туристів.

Порівняння споживчих оцінок за формами туризму свідчить про найменшу кількість незадоволених серед в'їзних туристів. На нашу думку, цьому сприяли два фактори: по-перше, значна частка в'їзних туристів є представниками елітного ділового туризму, які купують тури за високу ціну і отримують відповідний рівень обслуговування; по-друге, туристичні підприємства, прагнучи не втратити цих клієнтів, надають їм більш якісні послуги, порівняно з внутрішніми та виїзними. Наголосимо, що оцінка споживачами якості послуги залежить не лише від її матеріальної частини, а й від нематеріальної, тобто ввічливості працівника, його компетентності, уважності тощо. Звідси можна дійти висновку щодо застосування значною частиною співробітників туристичних підприємств дискримінаційного обслуговування, під яким ми розуміємо різний рівень прагнення працівників створити теплу психологічну атмосферу для споживачів з різним рівнем достатку. При цьому залежність між вказаними рівнями прямо пропорційна.

З огляду на те, що якість туристичних продуктів необхідно оцінювати у комплексі з іншими елементами маркетингової суміші (як, до речі, вона завжди й сприймається споживачами) для пояснення наведених вище споживчих оцінок здійснили аналіз політики ціноутворення, що реалізують вітчизняні туристичні підприємства.

Порівняння кінцевої ціни на аналогічні продукти вітчизняних і зарубіжних туристичних операторів наводить на думку, що перші пропонують більш привабливе для туристів співвідношення «ціна–якість» (рис. 5).

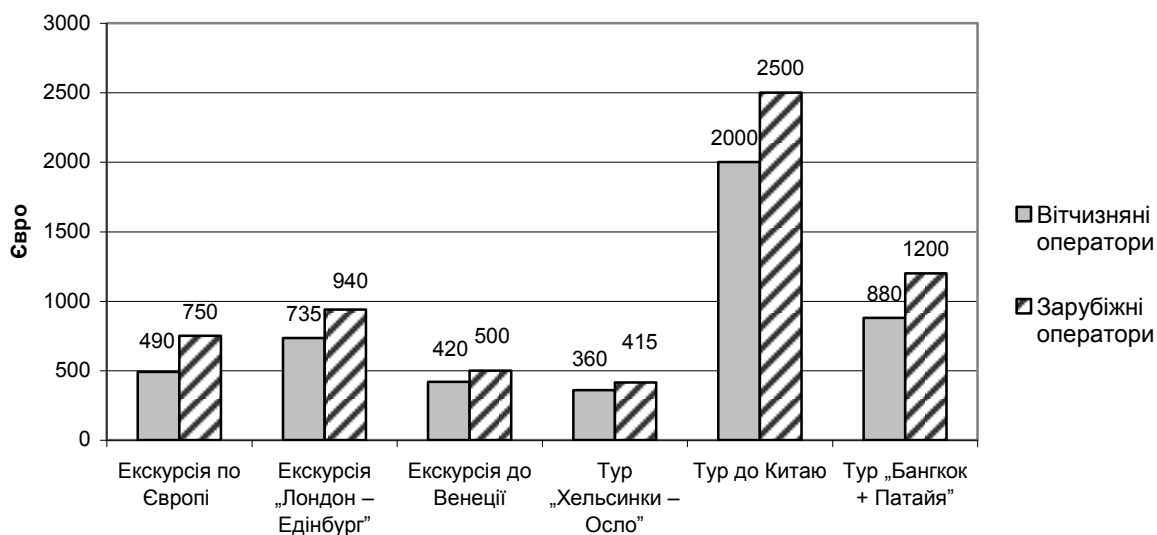

Рис. 5. Ціни на екскурсійні тури вітчизняних та зарубіжних операторів, євро

Однак більш детальне вивчення структури ціни туристичного продукту дозволило визначити неоднакові умови та чутливість до факторів ціноутворення у різних (як за локалізацією, так і за спеціалізацією) суміжників вітчизняних туристичних підприємств, а отже, і неоднозначне їх ставлення до формування цін. Вартість як закордонних, так і внутрішніх турів визначається по-перше, особливостями сегменту споживачів, з якими працює туристичне підприємство; по-друге,

географією розміщення суміжників, що формують тур; по-третє, видом цих суміжників. Водночас існує принципова відмінність між підходами операторів вітчизняного туристичного ринку щодо розрахунку ціни на закордонні та внутрішні тури.

Кінцева ціна на закордонні тури залежить головним чином від зарубіжних суміжників, в основі політики ціноутворення яких лежить метод цільових витрат. Сутність названого методу полягає у тому, що розрахунок собівартості продукту базується на попередньо встановленій цільовій ціні реалізації (target price), завдяки чому стандартна формула «собівартість + прибуток = ціна» трансформується на рівняння виду «ціна – прибуток = собівартість» [11]. Після визначення цільових витрат розробники туристичного продукту працюють над дотриманням відповідності його цінових параметрів очікуванням споживачів. Таким чином, зазначений метод дозволяє, по-перше, правильно вибрати споживчі властивості майбутнього продукту і, по-друге, ефективно контролювати та знижувати витрати ще на стадії проектування туру.

За такого підходу, якщо на зарубіжний тур встановлена висока ціна, то це обумовлено адекватно високим рівнем обох складових якості туристичного продукту: як об'єктивної (що формується відповідно до параметрів розвинутої системи якості, дотримання міжнародних стандартів якості та ін.), так і суб'єктивної (яка є результатом брендингу, завдяки чому марки туристичних підприємств і їх партнерів є знаними серед споживачів). Крім того, ціна суттєво варіює залежно від сезону і популярності напрямку у тих чи інших сегментів ринку. Цінові вимоги останніх забезпечують передусім за допомогою пропозиції різного класу засобів проживання, перевезення та харчування.

Політика ціноутворення вітчизняних туристичних підприємств базується на такому підході: складається сума усіх можливих витрат і до них додається бажана (чи середня на ринку) надбавка. У результаті головна увага зосереджується не на можливості споживачів оплатити вартість запропонованих туристичних продуктів, і не на пошуку шляхів зниження їх собівартості, а на витратах підприємства. З цієї причини закордонні туристичні підприємства пропонують турпродукти більш високої якості за нижчу ціну. Звідси випливає, що, застосовуючи стандартний метод розрахунку ціни, частина вітчизняних туристичних підприємств стали його заручниками у замкнутому колі: під впливом загострення конкуренції на туристичному ринку постійно зменшується розмір надбавки на собівартість турів (яка скоротилася протягом 1999–2004 рр. у середньому в 2,5 рази) – обмежуються фінансові можливості для застосування гнучкої цінової політики та покращення якості продуктів – знижується попит на турпродукти, в яких співвідношення «якість–ціна» неадекватне очікуванням споживачів – ще більше зростає їх собівартість та зменшується надбавка.

Проте навіть за таких умов обмеженість пропозиції вітчизняного турпродукту дозволяє підприємствам продавати тури (наприклад, влітку – до Криму, а взимку – до Карпат) за завищеними цінами. Звичайно, це можливо лише для підприємств, що працюють на ринках з невисокою чутливістю споживачів до ціни, головною вимогою яких є не зниження витрат, а підвищення якості. До таких ми відносимо: екстремальний, діловий, деякі види відпочинкового, спортивного, етнічного та івентивного туризму. Однак тут ідеться, з одного боку, про невиконання цієї вимоги (про що свідчать як дані нашого дослідження, так і зміст численних анонсів у ЗМІ), а з іншого, – про недостатність пропозиції від вітчизняних туристичних підприємств для менш забезпечених споживачів.

Відомо, що у структурі ціни на турпродукт 50–70% становить вартість проживання, величина якої визначається категорією готелю, його локалізацією та співвідношенням попиту і пропозиції. Ринок готельних послуг в Україні ще досить ненасичений, особливо у середньоціновому сегменті, внаслідок чого сьогодні характерним є співвідношення «завищені ціни – занижена якість». Вже багато говорилося про те, що представники вітчизняного готельного

бізнесу оцінюють свої послуги набагато дорожче, ніж їхні зарубіжні колеги. Порівняємо: двокімнатний номер у чотиризіркових готелях Києва коштує 300 – 425 доларів США на добу, а в Тель-Авіві номер аналогічної якості коштує лише 60 – 63 доларів США (тобто в 5 – 6 разів дешевше) [12]. Тим не менше, завантаженість готелів у бізнес- та туристичних центрах України, з огляду на їх нестачу, є високою. Наприклад, п'ятизірковий «Прем'єр Палац» та всі чотиризіркові готелі протягом року мають практично стовідсоткову завантаженість. Перманентна реконструкція тризіркових готелів також позитивно вплинула на поступове зростання цього показника, який у містах-мільйонниках у 2004 р. становила 54,2 % (для порівняння: у 2000 та 2002 рр. відповідно 48,4 та 51,6 %).

Про вплив особливостей локалізації суміжників туристичного підприємства, що надають комплекс необхідних послуг, свідчать дані табл. 2.

Таблиця 2

Ціна на деякі складові туристичного продукту (долар США)

Вид послуги	Середня ціна на послуги		
	українських суміжників		зарубіжних суміжників
	Київ, Крим	інші регіони	
Екскурсійне обслуговування за годину	20	10	10
Перевезення за км	0,5	0,2	0,7
Харчування за обід	10	5	10 – 12

Зарубіжні суміжники, працюючи на висококонкурентному ринку, борються за кожного споживача, чим пояснюється вдвічі менша ціна екскурсійного обслуговування порівняно з найпопулярнішими українськими туристичними центрами та практично така сама вартість харчування, – це при суттєво вищому рівні якості вказаних послуг. Говорячи про перевезення, вартість якого на 40 % та в 3,5 раза перевищує ціни українських виробників, слід нагадати про значний відрив зарубіжних країн у щільності та якості покриття доріг, а також про високий клас їхнього транспорту та рівень обслуговування в ньому.

Таким чином, аналіз методики формування ціни вітчизняного турпродукту та її складових доводить актуальність застосування туристичними підприємствами сучасних підходів у ціноутворенні та необхідність приведення цін на окремі елементи продукту до рівня їх якості. Втім слід зазначити, що співпраця із зарубіжними операторами та приклад успішного входження на український ринок їх представників вже дали деякий позитивний результат, який проявився насамперед у застосуванні різних видів знижок:

- З 1999 р. більшість туристичних підприємств (як найбільших, так і найменших) впровадили цінові знижки *постійним клієнтам* у розмірі 5% від ціни туру. Постійними вважаються споживачі, які звернулися до підприємства вдруге. Проте на практиці менеджери часто самостійно не пропонують цю знижку і клієнт може отримати її лише у тому випадку, коли нагадає про неї сам. У результаті такої зумисної економії цей вид знижки отримує не більше 35% постійних клієнтів.

Решту знижок пропонують найбільші, великі та середні туристичні підприємства (крім малих).

- У 2000 р. на українському туристичному ринку вперше почали застосовувати знижки *за дотримання дати купівлі* туру, а також знижки корпоративним клієнтам. Лідером у

наданні цих знижок було підприємство САМ, а до 2004 р. їх надавала вже п'ята частина українських компаній.

- З 2000 р. деякі підприємства повертали клієнту фіксовану суму коштів, якщо він *завчасно* (на 2 місяці раніше) *розраховувався* за тур. До 2004 р. цей вид знижки впровадили близько 5 % туристичних підприємств.
- З 2000 р. близько 20 % великих та середніх туристичних підприємств почали надавати знижки *перед'явнику рекламного оголошення* (3 %), однак ці знижки надаються періодично без бажаної для споживачів системності.
- У 2001 р. з'явилися знижки до популярних свят. Наприклад, на *Тетянин день* всі Тетяни отримували знижку 3 – 5 %; на *день Валентина* – усі Валентини та сімейні пари. Обидва види знижок надають 10% туристичних підприємств.
- З 2002 р. зростає популярність іменних знижок, які отримують тезки назв туристичних підприємств: «Оксана-тур», «Наталі Вояж-сервіс», «Світлана» та ін. Проте ці знижки надаються не цілорічно, а в певні періоди.
- З 2002 р. туристичні підприємства почали практикувати «уторговування» ціни. Орієнтовно кожний третій клієнт згоджується поїхати, якщо ціну знизити на 5 – 7 %.
- Своєрідним видом знижки можна вважати подарунки молодят та іменинникам (шампанське, квіти, цукерки), які пропонують сьогодні практично всі туристичні підприємства.

Помітну роль у стимулюванні операторів сучасного українського туристичного ринку до реалізації гнучкої цінової політики відіграє діяльність мережі з продажу «гарячих путівок». Сутність їх функціонування зводиться до реалізації непроданих продуктів за максимально можливу ціну, яка для споживачів є мінімальною з-поміж інших пропозицій. При цьому підприємства досягають однієї з цілей: або отримують мінімальний прибуток, або виходять на беззбитковий рівень, або знижують рівень збитків, – у кожному випадку знаходять оптимальне рішення для конкретної ситуації. Проте поки що з підприємствами мережі співпрацюють виключно зарубіжні виробники послуг (переважно турецькі та єгипетські готелі), у той час як вітчизняні підприємці демонструють у цих питаннях значну інертність.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків. На підставі проведених нами польових досліджень визначені головні особливості маркетингової продуктової та цінової політики туристичних підприємств України. До позитивних ми відносимо: розширення спектру послуг як за напрямками, так і за видами туризму; посилення такого важливого атрибуту туристичного продукту як безпека туриста; зростання середньої кількості проданих за тиждень турів; зростання частки постійних клієнтів; розширення переліку цінових знижок та ін. До негативних – посилення амплітуди сезонних коливань обсягів продажу турів; очевидною є перевага розвитку матеріальної складової порівняно із удосконаленням її комунікаційної (або психологічної) частини; застосування дискримінаційного обслуговування та застарілого підходу до нарахування ціни тощо.

Таким чином, нами підтверджена гіпотеза щодо інструментального характеру маркетингу вітчизняних туристичних підприємств. Багато туристичних підприємств не здійснюють обґрунтованого відбору стратегій охоплення ринку і не мають достатньо даних для формування відповідного комплексу маркетингу.

Звідси перспективними напрямками подальших досліджень є розробка програми панельних маркетингових досліджень як підґрунтя для створення інформаційної бази даних для проведення маркетингового аудиту.

Література

1. Биржаков М.Б. Введение в туризм: Путешествия. Туризм и турист. Туристская индустрия. Законодательство о туризме. – 3-е изд. – СПб.: Издательский Дом «Герда», 2002. – 320 с.; Ильина Е.Н. Туроперейтинг: стратегия и финансы. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 248 с. та ін.
2. Исмаев Д.К. Маркетинг иностранного туризма в Российской Федерации. Теория и практика деятельности туристических фирм: Учеб. пособ. – М.: Мастерство, 2002. – 192 с.; Европейский гостиничный маркетинг: Учеб. пособ. для студ. и выпуск. школ гостин. и рестор. бизнеса в Европе /Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 224 с. та ін.
3. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: «Альтерпрес», 2003. – 436 с.; Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 312 с. та ін.
4. Відпочинок в українському селі: Порадник організатору відпочинку та власнику садиби //Туризм сільський зелений. – 2002. – №2; Гайдай С. Как устроить своему потребителю «встречу с чудом» //Маркетинг и реклама. – 2003. – № 4. – С. 30–35 та ін.
5. Лавриненко И., Чигирь Л. Зимний вечер с Дракулой. Где бы на солнышке погреться //Бизнес. – 2003. – № 51 (570). – С. 148–153; Сокольская Т. Большое тайское приключение //Деловая столица. – 2003. – №47 (133). – С.44–45 та ін.
6. Дармостук И. В гостиницах снизят плату //Деловая столица. – 2003. – №47(133). – С. 27; Руденко О. Почем ТУРнутъ //Бизнес. – 2002. – № 15 (482). – С. 64–65 та ін.
7. Ксендз Л. Клуб без путешественников //Деловая столица. – 2003. – №45(131). – С.24–25; Кульпинов В. Месяц несбывшихся надежд //Бизнес. – 2003. – № 28 (547). – С. 110–113 та ін.
8. Пономаренко А. МиксТУРа. Чем помочь украинскому туризму //Бизнес. – 2003. – № 16–17 (535–536). – С. 96–98; Чигирь Л. Продавать нужно не ночи, а эмоции! //Бизнес. – 2004. – № 3 (574). – С. 79.
9. Юрик Р.А. Маркетинг как необходимый инструмент управления турфирмой //Маркетинг в России и за рубежом. – 2004. – № 2. – С.109–118.
10. Шульгіна Л.М. Малі та середні туристичні підприємства в Україні: економічна і соціальна результативність діяльності. – <http://www.management.org.ua>.
11. Карпенко М., Терещенко О. Затраты диктует потребитель //Компаньон. – 2005. – №33. – С. 38–41.
12. Агафонова Л.Г., Шульгіна Л.М. Законодавче підґрунтя ціноутворення в готелях: проблеми та шляхи їх подолання //Торгівля, комерція, підприємництво /Ринкова інфраструктура: суть, функції та побудова /Зб. наук. праць. Львівська комерційна академія: – Львів: Вид-во ЛКА, 2001. – С. 203–211.

Р

Політика, історія, культура

Гуцало Л.В.,

асистент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Реформування та ліквідація національних адміністративних одиниць

В статті освещается малоизвестная страница истории национальной политики в Украине в 30-е годы XX в. Рассматриваются причины и последствия ликвидации национальных сельсоветов и районов.

The given article observes a poorly studied episode in the history of Ukraine's national policy in the 30s of the XXth century. It also considers the reasons for the elimination of village councils and districts, as well as its consequences.

Ключові слова: **реформування, національні адміністративні одиниці, національна меншина, етнічні групи, коренізація, тоталітарний режим.**

Україна як суверенна, правова і демократична держава може відбутися за умов гармонізації та гуманізації міжнаціональних відносин, забезпечення дедалі повнішого задоволення національно-культурних та інших потреб усіх етносів, що проживають на її території. Розробляючи плани державного будівництва, необхідно обов'язково враховувати національний склад населення та його історію. При цьому особливої актуальності набуває питання про справжні причини реформування та ліквідації національних адміністративних одиниць, що функціонували на українських теренах протягом 20 – 30-х років XX ст.

Проблема зміни акцентів у національній політиці більшовиків наприкінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття висвітлена багатьма сучасними дослідниками. Автори доводять, що утворення національних одиниць мало здебільшого адміністративно-примусовий характер. І. Балуба, О. Калакура, Н. Мельник, Л. Наседкіна, В. Павленко, Г. Стронський, Б. Чирко та інші стверджують, що національні адміністративно-територіальні одиниці розглядалися передусім як засіб залучення широких кіл етнічних спільнот до соціалістичного будівництва бути опорою радянській владі [1; 2; 3]. Вони виступили центром, а швидше «полігоном» політичних, економічних, культурних експериментів тоталітарного режиму щодо представників національних меншин.

У публікаціях Г. Стронського, О. Калакури, Т. Єременко, В. Палієнка, О. Рубльова та В. Репринцева висвітлено ліквідацію Польського національного району [4; 2; 5; 6], працях М. Панчука та Б. Чирка – німецьких районів [7], дослідженнях В. Павленко, Н. Мельник – болгарських [8], Л. Наседкіної – грецьких [9].

О. Рафальський у своїй монографії приділяє значну увагу проблемі ліквідації національних адміністративних одиниць [10].

Однак узагальнюючих оцінок та висновків щодо даної проблематики згадані дослідження, за деякими винятками, не містять. Тому автор цієї статті має на меті з'ясувати основні причини та

часові рамки ліквідації національних сільських, селищних рад та районів; узагальнити відомості з даної проблеми; проаналізувати наслідки національної політики щодо етнічних груп в Україні наприкінці 20-х та у 30-х роках ХХ ст.

Політика радянської влади щодо національних меншин в Україні у 30-і роки відрізнялась від політики першої половини 20-х років, але була логічним продовженням втілення в життя за будь-яку ціну комуністичної догми побудови соціалізму.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років політика коренізації, що сприяла зростанню національної самосвідомості, національному відродженню, почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністративної системи, за рамки якої вона дедалі виходила. Національна програма більшовиків зайшла в пряму суперечність з встановленням тоталітарної політичної системи, яка спиралась на карально-репресивні органи, зводила нанівець права союзних республік, їх етносів. Утворені спеціальні органи (ЦКНМ при ВУЦВК, бюро, відділи), їх структури на місцях проводили роботу по задоволенню культурно-національних і соціальних потреб національних меншин, були відкриті національні школи, видавались газети, журнали, книги, розгорнулась цільова підготовка національних кадрів, але діяльність установ культури і освіти грубо адмініструвалась, з шкіл виганялись старі вчителі, з програм та підручників вилучалися твори основоположників етнічних груп, закривались костьоли, кірхи, церкви, арештовувались священнослужителі і діячі національної інтелігенції, загальнодержавного характеру набула пропаганда, спрямована проти національних меншин.

Очевидним стає факт невписування нацменроботи у механізми вже досить міцної адміністративної машини. У Сталіна була чітка мета: тримати під неослабним контролем розвиток національних процесів, але досягти її можна було лише «борючись з крайнощами». Тому, починаючи з 1933 р., докорінно змінюється національна політика більшовиків, відбувається еволюція міжнародної та внутрішньої політики СРСР. На неї вплинула зміна влади у Німеччині, договір Польщі з Німеччиною у 1934 р., погіршення відносин СРСР з цими країнами. Розгорнуті у Радянському Союзі антинімецька та антипольська пропагандистські кампанії впливали на становище населення цих національностей і в Україні.

Одним із проявів еволюції національної політики за умов утвердження тоталітаризму є ліквідація національних адміністративних одиниць. Наприкінці 1930 р. ЦКНМ вирішила остаточно завершити виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. Свідченням цього став виступ на II Всеукраїнській нараді члена ЦКНМ А.Б. Глинського, який констатував, що «...в основному робота по створенню національних районів вже проведена» [11]. Це означало завершення політики районування нечисленних етнічних компонентів. За твердженням Л. Наседкіної, це було «першим симптомом закріплення національно-державної структури країни» [1, с. 67].

Процес поступової ліквідації національних районів розпочався в 1930 р., коли у зв'язку з ліквідацією округів і будівництвом Дніпрогесу припинив існування Хортицький німецький район. Його в 1930 р. приєднали до Запорізької міської ради.

Перехід на обласну систему управління позначився на кількості грецьких національних районів. За постановою ЦВК України від 2 липня 1932 р. Сартанський та Мангушський грецькі райони було розформовано і приєднано до Маріупольської міськради в зв'язку з утворенням в УСРР Донецької області. Згідно з інструкцією «Про порядок ліквідації деяких районів у зв'язку з утворенням областей на території України» були ліквідовані й їхні РВК [1, с. 67].

Парадоксально, але поряд з ліквідацією національних районів йшло обговорення питань про створення нових. Свідченням цього є Протокол наради ЦК нацменшин при ВУЦВК про організацію нового грецького району (від 27 грудня 1930 р.) [12]. Спочатку планувалося створити змішаний Греко-Олександрівський район, але така ідея виявилася недоцільною. І наголос було

зроблено на створення грецького району. Новий район мав постати на території колишньої Маріупольської округи. На думку автора, це питання заслуговує на увагу, адже у Проекті постанови політбюро ЦК КП(б)У про реорганізацію національних районів та сільрад в Україні від 16 лютого 1938 р. та 7 квітня 1939 р. названо Старо-Каранський грецький район [12, с. 289, 293].

Наступним кроком стало розформування Мархлевського польського та Пулинського німецького районів. Таке рішення було прийнято внаслідок «опиту» членів Політбюро ЦК КП(б)У і констатоване постановою від 17 серпня 1935 р. [5, с. 53; 3, с. 131]. 3 жовтня того самого року це рішення було продубльоване постановою Президії ЦВК УРСР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області», де говорилось, що «...у зв'язку із економічною слабкістю Мархлевського і Пулинського районів, незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужжю «...розформувати Мархлевський та Пулинський райони» [5, с. 53; 3, с. 131]. На базі польського і німецького національних районів створили новий Червоноармійський з центром у колишньому Пулино, який було перейменовано на Червоноармійськ (щоб не було й згадки про колишнє існування) [13]. До нього увійшла частина сільських рад Мархлевського, Пулинського та Новоград-Волинського районів [5, с. 53; 3, с. 131]. У квітні 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийняте рішення «Про утворення Щорського району Житомирської області». За цією постановою новий район створювався з центром у селищі Мархлевськ, який одночасно перейменовувався на Щорськ [5, с. 53; 3, с. 131; 13]. Автор не погоджується з висновком Т. Єременко, яка відзначає, що Мархлевський польський район був першим ліквідованим національним районом в Україні. Адже вище зазначалося про розформування у 1930 р. Хортицького німецького району, а в 1932 р. двох грецьких районів – Сартанського і Мангуського.

Реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць проводилася квапливо. У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація й інших національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. У зв'язку з цим партійними й адміністративними органами було прийнято низку постанов («Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» від 7 квітня 1939 р. тощо) [14]. У постанові ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 р. зазначається, що згідно з рішенням ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У існування різних національних районів і сільрад не виправдовується національним складом населення цих районів. Тому визнано недоцільним подальше існування «особливих національних районів, так і сільрад», а значить, їх слід було ліквідувати шляхом реорганізації на звичайні райони та сільради [12, с. 288]. За цією постановою підлягали ліквідації в Одеській області – Спартаківський, Карл-Лібкнехтівський, Зельцький (німецькі) і Благоївський (болгарський) райони, у Миколаївській області – Фріц-Геккертівський (німецький), у Донецькій області – Старо-Каранський та Велико-Янисольський (грецькі), у Дніпропетровській області – Люксембурзький, Молочанський, Рот-Фронтівський (німецькі) та Коларівський (болгарський) райони. Таким чином, йшлося про ліквідацію одинадцяти районів – сім німецьких, два болгарських і два грецьких. Але у постановах ЦК КП(б)У жодного разу не згадуються єврейські та російські національні райони. Погодимось із припущенням О. Рафальського, що єврейські національні райони «стихійно зникли» з карти УРСР внаслідок голодомору 1932 – 1933 рр., під час якого значна частина населення цих районів вимерла або виїхала в інші куточки України та поза нею [10, с. 170]. Що ж до російських національних районів, то тут виникає простіша аргументація, пов'язана із зросійщенням України, яке почалося наприкінці 30-х років (1938). Найімовірніше саме через цей факт у державних та партійних керманів відпала ідея ліквідувати російські національні райони. Адже вони могли слугувати прикладом того, що російська мова – мова «міжнаціонального спілкування». Існування держави-

монстра СРСР прирікало етнічні групи на поглинання їх російським етносом, тобто денационалізацією, асиміляцією, окрім росіян, всіх етнічних груп, у тому числі й українців.

Аналіз обставин ліквідації національних рад та районів дає можливість дійти певних висновків:

- по-перше, з кінця 20-х років структурами влади розпочалось насадження жорсткої моделі функціонування національних адміністративних одиниць, а це руйнувало основу їх життєдіяльності – підтримку народу. Аналізуючи фактичний матеріал, констатуємо, що і національні сільради, і райони були ліквідовані далеко не в розквіті своєї діяльності, а на початку 30-х років у їх роботі спостерігались ще й ознаки занепаду;
- по-друге, історична доля національних адміністративних одиниць певною мірою була визначена в роки колективізації. Адже в основному етнічні групи за своїм складом були селянськими і чинили значний опір колективізації, з огляду на таку національну особливість як відсутність різкої диференціації, а іноді й загальної заможності;
- по-третє, реформуванню деяких (передусім грецьких) національно-адміністративних одиниць сприяли реформи 1930 та 1932 рр.;
- по-четверте, такі трагічні сторінки нашої історії, як нищівні репресії, депортації, боротьба з «німецьким», «польським», «грецьким націоналізмом» зав'язувались гордісвим вузлом у сфері міжнаціональних відносин, який наприкінці 30-х років з ліквідацією національно-адміністративних одиниць фактично було розрубано.

Таким чином, наприкінці 30-х років ХХ ст. з ліквідацією національних районів та сільрад було припинене функціонування унікальної системи національного районування в Україні. Радянська однопартійна політична система породжувала унітарну державу тоталітарного типу, а відтак про справжнє національне самовизначення, яке пропонувалось на початку 20-х років, не могло й бути мови. Механічне створення та діяльність національних адміністративних одиниць у правовому полі радянського законодавства не могли вирішити більшості проблем економічного та культурно-освітнього розвитку інонаціонального населення, оскільки цей процес був підпорядкований політичній доцільності й мав на меті одне – залучити національні меншини до радянського будівництва.

Саме поняття «національні меншини» на десятки років зникає з лексику, творці тоталітарного режиму трансформували його на презирливе «нацмен». І лише зовсім недавно, очищене від презирства, безпідставних обвинувачень, воно повернулося до мови нашої державної політики. А національні меншини повернулись до рівноправного життя – побудови незалежної та демократичної України.

Література

1. Наседкіна Л.Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-і роки) // УІЖ. – 1992. – № 6. – С. 64–72.
2. Калакура О.Я. Польський національний район в Україні: уроки піднесення та падіння // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С. 295 – 298.
3. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні в 20–30 роки ХХ століття. – К.: Асоціація «Україна», 1995.
4. Стронський Г.Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20 — 30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.
5. Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – С. 53 – 54.
6. Палієнко В.І. Незаконні репресії проти польського населення в Україні у 20–30-тих роках // За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму. – К., 1995. – С. 81–82.
7. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9–10. – С. 64–66.
8. Павленко В. Болгарська меншина в Україні. 20–30-ті рр. ХХ століття // Українська діаспора. – 1993. – № 4.
9. Мельник Н. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30 рр. ХХ ст. – Автор. дис....канд. істор. наук. – 07.00.02. – К., 1996.

10. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К.: Поліс, 2000. – С. 170–171.
11. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27–30 ноября 1930 г. Стеногр. отчёт. – М. – Харьков–Минск: Центриздат, 1931. – С. 48.
12. Греки на українських теренах: Нариси етнічної історії. Документи, матеріали, карти /М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – К.: Либідь, 2000. – С. 288.
13. Радянська Житомирщина. – 1944. – 25 серп.
14. Етнічний довідник. У 3 ч. – К., 1997. – Ч. III. Етнополітика в Україні. – С. 34, 37, 39, 40.

Євченко І. П.,

*аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Провінційна політика Серторія в період Серторіанської війни (80-73-і рр. до н.е.¹)

В статье анализируется провинциальная политика Квинта Сертория периода Серторианской войны (80 – 73-е годы до н. э.). Уделяется много внимания дискуссионным вопросам этой проблематики, комплексно оценивается политика проконсула.

The author of the article analyses Quintus Sertorius' provincial policy in the period of the Sertorian war (80 – 73 B.C.). A special attention is paid to debatable questions of the mentioned above problem. The proconsul's policy is estimated in a complex way.

Ключові слова: Квінт Серторій, Серторіанська війна, Римська республіка, Іспанія, Близня Іспанія, громадянські війни, провінційна політика, романізація.

Постать Квінта Серторія, політичного діяча, полководця епохи громадянських воєн у Римі кінця II – I ст. до н. е. здавна привертає увагу істориків [1]. Великий інтерес викликає його діяльність в Іспанії періоду Серторіанської війни, де вперше в історії Риму намісник-вигнанець зробив своєю головною опорою тубільне населення провінції. Цьому багато у чому сприяло запровадження новаторської провінційної політики. І хоча остання була недовгою і суперечливою, вона без сумніву являла собою важливий приклад пошуку альтернатив у відносинах між римлянами та завойованими народами. Її дослідження дозволяє краще зрозуміти генезис майбутнього Pax Romana.

Історики по-різному оцінювали заходи провінційної політики Серторія. При цьому, одні вважали, що повсталий проконсул зробив серйозні поступки тубільним провінціалам, зокрема місцевій знаті [3, с. 10; 1, с. 119 – 123; 6, с. 184 – 185], інші навпаки, вважали їх обмеженими [15, с. 359; 16, с. 191, 198-199; 13, с. 236; 18, с. 146].

Але комплексної оцінки серторіанської політики власне кінця – початку 77/76 – кінця 75 рр. (це її реальні хронологічні межі у період повстання) в історіографії ще не склалося. Дослідники зосереджували свою увагу або на окремих заходах Серторія (часто-густо у контексті романізації), або на стосунках полководця з провінційною аристократією. Мета цієї статті зробити комплексний аналіз провінційної політики Серторія зазначеного періоду.

Консолідувавши різні групи проримського провінційного населення Близньої Іспанії у рамках держави, яка виникла з моменту створення емігрантського сенату (Plut. Sert., 22; App. B. C. I, 108; Mith., 68) (узимку 77/76 р. [21, с. 80; 17, с. 427; 22, с. 86]), Серторій насамперед намагався зміцнити союз між ними та римською емігрантською владою, яку уособлював передусім він сам шляхом продовження та поглиблення, очікуваної від нього, м'якої провінційної політики зразка 82 – 81 рр. Можна стверджувати, що ця політика проіснувала до зими 75/74 р., коли повстанці втратили підтримку більшості проримських іспанців.

¹ Тут і далі – до н. е.

Отже, якою вона була і наскільки сприяла цілям консолідації? У джерелах збереглося дуже мало свідчень щодо його заходів у цій сфері. Однозначно проконсул продовжив практику скасування постойв у містах. Існує свідчення Лівія, що коли Серторій прибув до м. Кастра Елія, то він улаштував зимові квартири поза межами міста (Liv., XCI). Це і не дивно, оскільки більшість общин, які підтримали його, отримали від нього статус союзних: Лівій пише, що на збори в Кастра Елія зібралися представники союзних общин (XCI).

Це був доволі хитрий крок Серторія, демагогічний прийом, адже їхні привілеї не поширювалися на час війни. Ці общини, як відомо, мали сплачувати податки (в уривку фігурують тільки повинності, пов'язані з підготовкою до кампанії) та постачати військові контингенти, з яких, очевидно, полководець формував загони за римським зразком. Таким чином, виходило, що зазначені общини отримали такий статус тільки номінально і лише від подальшої підтримки справи Серторія залежала реальна можливість скористатися його приладами.

Свідчень про зниження податків не має. Але більшість дослідників стверджує, що протягом перших років війни податки були знижені [7, с. 52; 2, с. 61; 8, с. 158; 19, с. 20; 11, с. 210]. Щоправда, деякі вчені припускали, що Серторій навіть припинив стягування трибуту [23, с. 98; 18, с. 130 – 132]. Але дуже сумнівно, що проконсул за умов війни міг піти на такий крок. Ті кошти, які надходили до скарбниці за рахунок емісій, що налагодив Серторій (випуск останніх, на думку Дж. Гаджеро, поглинав видатки на війну [18, с. 132 – 133]) навряд чи могли слугувати універсальним засобом. Особливо якщо врахувати, що достеменно невідомо, якою мірою він володів родовищами дорогоцінних металів. Ми припускаємо, що у його розпорядженні знаходилися родовища Нового Карфагена. А на думку А. Монтенегро Дуке, проконсул контролював ще й шахти оретанського Кастулона, а також Монкайро та С'єрра Морени [20, с. 140]. Проте джерела про це однозначно мовчать. Хоча у випадку з Кастулоном місто навряд чи його підтримало, адже свого часу було жорстоко покаране ним (Plut. Sert., 3) [6, с. 172].

Окремо слід зазначити про серторіанські емісії монет з місцевими легендами (карбування денаріїв із місцевими легендами, можливо, мали пропагандистське значення) [18, с. 132 – 133]. Судячи з великої кількості знайдених скарбів періоду Серторіанської війни [20, р. 140], вони, крім покриття видатків на війну, платні воїнам, у тому числі завербованим іспанцям, служили й потребам місцевого ринку тих територій, які контролювалися Серторієм [18, с. 133].

У зв'язку з цим, Ю.Б. Циркін робить припущення: через велику кількість монет, які були знайдені, можна стверджувати, що Серторій не просто забирав у місцевого населення все необхідне для війни, а й віддавав перевагу закупівлі [8, с. 159]. Це не обов'язково так, адже найважливіші необхідні матеріали для армії та війни йому постачали союзні общини (Liv., XCI), для яких це було повинністю. На нашу думку, закупівля стратегічних запасів у населення могла мати характер додаткового та нерегулярного заходу.

Цікавим епізодом у провінційній політиці Серторія є організація школи для дітей тубільної знаті в Осці. Очевидно, йдеться про дітей нероманізованої проримської знаті Близької Кельтіберії та деяких племен середньої течії Ібера, оскільки йшлося саме про *знайомство* (курсив нан– *Авт.*) дітей з греко-римською наукою (див. нижче). Додатковим аргументом є ще одна розповідь Плутарха про зраду їхніми батьками Серторія й, що останній жорстоко розправився з юнаками (Sert., 25).

Згідно з контекстом, ця подія сталася наприкінці війни, коли полководець вже втратив відносно романізоване східне узбережжя. На той час у нього із проримських регіонів залишилися тільки зазначені вище.

Дослідників привертає один із уривків в оповіді Плутарха: «по-суті він (Серторій. – *Авт.*) зробив їх (дітей. – *Авт.*) заручниками, але очевидно – виховував їх, так щоб, коли вони змужніють, могли отримати громадянство (πολιτεία) та владу (ἀρχή). А батьки надзвичайно раділи, коли бачили, як їхні діти в облямованих пурпуром тогах приходять в школу, як Серторій оплачує їх

вчителів, як влаштовує часті экзамени, як роздає нагороди гідним й наділяє кращих золотими нашійними прикрасами, які у римлян називаються «булли» (Plut. Sert., 14).

Історики схильні трактувати слова *πολιτεία* та *ἀρχή* відповідно як римське громадянство та право займати посади (*ius honoium*) із відповідними наслідками. За винятком Г. Берве більшість з них не ставлять під сумнів автентичність повідомлення Плутарха.

Так, на думку В. Еренберга, навчання у школі означало своєрідний дипломований допуск для провінціалів до римського громадянства та *ius honoium*, при цьому він залежав від ступені романізації іспанців [16, с. 190].

Дж. Гаджеро більш стримано оцінює цей факт. Він вважав, що хоча учні були насамперед заручниками, але не виключає, що згодом їх могли використати на державній службі й одержати римське громадянство та *ius honoium*. Але він додає, що це виявилось туманною перспективою на майбутнє, яку тубільна знать сприймала як найближче [18, с. 145 – 146].

І.Г. Гурін зауважує, що всі зазначені привілеї повинні були одержати не самі тубільні аристократи, а тільки їхні діти після засвоєння латинської мови й культури, що означало їх перехід у майбутньому до стану римських вершників [1, с. 121].

Скептично до ідеї пожалування *ius honoium* зокрема ставився Г. Берве. На його думку, в період Пізньої республіки ідея надання таких прав виглядає нереальною, вказуючи, що вперше подібна практика запрацювала лише за імператора Клавдія, коли таке право отримало галльське плем'я едуїв (Тас. Ann., XI, 23-25). Серторій, таким чином, просто взяв заручників [10, с. 216, 225 – 226].

А.В. Короленков погоджується із Г. Берве щодо несвоечасності подібної ідеї у пізньореспубліканську епоху, неприйнятною для римського суспільства і доходить висновку, що Серторій, якщо й обіцяв ці права тубільцям, то просто брехав [6, с. 182].

Ф. Спанн з цього приводу також стверджує подібне: навряд чи Серторій займався створенням просвітницького варіанту правління провінціями. А те, що Серторій дав учням право одягти *toga praetexta*, то це не більш як така ж експлуатація довірливості тубільців, як і грубе ошуканство зі священною ланню. Він вважає, що це були заручники [22, с. 167-168].

На думку Ю.Б. Циркіна, у створенні школи та в одязі її учнів відчувається велика частка демагогії, якщо врахувати той факт, що діти все ж знаходились там у ролі заручників. але не виключає, що він серйозно розраховував зробити із них у майбутньому свою опору в провінції [8, с. 159; 9, с. 188].

Таким чином, інтерпретацій цього заходу Серторія як мінімум дві. Проте висновки про можливість надати провінціалам право участі у державному управлінні виглядають занадто передчасними для його епохи. Навряд чи ця думка навіть прийшла у голову проконсула.

Не обов'язково батьки учнів отримали від Серторія римське громадянство, як вважає І. Г. Гурін [1, с. 121]. Плутарх повідомляє, що діти носили, окрім того і золоті булли (вони були ознакою приналежності до римського громадянства) [1, с. 120, п. 336]), але не всі – лише кращі (Plut. Sert., 14). Тобто цей факт свідчить, що більш ймовірно, їх давали лише за успіхи у навчанні, що вписувалось у політику пропаганди римського способу життя (див. нижче).

Із загальних аргументів проти думки про надання Серторієм прав *πολιτεία* та *ἀρχή* тубільній знаті є припущення про помилковість інтерпретації дій Серторія самим Плутархом – він міг виходити із практики, що склалася у його час [12, с. 462], коли від ступені романізованості провінціали могли отримати те, що начебто обіцяв Серторій. А стосовно самих обіцянок, то зі слів автора не випливає, що проконсул взагалі щось обіцяв.

Разом тим, має рацію, на нашу думку, й Ю.Б. Циркін. Стосовно майбутньої опори в обличчі учнів школи проконсул міг цілком допускати подібну думку, адже в той час він міг високо оцінювати свої шанси на перемогу. Особливо після приєднання корпусу Перперни наприкінці 77 р.

У будь-якому разі шляхом створення школи відбувалося зближення місцевої знаті з римською емігрантською владою. Як зазначалося вище, інтеграція нероманізованої аристократії у Римську провінційну систему не могла бути надто глибокою. Але вона не могла бути такою і з огляду на непідготовленість до цього самої тубільної верхівки. Із оповідання Плутарха бачимо, що Серторій тільки починав вводити пропаганду римського способу життя у здійснювану ним провінційну політику. При цьому, ці суто культуртрегерські починання Серторія знаходили щире підтримку тубільців (Sert., 14), що означало: для них це було новим явищем. Саме так слід сприймати офіційне введення ним у моду римського одягу (loc. cit) і багато у чому саму школу [8, с. 159; 9, с. 188]. Подібні заходи безперечно підвищували самооцінку тубільної знаті, що збільшувало популярність проконсула.

У зв'язку із культурним аспектом політики Серторія багато дослідників оцінювали створення ним школи як значущий етап у романізації Іспанії [7, с. 52; 5, с. 401; 4, с. 28; 21, с. 80]. Проте не слід переоцінювати її значення. А. В. Короленков слушно зазначає, що навряд чи хтось із її учнів встиг закінчити її, а ті, що вижили, реально впливати на романізацію одноплемінників також навряд чи могли [6, с. 181].

Таким чином, навіть якщо не відкидати те, що Серторій свідомо переслідував мету отримати додаткові політичні важелі, тримаючи заручників (хоча учні у будь-якому разі, потрапивши до нього, ставали ними автоматично), він пропонував цілком реальні для тогочасної нероманізованої еліти переваги від такої співпраці: по-перше, те, що їхніх дітей виховували як римлян, могло вказувати, принаймні як мінімум, на гарантоване підвищення їх впливу у повоєнній Кельтіберії – це краще заохочувало до співпраці, ніж у простому випадку тримання заручників; по-друге, культуртрегерські заходи серторіанської влади безперечно лестили самолюбству знаті, що не звикла до такої уваги римської влади.

Цікаву ілюстрацію взаємовідносин Серторія та підвладних проконсулу провінціалів дає Лівій, коли описує збори, організовані Серторієм: «вдень він (Серторій. – Авт.) скликав у місті (Кастра Елія. – Авт.) збори союзних общин (civitatum sociarum). Він розпорядився, щоб кожне плем'я у своїй провінції нагромадило запаси зброї; оглянувши інше озброєння воїнів, яке після частих переходів та битв стало непридатним, наказав здати її та розподілив нову через центуріонів. Вершників Серторій також озброїв новою зброєю та виплатив жалування. Він скликав звідусіль ремісників, щоб використовувати їх у збудованих суспільних майстернях, підрахувавши, що може бути зроблено протягом кількох днів. Отже, одночасно готувалися всі знаряддя війни; удосталь було й матеріалів, що заготовлялися старанністю міст, і майстрів для кожної із робіт.

Скликаним потім посланцям всіх племен та общин Серторій висловив свою подяку за те, що вони, згідно з його наказами, споряджали піхоту. Він розповів їм, як захищав союзників та завойовував ворожі міста, й закликав тих, хто зібрався до продовження війни, коротко пояснив їм, наскільки важливо для провінції Іспанії, щоб його партія взяла гору» (Liv., XCI).

І.Г. Гурін у цьому уривку вбачає існування в Іспанії провінційних зборів, при чому він підкреслює, що ці збори існували тільки за Серторія й що вони істотно відрізнялися від тих, що були в імперський час. Він вважає, що вони мали широкі повноваження, без рішення яких Серторій не міг ні проводити набір у мирний час, ні зібрати з провінції ремісників й улаштувати суспільні майстерні. А у характері самої доповіді історик вбачав звіт полководця перед делегатами [2, с. 63; 1, с. 116].

Ми не можемо погодитись із такою точкою зору вченого через кілька причин. По-перше, дійсно, для республіканського часу відсутня хоча б одна згадка про провінційні збори в провінціях, крім Сицилії на заході та в Азії на сході [14, с. 21]. Навіть якщо припустити, що це новаторський крок Серторія, то тут не можна не помітити різницю у функціях серторіанських зборів та імперських, на що звертає увагу А.В. Короленков: на перших у центрі уваги стояли проблеми підготовки до війни; на других – виключно цивільні справи, на кшталт устрою ігор,

організації імперського культу, вшанування відомих громадян або намісника тощо; крім того, вони функціонували досить незалежно від римської влади [6, с. 169-170; див. також: 14, с. 191]. А тут із тексту Лівія бачимо, що Серторій одноосібно керував зборами, а решта учасників виступали як пасивна маса [6, с. 170], і яким проконсул просто дякував за те, що вони виконували його накази.

По-друге, такі збори ввів та організував сам проконсул, вони не були властиві місцевим народам як регулярна практика, до якої мав би пристосуватися римлянин, а, отже, хоча б частково залежати від рішень його делегатів. Тому їх організатор почував себе господарем ситуації повною мірою, наскільки це було можливо для намісника провінції.

Безумовно, збори скликалися для того, щоб проконсулу було легше та набагато ефективніше (централізовано) здійснювати підготовку до кампанії наступного року (справа була взимку). Очевидно, що це був не єдиний приклад, і Серторій міг збирати їх насамкінець кожної кампанії [1, с. 116].

Цікавий цей уривок ще й тим, що Серторій звертає увагу провінціалів на вигоду, яку отримає провінція (Ближня Іспанія) в разі перемоги його партії. Тут важливо підкреслити: по-перше, на офіційному рівні вперше римська влада підкреслювала важливість їх підтримки для здійснення римського панування в провінції; по-друге, оскільки тут зібралися представники знаті союзних общин від Ближньої Іспанії, тобто далеко не з однаковим ступенем романізованості, то це означає, що зацікавленість цих різних груп у перемозі повстання Серторія була спільною, тобто той напрям провінційної політики, що обрав проконсул, відповідав настроям та очікуванням тубільних провінціалів, які прагнули із перемогою серторіанців закріпити за собою надані їм права та привілеї.

Окремо слід звернути увагу на той факт, що в цьому уривку Лівія вперше згадується наявність ідеологічної платформи партії Серторія. Що не дивно. Очоливши повстанський рух, здійснюючи консолідуючі заходи на провінційному рівні, він, як політик, суттєво трансформувався порівняно із Серторієм 80-х років, остаточно позбувшись елементу «провінційного кар'єризму». Ставши лідером партії, він не міг не використовувати сучасні йому практику ідеологічної обробки наявної соціальної бази.

У зв'язку з цим А.В. Короленков звертає увагу, що якщо Серторій не конкретизував у своїй промові, в чому полягають вигоди для провінції й, що згадував про це лише коротко, то це була дражлива для нього тема [6, с. 270]. Але, можливо, справа полягала в іншому – його програма могла вже стати відомою делегатам і, очевидно, стосувалася не туманних обіцянок на майбутнє, а існуючих питань сьогодення. В досліджувану епоху в римській політичній практиці лозунги відбивали найгостріші життєві питання *civitas*, але, переважно, таких, які були актуальними лише на даний момент (одномоментними за змістом), на кшталт різних аграрних питань, виводу колоній, розподілу судів, амністії або покарання політичних супротивників тощо. Очевидно, що і промова Серторія торкалася питань, важливих для слухачів зараз, – очевидно, обіцянок закріпити за общинами та знаттю, надані ним привілеї, продовжити і можливо поглибити його політику.

Отже, наскільки провінційна політика Серторія 76 – 75 років відповідає очікуванням провінціалів, зокрема місцевій аристократії? Існує критична точка зору, що Серторій провінційній знаті не зробив значних поступок: командні пости в серторіанській армії або місця в сенаті залишалися не доступними для іспанців [15, с. 359; 16, с. 191; 13, с. 236] і, що полководець весь час обмежувався лише обіцянками та добрими намірами без реальних починань [18, с. 146]. Але, на нашу думку, це не відповідає дійсності.

По-перше, більшість заходів Серторія розраховувалась на широкі верстви населення: скасування постою у містах, зниження податків, а у перспективі й повне припинення їх стягування внаслідок надання провінціальним общинам, які підтримали полководця, статусу союзних. Принаймні, збільшення автономії общин (хоча в даному випадку тільки номінально) завжди вважалося серйозною поступкою. Крім того, служба в регулярних загонах серторіанської армії

була суттєвим шансом для багатьох тубільців отримати навіть римське громадянство (за особливі заслуги).

По-друге, означені вище пропагандистські заходи (школа в Осці, введення римського одягу) щодо нероманізованої проримської верхівки, яка не була розпещена такою увагою з боку попередньої римської влади, могли стати цілком прийнятними й навіть перевищували їх очікування.

І поки не відбувся перелом у війні і стратегічні втрати на сході восени 75 р. не примусили Серторія відійти від обіцяної політики, тобто суттєво збільшити податки, що супроводжувалися адміністративними утисками, тубільці схильні були підтримувати повстанців. Однак ішла війна і вирішальним у цьому все ж залишався фактор бойових дій – і переможця в них.

Таким чином, можна стверджувати, що серторіанська провінційна політика кінця-початку 77/76-75 рр. була *цілеспрямовано* (курсив наш. – Авт.) орієнтована на інтереси тубільних провінціалів, хоча межі цих інтересів визначалося самою римською владою. Це дозволяє говорити про нову віху у римській провінційній й політиці, де вже існуючі спорадичні практики Серторій вперше звів у продуману систему, яка набула, хоча і обмежено, форми взаємовигідного консенсусу.

Література

1. Гурин И. Г. Серторианская война (82-71 гг.): Испанские провинции Римской Республики в начальный период гражданских войн. — Самара: Самар. ун-т, 2002. — 318 с.
2. Гурин И. Г. Серторианское движение в Испании: дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. — Куйбышев, 1986. — 163 с.
3. Гурин И. Г. Серторий – политик //История и историография зарубежного мира в лицах: Межвуз. сб. — Самара: Изд-во Самар. ун-та, 1996. – Вып. 1. — С. 3–10.
4. Кавтария Г. Е. Иберийско(испанско)-римские взаимоотношения (III-I вв. до н. э.), Серторий: Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.03 /Тбил. гос. ун-т. — Тбилиси, 1971. — 30 с.
5. Ковалев С. И. История Рима. — Л.: ЛГУ, 1986. — 742 с.
6. Короленков А. В. Квинт Серторий: Политическая биография. — СПб.: Алетейя, 2003. — 310 с.
7. Моммзен Т. История Рима: В 4. т. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. — Т. 3. — 640 с.
8. Циркин Ю. Б. Движение Сертория //Социальная борьба и политическая идеология в Античном мире: Межвуз. сб. — Л.: ЛГУ, 1989. — С. 144 – 162.
9. Циркин Ю. Б. Древняя Испания. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. — 368с.
10. Berve H. Sertorius // Hermes. — 1929. — Bd. 64. — S. 199-227.
11. Crawford M. H. Coinage and Money under the Roman Republic: Italy and the Mediterranean. Economy — Berkeley: University of California Press, 1985. — xxv, 355 p.
12. Christ K. Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zu Konstantin. — München: C.H. Beck, 1988. – IX. – 869 s.
13. Christ K. Krise und Untergang der römischen Republik. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984. – XV. – 540 s.
14. Deininger J. Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr. — München, Berlin: C. H. Beck, 1965. – XVI. – 220 p.
15. Drumann W. Geschichte Roms in seinem Uebergang von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. Bd. IV. — Hildesheim: G. Olms, 1964. — 622 p.
16. Ehrenberg V. Sertorius // Ost und West: Studien zur geschichtlichen Problematik der Antike. — Praga, 1935. — S. 177–201.
17. Gabba E. Esercito e societa nella tarda Repubblica romana. - Firenze: La nuova Italia, 1973. – XI.– 623 p.
18. Gaggero G. Sertorio e gli Iberi // Contributi di storia antica in onore di Albino Garzetti. — Genova: Istituto di storia antica e scienze ausiliarie, Università di Genova, 1977. — P. 125-156.
19. Ihne W. Römische Geschichte. — Leipzig: Engelmann, 1886. – Bd. VI. – V. – 585 s.
20. Montenegro Duque Á. La conquista de Hispania por Roma (218-19 a de J. C.) // Historia de España. — T. II: Romanismo y germanismo, el despertar de los pueblos hispánicos. — Barcelona: Labor, 1982. — P. 119-168.
21. Schulten A. Sertorius. — Leipzig: Dieterich, 1926. — 168 s.
22. Spann Ph. O. Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla. — Fayetteville: University of Arkansas Press, 1987. – XIII. – 239 p.
23. Sutherland C. H. V. The Romans in Spain. 217 B. C. – A. D. 117. – London: Methuen, 1939. – XI. – 264 p.

Логунова Н. А.,

*аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

І.В. Лучицький у Третій Державній думі (1907–1912 рр.)

В статье освещается период депутатской деятельности профессора Киевского университета И.В. Лучицкого. Как член конституционно-демократической партии он вошел в третью Государственную думу, где защищал право украинцев на родной язык в судопроизводстве и народном образовании. Однако эволюция политических взглядов И.В. Лучицкого, которая привела его к выходу из партии кадетов и отказу от политики вообще.

The given article touches upon the deputy activity of I.V. Luchitsky, the professor of Kyiv University. Being a member of the Constitutional-Democratic Party, he became a deputy of the third State Duma, defending the Ukrainians' right to the national language used in legal procedure and education. However the evolution of I.V. Luchitsky's political views resulted in his disaffiliation with the Cadet Party and withdrawal from any political activities.

Ключові слова: І.В. Лучицький, Конституційно-демократична партія, Державна дума.

Серед громадських діячів, які на початку ХХ ст. виступали на захист української мови, забороненої Валуєвським циркуляром та Емським указом був і Іван Васильович Лучицький (1845 – 1918). Він увійшов до історії світової науки не лише як автор численних праць з соціально-економічної історії Франції ХVІІІ ст., професор Київського університету, а й як політичний діяч.

Питаннями творчого та наукового доробку І. Лучицького в різний час цікавилися багато дослідників. Однак все це загальні праці, присвячені І. Лучицькому як історику. В контексті діяльності конституційно-демократичної партії в Україні на початку ХХ ст. та вивчення українського питання в Державних думах (1906 – 1917) цієї проблеми торкнулися А.О. Білоус [1] та О.І. Білокінь [2]. Проте це питання потребує глибшого і ретельнішого дослідження, тим більше, що політичній діяльності професора І. Лучицького не було присвячено жодного спеціального дослідження, що не співпадає з науковою важливістю цієї теми.

У цій статті автор ставить за мету висвітлити депутатську діяльність І. Лучицького у Третій Державній думі, оскільки цей найменш висвітлений у літературі період є окремим важливим етапом у біографії вченого і пов'язаний з боротьбою українців за свої національні права на початку ХХ ст.

Завдання статті – показати роль вченого як депутата Державної думи, у захисті прав українців на рідну мову в судочинстві та народній освіті; простежити еволюцію його політичних поглядів, яка й призвела до виходу з партії кадетів та припинення політичної діяльності.

Документальною основою для дослідження стали матеріали Стенографічних звітів Державної думи третього скликання та матеріали особового фонду І. Лучицького, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Початок активного політичного життя вченого припадає на 1903 р., коли І. Лучицький вийшов на пенсію. До цього часу, перебуваючи професором Київського університету, гласним Київської міської думи, гласним Золотоніського повітового земства Полтавської губернії, а потім Полтавського губернського земства, почесним мировим суддею Золотоніського повіту, І. Лучицький себе особливо не проявляв, незважаючи на бунтарські настрої. Цьому сприяло завантаження навчальною та науковою роботою. Після виходу на пенсію у нього з'явилося більше можливостей для суспільних та політичних справ.

Політична діяльність І. Лучицького припала на період наростання реакції, коли була розігнана Друга Державна дума. Наступ реакції призвів до сплеску російського шовінізму. Характерним фактом періоду був розквіт російської національної ідеї на окраїнах імперії,

особливо в Україні та Білорусі. У вирі цих подій викристалізувались політичні позиції та переконання І. Лучицького та знайшли своє практичне відображення у його депутатській діяльності в Думі.

З 1903 до 1917 р. вчений переважно знаходився в Петербурзі, однак він був у курсі політичних подій, які відбувалися в Україні. І. Лучицький вів кореспонденцію, співпрацював з різними громадськими установами, періодичними виданнями, і, нарешті, з січня 1906 р. очолював Київський комітет партії кадетів.

У національно-політичному сенсі І. Лучицький, як відзначала Софія Русова, являв собою розповсюджений у Києві тип українця-федераліста, що любив етнографічну Україну, але був вихований російською культурою і не мав віри у державні сили українського народу, то ж тримався «...за російську державну систему, вважаючи федерацію і тісну згоду з Росією за найбільше щастя для України» [3].

І. Лучицький був членом «Союзу визволення», брав участь у земських і міських з'їздах у Москві: аграрному земському (квітень 1905р., Москва), земсько-міському (липень 1905 р.), земців-конституціоналістів (липень 1905 р.), земському (листопад 1905 р.) і наради його учасників з членами Центрального комітету кадетів з організаційних і пропагандистських питань [4].

З 12 до 18 жовтня 1905 р. на Першому установчому з'їзді організаційно оформилась конституційно-демократична партія шляхом злиття «Союзу визволення» та «Союзу земців-конституціоналістів». На цьому з'їзді було закладено організаційні засади кадетської партії, прийнято статут, програму та обрано Тимчасовий центральний комітет партії у складі 30 осіб, до якого увійшов і І. Лучицький [5].

З листопада до грудня 1905 р. І. Лучицький – голова Київського губернського, а з січня 1906 р. Київського обласного комітетів партії кадетів, до складу якого входило 20 осіб [6]. Обласний комітет здійснював керівництво всіма партійними справами і встановлював контакти з іншими громадськими організаціями та партіями, що увійшли до блоку з кадетами.

Конституційно-демократична партія і привела вченого до Третьої Державної думи. Зауважимо, що Іван Васильович балотувався і до Першої та Другої Державних дум, однак пройшов лише до Третьої. Під час виборчої кампанії до Першої Державної думи І. Лучицький пройшов у виборці по Двірцевій виборчій дільниці 579 голосами [7], незважаючи на перешкоди, які чинила царська адміністрація та чорносотенці. Однак напередодні виборів до Думи міська влада здійснила чергову антикадетську акцію. Була закрита газета «Свобода і право», яку редагував Іван Васильович, а його разом з іншим редактором В.П. Науменком притягли до судової відповідальності за ст.129 Кримінального кодексу 1905 р. – «...за розповсюдження твору, що закликає до непокорі чи протидії закону» [8]. Внаслідок цього він втратив право брати участь у виборах, і партія висунула іншу кандидатуру. Цей випадок підвищив популярність І. Лучицького серед київських лібералів, але з керівництвом партії він продовжував конфліктувати. Після провалу проекту І. Лучицького з реорганізації Центрального комітету партії його активність зменшилась.

На виборах до Другої Державної думи переміг єпископ Платон (балотувався від правих партій) – 43 голоси проти 37, тоді як І. Лучицький зазнав поразки (38 голосів проти 42) [9]. Успіхові правих партій сприяло й те, що київське духовенство значною більшістю голосів підтримало політичні програми тих партій, де йшлося про захист інтересів духовенства, а кадети та інші опозиційні партії дещо прохолодно ставилися до церкви та духовенства [10].

Діяльність членів Державної думи можна охарактеризувати, з одного боку, кількістю виступів на загальному засіданні Думи, а з іншого, – участю їх у комісіях. Ці два виміри подекуди доповнюють один одного, оскільки виступи на загальному засіданні і участь у комісійній роботі не завжди пропорційні. Участь у великій кількості комісій далеко не в усіх випадках супроводжується частими виступами з трибуни Державної думи, і навпаки.

Так, будучи депутатом Державної думи третього скликання, І.Луцицький, загалом брав участь у діяльності таких комісій: бюджетної, доповідачем якої він неодноразово був; з ліквідації чиншового права, бібліотечної комісії (голова) [11]; комісії народної освіти [12]; комісії для розглядання законопроекту про статут і штати імператорських російських університетів; комісії з ліквідації сервітутів [13].

Під час першої сесії І.Луцицький був доповідачем бюджетної комісії. Доповідь містила дві частини: одну – суто кошторисну, тобто ту, що стосується тих прибутків і витрат, які передбачені державним Контролем на майбутній рік, та інша, яка містила те, що можна назвати побажаннями або припущеннями до тієї реформи, якій необхідно піддати Контроль. І.Луцицький акцентував увагу, по-перше, на неспроможності Контролю припинити усілякого роду порушення у витратах, по-друге, повільності, яка проявляється в його діяльності [14]. Окрім зазначеного вище, депутат І.Луцицький мав слово по законопроектах: про скасування чиншового права в Білорусі [15], про введення викладання польської мови в деяких семінаріях Царства Польського, мотивуючи це тим, що «...народ, розмовляючи на своїх наріччях, розмовляючи так, як його навчили з пелюшок, залишається справжнім громадянином, що любить свою вітчизну. Не мова створює це, а ті умови, за допомогою яких можна досягти того, що громадяни люблять ту країну, до якої належать» [16].

З тих питань, вирішення яких мали найбільше значення для України, у Третій Державній думі було порушено лише два: це питання української школи і питання про українську мову у місцевих судах.

На третій сесії у галузі судових реформ перше місце за своїм значенням і важливістю займав законопроект про влаштування місцевого суду. При розгляді проекту реформи місцевого судочинства у грудні 1909 р. кадет І.Луцицький та трудовик Д.Булат поставили його перед Думою. І.Луцицький у своїй промові заявив, що, незважаючи на слова графа Бобринського і його прибічників, українська нація існує цілком самостійно від великоросійської. Ця нація мала суд своєю рідною мовою. Українці мали свою судову організацію, яка була закріплена договорами між приєднаною Україною і Росією. Судочинство продовжувало існувати у вигляді волосного суду у 30-і роки XIX ст., коли його було введено, і тривало до цього часу. «...Якщо ви бажаєте дійсної єдності, а не єдності штучної, якщо бажаєте створити справжню Росію, а не Росію насильства і сваволі, тоді ви повинні визнати, що всі права національностей мають бути захищені, вони повинні бути визнані рівноправними і суд, також як і школа, повинен вестися мовою такого народу, який для цього має історичне право. Я не знаю народу іншого, який має більше права, ніж малороси» [17].

Після таких промов І.Луцицький набув слави як професор, який проповідує сепаратизм і розділ Росії, і не дарма російське студентство у вищих навчальних закладах хвилюється і бунтує.

На підтримку українського питання і заяв І.Луцицького виступали з кадетів П.Мілюков і Ф.Родічев. На жаль, виступи Родічева були не дуже вдалим через брак звичайної обізнаності з українським питанням, а його аргументація навіть шкодила іноді українцям. Тим не менш, завдяки промова членів фракції кадетів було досягнуто, хоча і незначне, пом'якшення у вимозі російської мови у судочинстві в місцевостях з переважаючим іномовним населенням. Слід взяти до уваги, що навіть незначне покращення в цій сфері має досить суттєве значення, особливо зважаючи на ліквідацію волосного суду [18].

Найбільш чітко русифікаторський характер урядово-думського націоналізму простежується у його шкільній політиці, що була однією з підвалин націоналістичної програми. Зміст її зводився до повної заборони рідної мови навіть у початковій «інородчеській» школі, до проголошення неросійських мов поза законом. Така політика виявилась могутнім знаряддям денаціоналізації.

На захист українців виступив професор І.Луцицький, який зупинився на тяжкому стані народної освіти в Україні. У своїй змістовній промові він навів аргументи на користь необхідності української мови в школі. Звертаючись до депутатів, І.Луцицький зазначив: «...Комісія і деякі її члени говорять, що вони бажали б дати права на початкове викладання рідною мовою тим мовам, у яких мається у наявності література. Я повинен сказати, що малороси з цього боку не тільки

можуть прохати, а й мають безумовне право на визнання їхньої школи, школи, яка повинна виховувати малоросів їхньою мовою, при вивченні російської мови як особливого предмета» [19]. «...Забороняючи початкову освіту малоросійською мовою, ви ускладнюєте розумовий розвиток дитини, ви віддаляєте закінчення школи. Оскільки процес входження у свідомість малороса нового російського слова – це процес триваліший, ніж у великоросійського учня» [20].

Навіть такі несміливі вимоги у національному питанні викликали шалену лютю у правих депутатів. Їх виступи відзначалися особливою брутальністю. Правий депутат, лідер «Ради об'єданого дворянства» граф В.Бобринський заявив, що пропозиція І. Лучицького «...у російській Державній думі крім презирства нічого не зустріла, бо у Думі близько півтори сотні малоросів, і якщо б вони не вважали саме російську мову своєю рідною, то зуміли б поставити вимогу викладання в школі українською». Та й сама українська мова, за його словами «нова штучна мова, котру малороси набагато менше розуміють ніж російську» [21].

Третя дума поховала всі надії українців на зміну того ненормального становища, в якому знаходиться справа народної освіти в Україні.

На цій же четвертій сесії І. Лучицький торкнувся і питання про становище вищої школи, зокрема про студентські заворушення. Провівши паралелі з європейськими країнами, підкреслив, що спочатку необхідно впливати на ті причини, які викликали ці явища, а не на ті наслідки, які пов'язані з цими причинами. Тобто, перш за все необхідна правильна організація вищої освіти та покращення суспільства, атмосфери, в якій живе та діє це суспільство [22].

Одним з найбільш резонансних питань Третьої Державної думи став урядовий законопроект про виділення Холмщини. У зв'язку з цим, двома кадетами: одеситом А. Нікольським та І. Лучицьким з Києва було порушене безпосередньо українське питання.

І. Лучицький виступив на підтримку законопроекту про необхідність відокремлення Холмщини на базі опитування населення, але наголосив, що у такому вигляді законопроект буквально нічого не дає місцевому населенню. Визначаючи необхідність захисту краю від спольщення, І. Лучицький заявив, що не бачить гарантій і від русифікації. «Якщо завтра Холмщина буде виділена, то питається, що ж буде з цим малоросійським населенням? Чи є в законопроекті хоча б малий натяк на те, що інтереси цього населення в тій чи іншій мірі будуть забезпечені? Хіба є тут постановка стосовно свободи проповіді на малоруській мові, зрозумілій населенню, запровадження шкіл, у яких повинні навчати українською мовою?» [23]. Навпаки, у законопроекті виголошувалося, що «це – великоруське населення і його треба остаточно зросійщити» [24]. І. Лучицький заявив, що з приводу відсутності названих ним гарантій, він буде голосувати проти законопроекту [25].

Такі виступи І. Лучицького йшли врозріз з офіційною позицією партії кадетів. Постать І. Лучицького взагалі викликала в той час багато нарікань з боку українських лібералів, які вважали його «ні до чого не здатним фанфароном» [26]. На їх думку, І. Лучицький – типовий кадет, який українським питанням ніколи глибоко не цікавився і майже незнайомий з українським рухом, навіть незнайомий досконально з тим, як справа з українською мовою в школі стоїть у думській комісії [27].

Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» згадує, що коли в Думі почалися дебати про мову у школі, то в оборону «інородчеських» мов виступили представники всіх націй крім української. Тоді ж київська громадськість надіслала І. Лучицькому телеграму з проханням виступити з промовою в оборону і української мови, «але професор, за своїм звичаєм, не звернув на українців ніякої уваги» [28]. У газеті «Рада», яка неодноразово критикувала І. Лучицького, і тепер вирішили написати докір професору за його мовчанку. Але пройшла чутка, що він поранив ногу і не буває в Думі. У розмові на цю тему М.К. Садовський, як артист, мальовничо сфантазував, сказавши, що як би це був хто-небудь інший, а не Лучицький, то звелів би принести себе на носилках в Думу, як Карл XII поперед війська, і сказав би гарячу промову в оборону української мови.

Тим часом, через кілька днів виявилось, що І. Лучицький читає лекції з історії французької революції у Москві. Це так всіх обурило, що на перших сторінках «Ради» його було розкритиковано, а П. Гай написав гумористичний вірш у № 247, в якому говорилося:

«Ой ти пане, ти Лучицький, українець з роду,
Занехаяв рідну школу нашого народу.
Прийде черга, ти тікаєш до чужої хати
Десь в Москву, або ще й далі, лекції читати.
Закінчується вірш так:
Отакі в нас депутати, – славні, що й казати:
Тільки й вміють мовчки в Думі гроші заробляти!» [29].

І. Лучицькому надіслали 20 примірників цього номера. Вірші ці дуже не до смаку прийшлися прихильникам депутата. Власне й сам професор так образився, що написав до київських кадетів, що зречеться депутатства, якщо вони стерплять це звинувачення.

Після багатьох розмов та суперечок зійшлися на тому, щоб А.Г. Вязлов, який недавно повернувся з Петербурга, написав до редакції листа, в якому повідомив, що Лучицький був хворий, пропустив чергу тощо. Цей лист був надрукований у № 282 [30].

Так, здавалося, справа залагодилась. Але вийшов №1 «Рідного краю» за той самий рік. Досталося в цьому номері і «Раді», і «Селу», і Садовському, і І. Лучицькому.

Розповідаючи про змагання в Думі стосовно мови у школах, про І. Лучицького сказано, що, нарешті, після телеграми, виступив і він з промовою, але «...у свинячий голос!» [31].

Однак це не зовсім справедлива оцінка думської діяльності професора, оскільки І. Лучицький був майже єдиним депутатом, який, може й не так активно, як того хотіла українська громадськість, все ж захищав інтереси українства у Третій Державній думі.

І.В. Лучицький, який у науковій сфері пройшов шлях від позитивізму до зацікавлення соціально-економічною історією, і у політичній діяльності пережив певну еволюцію. Діяльність думи не задовольнила його, оскільки він бачив повну безрезультативність її роботи для впровадження в Росії Конституції і свободи національностей [32]. «Я зовсім зневірився в призначенні Державної думи, як депутат, який бачив на власні очі діяльність нашого російського парламенту», – казав в інтерв'ю з кореспондентом «Киевской почты» І. Лучицький [33]. Близький його друг М. Кареев відчував, що Лучицький «...був обтяжений своєю діяльністю у Думі і своїм становищем у партії, з лідерами якої все більше і більше розходився у багатьох питаннях. Через надто велику суб'єктивність свого характеру і нервовий темперамент він мало був придатний до політичної діяльності» [34]. Справедливість слів Кареева підтвердив і кореспондент «Русского слова», який, беручи інтерв'ю, спитав у І. Лучицького, чи буде він балотуватися у Четверту Думу? Іван Васильович буквально замахав руками і обуреним голосом нервово заговорив: «Що ви! Що ви! Ні за що! Це зовсім неможливо. Яка це Дума? Хіба це законодавчий орган? Нісенітниця і тільки! Ніколи я в Думу більше не піду! Хочу займатися далі своєю науковою та навчальною роботою, а Дума... ну її до монахів» [35].

Таким чином, будучи обраним до Третньої Державної думи, І. Лучицький неодноразово виступав на захист свободи прав національностей, чим набув слави як депутат, що проповідує сепаратизм. Зневірившись у призначенні Державної думи та постійно конфліктуючи з лідерами партії кадетів, він вийшов з її членів та припинив свою депутатську діяльність. Більше І. Лучицький не приєднувався до жодної з політичних партій, повністю відійшовши від політики. Свою подальшу діяльність він присвятив викладацькій роботі, яку не переривав і під час депутатства.

На сучасному етапі розвитку історичної науки пріоритетного значення набуває особливий аспект в історії, оскільки це сприяє індивідуалізації історичного процесу, реконструкції особистості у контексті епохи. Відтак великого значення набуває дослідження життєвого шляху професора І. Лучицького, в якій політична діяльність вченого посідає важливе місце. Звернення до

джерельної бази з цієї теми дозволить лише розширити наше уявлення про вченого, але й поставити нові завдання для розуміння багатьох історичних подій.

Література

1. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907 рр.). – Дис...канд. іст. наук. – К.,1993.– 217с.
2. Білокін О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.).– Дис...канд. іст. наук.– Харків, 2001.– 221с.
3. Русова С. Мої спомини (1879–1915) //За сто літ. – 1928.– Кн.4. – С. 67.
4. Либеральное движение в России. 1902 – 1905 гг. – М.,2001. – 648 с.
5. Обсуждение проекта резолюции об организации конституционно-демократической партии //Либеральное движение в России. 1902 – 1905 гг. –М.,2001.–С. 351–352.
6. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.474. – Оп. 1. – Спр.1173. – Арк. 4 – 5.
7. Киевская заря.– 1906.– 29 марта.
8. ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1128. – Арк. 4.
9. Киевский голос. – 1907. – 13 апр.
10. Киевская речь. – 1906. – 16 нояб.
11. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Указатель к стенографическим отчетам. – СПб., 1908. – Ч. 1 – 3.
12. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Справоч.– СПб., 1910. – Вып. 2.
13. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 5. Обзор деятельности комиссий и отделов.– СПб.,1912.– С. 425, 431.
14. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Стенографический отчет. – СПб., 1908. – Ч.2. – Стлб. 619 – 633, 1203 – 1204.
15. Там само.– Ч.1.– Стлб.1345–1353, 1588–1597.
16. Там само.– Стлб. 1569.
17. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Стеногр. отчет.– СПб., 1910.– Ч. 1.–Стлб. 2970.
18. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Фракция народной свободы. Отчет– СПб., 1910.– С. 45.– Ч. 1 – 2.
19. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Стеногр. отчет.– СПб., 1910.– Стлб. 1111. – Ч. 1.
20. Там само.– Стлб. 1105.
21. Там само.– Стлб. 1126.
22. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Стенографический отчет /Издание газеты «Россия».–СПб.,1911.– Стлб. 2421.
23. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 5. Стенографический отчет. –СПб., 1912. – Стлб. 467. – Ч. 2.
24. Там само. – Стлб. 469.
25. Там само. – Стлб. 473.
26. Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907–1917).–Львів: Червона калина, 1931.– С. 342.
27. Там само. – С. 109.
28. Там само. – С. 174.
29. Там само. –С. 175.
30. Там само. –С. 176.
31. Там само. – С. 176.
32. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І. Вернадського.–Ф.66. – Спр. 561. – Арк. 169.
33. Киевская почта.– 1912.– 22 окт.
34. Кареев Н.И. Памяти двух историков //Анналы.– 1922.– №1.– С. 172.
35. Иванов Ю.Ф. И.В. Лучицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель //Вопросы истории. – М., 2000. – № 1. – С. 159.

Матвіюк І. В.,*ад'юнкт науково-організаційного управління
Національної академії оборони України*

Етапи формування правової бази співробітництва збройних сил України з НАТО: історичний аспект

В статье рассматриваются исторические этапы формирования законодательной базы для развития военного сотрудничества между Вооружёнными Силами Украины и НАТО в период с 1991 по 2004 г.

The author of the article reveals the historical stages in forming the legislative basis for military cooperation between the Armed forces of Ukraine and North Atlantic Treaty Organization from 1991 to 2004.

Ключові слова: НАТО, Збройні сили України, Хартія, Меморандум, стратегічний оборонний бюлетень, саміт, Генеральний штаб, Міністерство оборони, Сухопутні війська, ВМС, ВПС, ППО

Міжнародне військово-співробітництво Збройних сил України є важливою складовою частиною зовнішньополітичної діяльності сучасної Української держави і має особливе значення для зміцнення національної безпеки і оборони України, розвитку самих Збройних сил. Зростання ролі міжнародного співробітництва Збройних сил України зумовлено становленням і безпрецедентним поширенням між країнами євроатлантичного регіону відносин партнерства й довіри у війсьній сфері, поступовим формуванням нової системи міжнародної та європейської безпеки. Відносини України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) з часів відновлення державної незалежності України посідали одне з провідних місць у реалізації зовнішньополітичного курсу України. І хоча динаміка розвитку відносин Україна – НАТО була досить неоднорідною, все ж сьогодні маємо певні здобутки на цьому шляху.

Враховуючи значення міжнародного військового співробітництва, дослідження його історичних аспектів з метою використання наявного вітчизняного досвіду для зміцнення національної безпеки і оборони України має важливе як загальнонаукове, так і безпосередньо практичне значення.

Аналіз окремих аспектів співвідношення зовнішньої політики України та постбіполярної активності Північноатлантичного альянсу знаходимо у статтях В.Горбуліна [1;2]. Проте автор в основному розкриває політичні аспекти співробітництва Україна – НАТО і досить мало зупиняється на військовому співробітництві.

До аналізу відносин України з Північноатлантичним альянсом активно залучаються різні наукові та науково-дослідні структури України, зокрема Національний інститут стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, Інститут Євро-Атлантичного Співробітництва. Праці співробітників цих організацій, таких як В. Богдановича, В. Белашова, І. Жовкви, О. Препелиці, О. Маначинського, досить глибоко розкривають всі сторони співробітництва України з НАТО, на питаннях забезпечення безпеки у європейському регіоні, проте недостатньо розкривають роль та місце у цьому процесі Збройних сил України [3; 4; 5].

Що ж стосується закордонних аналітиків, то їх увага приділяється в основному таким питанням як розширення альянсу, фінансові наслідки цього процесу, геостратегічний баланс сил в Європі після розпаду СРСР. Тому питання військового співробітництва України з НАТО розглядаються західними аналітиками лише у контексті загострення відносин НАТО з Росією. Так, французький дослідник Ж.Лепессант у своїй доповіді «Безпека Центральної і Східної Європи після розширення НАТО» зазначає, що українські урядовці розцінюють НАТО всупереч своєму північному сусідові [6].

Слід зазначити, що найбільший інтерес до стосунків України з Північноатлантичним альянсом виявляє Польща. Так, колишній Надзвичайний і Повноважний Посол Польщі в Україні, Пан Є. Козакевич присвячує цьому питанню спеціальну статтю під назвою «Розширення НАТО і європейська політика України» [7]. У статті наголошується на особливому значенні України в підтримці регіональної безпеки. Важко погодитись із твердженням автора щодо небачення Україною перспектив стратегічного партнерства як з Польщею, так і з іншими центральноевропейськими державами у військових питаннях. Адже на тлі досить дивної ситуації, коли Україна оголосила своїми стратегічними партнерами значну кількість держав, саме стратегічне партнерство із Польщею не викликає жодних питань і насправді є досить логічним і перспективним.

Певну увагу відносинам України з НАТО приділяють і російські дослідники, зокрема політологи Російського Інституту стратегічних досліджень. Так, ще у 1994 р. Інститут видав окрему книгу під назвою «Україна: вектор перемен» [8]. Разом з тим позиція Інституту щодо співробітництва України з НАТО є досить негативною.

Враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що в різних дослідженнях головна увага приділяється таким проблемам як роль України у системі Європейської безпеки, її можливий вплив на формування нової архітектури безпеки у регіоні. Разом з тим сьогодні не існує жодної ґрунтовної праці, яка б присвячувалось власне становленню законодавчої бази як основи військового співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору. Тому автор визначив завданням своєї праці дослідити історичні аспекти формування правової бази військового співробітництва Збройних сил України і НАТО у період з 1991 до 2004 р.

Слід зазначити, що у формуванні правової бази співробітництва Збройних сил України з НАТО можна виділити три основних етапи.

Першим етапом став період 1991 – червень 1997 р., коли відбулося становлення відносин Україна–НАТО та з'явилися перші правові документи щодо напрямів співпраці з Альянсом.

Вже у січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у Робочій групі високого рівня Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС), а 22 – 23 лютого відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО Манфреда Вернера до Києва, в ході якого Україна була запрошена до участі в РПАС і у тому самому році Президент України Леонід Кравчук відвідав штаб-квартиру НАТО у Брюсселі. З того часу і почалися активні контакти і співробітництво з НАТО. 8 лютого 1994 р. Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ «Партнерства заради миру» і стала першою учасницею програми НАТО ПЗМ серед країн Співдружності Незалежних Держав [9].

Рамковим документом ПЗМ передбачається зобов'язання Альянсу проводити консультації з країнами-партнерами у випадку безпосередньої загрози територіальної цілісності, політичній незалежності або безпеці будь-якій з них. У тому самому році 25 травня Україна передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ, в якому визначались політичні цілі участі України в ПЗМ, заходи, які планується здійснити для їх досягнення, а також сили і засоби, що виділяються Україною для участі у ПЗМ [4].

13 березня 1995 р. між Україною і НАТО була укладена Угода з безпеки, на основі якої відкрито офіси зв'язку у штаб-квартирі НАТО та Координаційному центрі партнерства (КЦП).

14 вересня згаданого вище року міністр закордонних справ України Г.Удовенко з офіційним візитом відвідав штаб-квартиру НАТО де було офіційно затверджено Індивідуальну програму партнерства України з НАТО у межах «Партнерства заради миру» і провів зустріч з питань європейської безпеки з членами Північноатлантичної ради [9].

Важливим результатом перших підписаних на цьому етапі між Україною і НАТО документів стало започаткування військового співробітництва між військовими відомствами сторін. Так, наприклад, у 1994 р. розпочалися перші спільні військові навчання. Яворівський полігон став місцем проведення багатонаціональних навчань «Щит миру», насамперед брали

участь підрозділи США. З 1995 р. підрозділи Збройних сил України брали участь у миротворчій операції під егідою НАТО у Боснії та Герцоговині [6].

Другий етап (липень 1997 – серпень 2001 р.) було започатковано підписанням 9 липня 1997 р. на самміті НАТО у м. Мадрид Хартії про Особливе партнерство між Україною та НАТО, яка була парафрована кількома тижнями раніше у м. Сінтра (Португалія). Положення Хартії фіксують політичні зобов'язання сторін на найвищому рівні і регламентують зміст «особливого партнерства» між Україною та НАТО [9].

Підписання Хартії дало можливість Україні і НАТО значно розширити межі й інтенсивність співробітництва, започаткувати механізм консультацій у форматі «16+1, пізніше «19+1» з усіх важливих питань євроатлантичної безпеки, оборонної реформи і оперативної сумісності сил, їх скорочення і конверсії, перепідготовки службовців та ін. Україна і Альянс співпрацювали у миротворчій діяльності, плануванні врегулювання надзвичайних ситуацій цивільного характеру, науково-технічній сфері. Рівень співробітництва з НАТО постійно зростав. У 2001 р., наприклад, було проведено понад 600 спільних заходів [4].

З середини 2000 р. розпочався поступовий відхід України від курсу на євроатлантичну інтеграцію. Починаючи з жовтня 2001 р. із офіційного політичного лексикону й офіційних документів України зник термін «євроатлантична інтеграція», він був замінений на нейтральний термін «євроатлантичне співробітництво» або «європейська інтеграція». Співробітництво з НАТО зводилося до вибіркового виконання положень Хартії про особливе партнерство переважно у сфері миротворчої діяльності. Відтак Україна на шляху зближення з НАТО на другому етапі відносин опинилася далеко позаду більшості східноєвропейських країн – кандидатів на участь у так званій другій хвилі розширення НАТО [2].

Третій етап формування правової бази військового співробітництва між Збройними силами України і НАТО розпочався після терористичних акцій 11 вересня 2001 р. у Вашингтоні, коли змінилися глобальні підходи щодо гарантування безпеки в усьому світі. Україна повернулася до курсу на євроатлантичну інтеграцію, що було закріплено деякими офіційними рішеннями.

23 травня цього самого року на засіданні ради національної безпеки та оборони України було прийнято рішення про підготовку нової стратегії відносин держави з НАТО, кінцевою метою якої має стати її вступ до НАТО. 8 липня Президент України своїм указом увів у дію це рішення РНБО України. Тоді ж підписано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та НАТО з питань підтримки з боку країни-господарки під час проведення багатонаціональних навчань та операцій з підтримання миру [9].

Наприкінці листопада 2002 р. у м. Прага відбувся самміт глав держав та урядів країн НАТО за участю делегації України на чолі з Президентом України Л.Д. Кучмою. Празький самміт можна вважати і успіхом, і певною невдачею. Невдачею – бо залишилася неухваленою політична декларація, яка б проголошувала початок так званого інтенсифікованого діалогу між Україною і НАТО, який мав би своєю метою підключення України до Плану дій з набуття членства (Membership Action Plan) [9].

Схвалення в Празі двох документів можна вважати певним успіхом для України. По-перше, це План дій як зразок для якого послужив План дій з набуття членства, і по-друге, це Цільовий план заходів на 2003 р. Ці документи являють собою по суті програму українських перетворень у багатьох сферах внутрішнього життя країни і насамперед у сфері діяльності Збройних Сил: оборонна реформа, їх реструктуризація, оборонний аналіз, поступове впровадження цивільного контролю над Збройними силами [4].

5 грудня 2003 р. відбулося засідання Комісії Україна-НАТО (КУН) на рівні міністрів закордонних справ. Розглядаючи програму діяльності на 2004 р., міністри закордонних справ домовилися у подальшому надавати пріоритетного значення підтримці оборонної реформи і трансформації структури безпеки в Україні, зміцненню цивільного та демократичного контролю над структурами безпеки та пом'якшенню наслідків оборонної реформи. Було також підкреслено

необхідність формування нормативно-правової бази співпраці між Україною і НАТО, відзначивши той факт, що українське керівництво має на меті завершити внутрішній процес ратифікації Угоди про підтримку сторони, що приймає, та Меморандуму про взаєморозуміння у галузі стратегічних авіаперевезень без подальших зволікань [10].

2 вересня 2003 р. Директивою Начальника Генерального штабу Збройних сил України №10 було визначено Цілі партнерства в рамках третього етапу (2000–2006 рр.) процесу планування та оцінки сил. На третьому етапі пакет Цілей партнерства для України налічує 51 Ціль, у тому числі: 18 – загальних; 14 – для Сухопутних військ ЗС України; 9 – для ВПС та ППО ЗС України; 10 – для ВМС ЗС України [10].

Слід зазначити, що в період президентської кампанії, що відбувалася наприкінці 2004 – на початку 2005 р. відбулося деяке призупинення співробітництва Збройних сил України з НАТО, і це незважаючи на те, що пріоритети євроатлантичної інтеграції було визначено прийнятим у 2004 р. Стратегічним оборонним бюлетенем (Білою книгою) України на період до 2015 р. [11]. Проте по завершенні виборів Президента України відбулося значне поживлення контактів між військовими відомствами України і НАТО, що дає підстави передбачати подальший розвиток правової бази військового співробітництва.

Отже, підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що розвиток військового співробітництва між Збройними силами України і НАТО потребує подальшої уваги з боку вітчизняної воєнно-історичної науки. Перспективними напрямками майбутніх досліджень є історія співробітництва між Україною і НАТО у військово-технічній сфері, участь у миротворчих операціях, надання допомоги у сфері реформування Збройних сил України.

Література

1. Горбулін В. Внесок України у безпеку і стабільність в Європі // НАТО рев'ю. – 1998. – № 2. – С. 9 – 13.
2. Горбулін В. Національна безпека України та міжнародна безпека // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 76 – 88.
3. Белашов В. Розширення НАТО: за і проти // Політика і час. – 1998. – № 3. – С. 53–64.
4. Партнерство Україна-НАТО / Упоряд. І. Жовква. – К.: Інститут Євроатлантичного співробітництва, 2002. – 32 с.
5. Богданович В., Маначинский О. Розширення НАТО на Схід // Міжнародна науково-практична конференція «Геополітичне майбутнє України» (19 – 20 березня 1998 р.). – К., 1998. – С. 79 – 91.
6. Lepesant J. Security of Central and Eastern Europe after the Expansion of NATO. – Paris: CERJ Study, 1997. – № 29.
7. Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України // Політична думка. – 1999. – № 1 – 2. – С. 87 – 102.
8. Украина: вектор перемен / Под ред. Е. Кожокина. — М.: РИСИ, 1994. – 202 с.
9. Довідник з питань міжнародного військового співробітництва / Упоряд. В.Д. Шило. – К.: МП «Леся», 2003. – 192 с.
10. Майстренко І. Правові механізми військової діяльності НАТО та нормативно-правова база співробітництва Україна-НАТО у військовій сфері // Народна Армія. – 2004. – 27 січ.
11. Стратегічний оборонний бюлетень (Біла книга України) на період до 2015 р. – К., 2004. – 102 с.

Невінчана І О,

*аспірантка кафедри історії України
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

*Проблема неписьменності українського народу в контексті
загальноєвропейських процесів націотворення (20-і роки) ХХ ст.*

В статье рассматривается проблема неграмотности украинского народа в 20-х годах ХХ в. в контексте общеевропейских процессов нациотворения.

The present article studies the problem of the Ukrainians' illiteracy in the 1920 s which was closely related to the processes of forming nations taking place all over Europe.

Ключові слова: неписьменність, націотворення, український народ, освіта, нація, урбанізація

Кожна історична епоха, кожне суспільство характеризуються певним ступенем розвитку освіти. В свою чергу, освіта була і залишається тією сферою, де зміни відбуваються найдовше, але вплив сутнісного наповнення визначає сферу цінностей, духовності, свідомості і моралі як запоруки майбутнього розвитку нації. Освітній процес і сьогодні відіграє провідну роль у духовному і матеріальному бутті нації. Тому питання реформування освіти залишається важливим і у ХХІ ст. як основа життєдіяльності і стратегічного розвитку потенціалу нації.

Сучасна українська історіографія характеризується високим рівнем наукового інтересу до питання розвитку масової освіти у 20-х роках ХХ ст., зважаючи на те, що тривалий час сторінки історії цього періоду замовчувались. Тут можна назвати праці Л. Вовк [1] та В. Гололобова [2], в яких увага зосереджена на розвитку освіти дорослих цього періоду. Питання реформування шкільної освіти у перше десятиліття радянської влади розглядають у своїх дослідженнях Т. Антонюк [3], В. Борисов [4], М. Марчук [5] та ін. М. Кузьменко висвітлює особливості модернізації української системи освіти у порівнянні із російською у згадані роки [6].

Але у жодній із спеціальних праць вирішення проблеми освіченості українського народу не окреслюється в контексті загальноєвропейських процесів націотворення. Одним із перших наукових досліджень протягом останніх років в Україні можна назвати працю Я. Грицака [7], де він аналізує проблему формування української модерної нації ХІХ – ХХ ст. Складність і багатосторонність процесу формування модерної нації дає нам підстави розглянути освітній аспект цього питання.

Проблема освітнього розвитку суспільства завжди хвилювала вчених. Проте історія освіченості українського народу сьогодні вимагає певного переосмислення. Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження питання націотворення і особливостей розвитку освітньої сфери у руслі європейського історичного процесу, оскільки формування української модерної нації у 20-х роках було складовою частиною таких самих процесів у інших країнах Європи.

Основним завданням цієї статті є спроба висвітлити проблему неписьменності українського народу у згаданий період у контексті загальноєвропейських процесів націотворення. Така постановка питання вимагає вивчення і системного аналізу освітньої проблеми в Україні та відповідно в інших країнах Європи.

Проблема ліквідації неписьменності народу була не суто українською освітньою проблемою. Самоутвердження і становлення кожної європейської нації неодмінно означало вирішення проблеми освіченості народу. Слід мати на увазі, що розв'язання проблеми неписьменності і глибинне пізнання освітнього процесу з історичної, націотворчої точки зору розкриває духовний зміст націобудівництва.

Напередодні Першої світової війни згідно зі статистичними даними Гібнера кількість анальфabetів, тобто неписьменних, на 1 тис. рекрутів нараховувалось у Бельгії – 98, Данії – 2, Німеччині – 0,2, Франції – 35, Греції – 300, Італії – 306, Нідерландах – 18, Австрії – 238, Угорщині – 281, Румунії – 690, Росії – 617, Фінляндії – 49, Сербії – 521, Швейцарії – 5, Швеції – 5,9, у Великобританії та Ірландії – 10 [8]. Якщо взяти до уваги те, що наведені вище дані про кількість неписьменних стосуються тільки чоловічого населення європейських країн, то можемо припустити, що загалом рівень неграмотності був значно вищим.

Українці на той час проживали у державах із найвищим відсотком неписьменності, тобто у Росії, що після Румунії посідала друге місце серед європейських держав із найбільшою кількістю неписьменного населення. Високим був відсоток неписьменних і в Австрії, під владою якої тоді знаходилась Галичина. Згідно із даними статистики, у підросійській Україні неписьменних на 100 новобранців (рекрутів) виглядала так: на Поділлі – 86, Київщині – 83, Волині – 82, на Харківщині – 79, Полтавщині – 77, Чернігівщині – 75, Катеринославщині – 74, на Херсонщині – 70 [9]. Тобто, показники неписьменності українського народу були вищі, ніж в інших європейських народів.

Загалом проблема ліквідації неписьменності більшою чи меншою мірою стосувалася практично кожного європейського народу. Відповідно у країнах Центральної і Східної Європи (слов'янські і балканські країни) рівень неписьменності був одним із найвищих. Окрім того, події Першої світової війни значною мірою зазнали змін на політичній карті Європи, а отже, національно-визвольні рухи в цих країнах вплинули і на державницький розвиток.

Прагнення української інтелігенції до практичного втілення державотворчої ідеї у 1917 – 1920 роках не були реалізовані повністю для України. І. Лисяк-Рудницький навіть вказував на недорозвинутий стан української нації як одну з причин невдалого експерименту самостійної Української держави [10]. Проблеми становлення нації, створення самостійної держави і розвиток освіти були тісно пов'язані між собою. Це розуміла і українська інтелігенція, оскільки С. Постернак у своїй праці наголошував на тому, що «...нація без школи – не нація, а етнічний матеріал, попіхач, яким ми були стільки віків» [11]. Велика заслуга українського освітнього руху цього періоду полягала у тому, що він допоміг українському народові зробити великий крок на шляху до перетворення на народ-націю. І для українського громадянства й учительства історія освітнього руху за часи революції стала показником сили і безсилля національно-визвольного руху.

Для інтелігенції освіта була тим засобом, що надавав змогу наблизити ідеї до народних мас. На європейському континенті поширення національних ідей стало визначальною силою у розвитку всіх народів, у тому числі й українського. Політична воля еліти, її інтелектуальні зусилля спрямовувались на поширення ідей серед народу, що у націотворчому процесі відіграло, безумовно, важливу роль. Але, як цілком слушно зауважує Я. Грицак, націю не можна створити з повітря, для її творення має бути будівельний матеріал [12]. Ми дотримуємось тієї точки зору, що саме етнічний принцип є тим підґрунтям, який є основою модерної нації, забезпечуючи при цьому рівні можливості іншим членам політичної спільноти. Тобто процес творення політичної нації має надетнічний, але жодним чином не безетнічний характер.

Що стосується українського народу, тут справа полягала у тому, що етнічні українські землі цих часів знаходились під владою чотирьох держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Статус України як окремої республіки у складі Радянського Союзу створював певні сподівання української інтелігенції на українське державотворення.

Рівень неписьменності українського народу у першій чверті ХХ ст. простежує український соціолог М. Шаповал. Він наводить такі дані [13]:

<i>Етнічні українські території</i>	<i>Рік</i>	<i>Кількість неписьменних, %</i>
УРСР	1926	58,40
Кубань	1923	67,56
Галичина	1910	близько 60,00
Буковина	1910	близько 70,00
Волинь	1921	82,10
Підкарпаття	1921	65,67

Так, низький рівень освіченості українців виявився не лише на території підрадянської України, такою самою мірою ця проблема стосувалася інших європейських держав, у яких мешкали українці. Закономірним явищем була низька грамотність населення у сільській місцевості, де в основному зосереджувалась українська етнічна народність. Наведені дані на прикладі українського народу ще раз засвідчують загальноєвропейський характер цієї проблеми.

Відсутність обов'язкового навчання для дітей породжувала неписьменність серед різних вікових категорій, що зрештою унеможливило процес освіченості народу тільки через систему шкільної освіти. Такий стан справ і визначив два напрями діяльності: школярство та освіта для дорослих, що стало характерним і для функціонування міжнародних освітніх організацій.

Освітній рух у країнах Європи як невід'ємна частина загального націотворчого процесу від початку ХХ ст. еволюціонує до консолідованого співробітництва національних спільнот на рівні діяльності міжнародних організацій. Це стосується як організації шкільної освіти, так і освіти для дорослих.

Проблема освіченості народу також тісно пов'язана з таким фактором формування модерної нації як урбанізація. Щоб бути міським жителем, потрібно було мати відповідний рівень грамотності. Життя у селі на той час не потребувало щоденного застосування на практиці навіть елементарної грамоти. Весь необхідний досвід передавався із покоління в покоління усно. Жителі сільської місцевості мали вищі показники неписьменності. Етнічні українці проживали переважно в селі – такою була реальна картина у 1920 – 1930-х рр. Шлях до модерної національної спільноти полягав через зменшення різниці між містом і селом. Зменшення цих відмінностей відбувалося шляхом підвищення освітнього рівня. Хоч більшовики вкладали в поняття «змички» села й міста суто прагматичні сподівання, зокрема прагнення зміцнити своє становище. Низький рівень урбанізації корінного етносу визначав і його вплив на суспільно-політичне життя.

Національний склад певною мірою відтворював ті особливості розвитку політичної національної спільноти, які доводилося вирішувати в освітній і, загалом, у суспільно-політичній сфері життя. Важливими для цього часу будуть дані, які наводить М. Шаповал, порівнюючи національний склад населення УРСР, Польщі, Чехословаччини, де проживали етнічні українці [14]:

<i>Національ- ність</i>	<i>УРСР</i>		<i>Польща</i>		<i>Підкарпатська Русь</i>	
	<i>міста</i>	<i>села</i>	<i>міста</i>	<i>села</i>	<i>міста</i>	<i>села</i>
Українці	10,9	89,1	5,9	94,1	4,3	95,7
Росіяни	50,2	49,8	40,6	59,4	–	–
Поляки	20,7	79,3	23,5	76,5	–	–
Євреї	77,4	22,6	80,0	20,0	22,8	77,2
Греки	10,3	89,7	–	–	–	–
Німці	8,7	91,3	26,8	73,2	12,7	87,3
Румуни	4,4	95,6	–	–	–	–
Болгари	3,9	96,1	–	–	–	–
Чехи	–	–	–	–	38,3	61,7
Угорці	–	–	–	–	21,4	78,5

Отже, наведені дані свідчать, що у містах відсоток українців був значно нижчим, за відповідний відсоток найчисельніших національних меншин. До того ж така ситуація стала типовою для українців етнічних територій, які знаходились під владою різних держав. Проаналізувавши наведені вище дані, доходимо висновку, що корінна національність радянської України, Польщі, меншою мірою Чехословаччини, але все ж таки залишалась селянською.

Тож у цьому випадку доцільним буде навести ряд національних особливостей питання освіченості народу України. Привертає увагу той факт, що у радянській Україні грамотність серед національних меншин була вищою за середній відсоток грамотності серед українців. Це підтверджують дані перепису 1926 р., за яким у німців відсоток грамотних становить 79,4 %, євреїв – 78,8, греків – 71,4, росіян – 63,7, поляків – 52,4, а в українців – 48,9 % [15].

Освіта відкривала можливості для поповнення національних кадрів, тому особливо важливим було навчання рідною мовою для усіх народів Європи.

Цілком слушно стверджує Р. Шпорлюк про те, що українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою. Саме вони й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати однією нацією [16]. І цей шлях до нації, яка була переважно селянською, полягав через вивчення мови народу, щоб потім перетворити селян на націю. Консолідація українських інтелігентів задля такої справи набула виразних форм після 1914 – 1917 рр., а потім тривала за часів утвердження більшовицької влади на території України. Приїзд тисяч галичан на педагогічну роботу в Україну засвідчив бажання українців стати нацією.

В Україні після офіційно проголошеного на XII з'їзді РКП (б) у 1923 р. курсу українізації з'явилася легітимна політична основа для розгортання національно-освітньої програми. Масовий рух на підтримку національної української школи, який розповсюдився в Україні ще у 1917 – 1920-і рр., неможливо було зупинити лише урядовою чи партійною постановою. Тоді «село спонтанно ринуло у школу», – писав Є. Грицак, один із галичан, який вчителював у той період у сільських школах України [17].

Так, національний склад учнів лікнепів у радянській Україні загалом відтворював проблеми освітнього рівня кожної національності. У 1927 – 1928 рр. в них навчалось 86 % українців, 7 – росіян, 2,2 – євреїв, до 3 % – поляків, 1,6 % – молдаван. Щодо регіонального розподілу мови, якою проводилось навчання, то ситуація виглядала таким чином: на Правобережжі українською мовою навчалось 94 % учнів, у Степу – 69, у Гірничому – 56 %, в Артемівській окрузі: українською – 66 %, російською – 30, на Луганщині: українською – 51, російською – 47 %, на Сталінщині: українською – 38, російською – 57 %. В усіх лікнепах України 9 % учнів навчалось російською мовою, 1,3 – єврейською, 1,4 % – молдавською [18].

Відсутність обов'язкового навчання для дітей породжувала неписьменність серед різних вікових категорій, що зрештою унеможливлювало процес освіченості народу тільки через систему шкільної освіти. Такий стан справ і визначив два напрями діяльності: шкільництво та освіта для дорослих, що було характерно і для напрямів діяльності міжнародних освітніх організацій. Наприклад, ще в 1918 р. зусиллями англійського освітнього товариства Альберта Менсбріджа було засновано Світовий Союз (The World Association for Adult Education) для освіти дорослих [19]. А створення Ліги Націй сприяло загальному покращенню ситуації навколо діяльності різних міжнародних організацій, у тому числі й відновлення діяльності в 1922 р. організації вчителів середніх шкіл, яка запровадила систематичне проведення Міжнародних конгресів з освітніх питань [20].

Освітній рух у країнах Європи, як невід'ємна частина загального націотворчого процесу, впродовж 1920-х років еволюціонує до консолідованого співробітництва, національних спільнот

на рівні діяльності міжнародних організацій, які займаються питаннями шкільної та позашкільної освіти. Це свідчить про стурбованість освітніми питаннями європейської громадськості того часу.

Інша справа полягала в тому, що у радянській Україні посилення жорстких централізаторських позицій з боку держави ставила просвітню діяльність громадськості в ідеологічні рамки, у той час як державні органи інших держав такого принципу централізму не дотримувались. Прерогатива партії у вирішенні напряму освітньої роботи на довгі роки визначила основні засади освітньої політики радянської держави. Лише українізаційний період на фоні непу створив можливості певної альтернативи та поліваріантності в національно-освітній діяльності.

Отже, вирішення проблеми освіченості становило важливий аспект процесу формування модерної нації. Подолання неписьменності народу мало загальноєвропейський характер, але для українського народу спадщина неписьменності на початку ХХ ст. виявилася однією із найтяжчих порівняно з іншими народами Європи. В Україні, як і в Польщі та Чехословаччині, ця проблема була пов'язана із низьким рівнем урбанізації корінної нації, причому українці у цьому відношенні мали найнижчі показники.

Свідомо закладені псевдоукраїнізаційні наміри партійної влади вились у цілком закономірні загальноєвропейські тенденції націотворення, які базувалися на етнолінгвістичних національних цінностях української спільноти. Масова неписьменність народу потребувала державної підтримки для освіченості народу.

Вирішення цього питання відбувалося у двох напрямках: по-перше, шкільна освіта, по-друге, освіта для дорослих. Такий стан справ відобразився і на діяльності міжнародних організацій освіти, що свідчить про велику увагу європейських держав до проблеми освіченості, вказує основні напрями діяльності у цій сфері. Зрештою, формування української модерної нації у 20-х роках ХХ ст. відбувалося із фактично одночасно із такими самими процесами в інших європейських народів, особливо східноєвропейських.

Подальшого дослідження потребують питання сутнісного, змістовного наповнення системи масової освіти і відповідно її впливу на формування національної ідентичності українського народу.

Література

1. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1998.
2. Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998.
3. Антонюк Т. Розвиток освітньої системи в УСРР (20-ті – початок 30-х років) // Історичний журнал. – 2004. – №6-7. – С. 90 – 96.
4. Борисов В. Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921 – 1932рр. // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С.76 – 79.; Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т – Дніпропетровськ, 2003.
5. Марчук М. В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917 — поч. 1930-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника – Івано-Франківськ, 2003.
6. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.66 – 80.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 2000.
8. Калинович В. Неграмотність і недільні та вечірні школи на Україні // Учитель. Педагогічно-науковий збірник. – Львів, 1925. – Т.ІІ. – С.7
9. Там само. – С. 10.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 461.
11. Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К., 1920. – С. 13.
12. Грицак Я. Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою // Страсті за націоналізмом. – К., 2004. – С. 292.
13. Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. – Прага, 1934. – С. 16.
14. Там само. – С. 14.
15. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27-30 ноября 1930 г. Стенографический отчет и постановления. – Харків, 1930. – С. 58.
16. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С. 269.

17. Грицак Є. Під червоною владою. Шкільна справа на радянській Україні. – Перемишль, 1923. – С. 29.
18. Авдієнко М. Письменність людної України. – Харьков: Держвидав «господарство України». – Б. м., Б. р. – С. 104.
19. Галушинський М. Позашкільна освіта // Народний ілюстрований календар товариства «Просвіти» на 1928р. – Львів, 1927. – С. 29.
20. Микетей Г. До історії міжнародних взаємин нашого Товариства // 25-ліття учительської громади. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 154.

Нижник В. В.,

*аспірантка кафедри історії України та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Жіноче питання на прикладі вищої освіти,
у громадсько-політичному житті Російської імперії
у другій половині XIX ст.*

В статье рассматривается формирование женского образования второй половины XIX в. в Российской империи, которое было составной частью общественно-политической жизни общества. Освещается сложная связь женского вопроса с проблемами социального и семейного положения женщины, а также тернистый путь женщин к своему праву на высшее образование.

The author of the article studies the process of developing the system women's education, which became an integral part of political and public life of the society in the second part of the XIX century. She also stresses that the mentioned above problem was closely connected with women's social and family status and considers their difficult way to the right to high education.

Ключові слова: історія, вища жіноча освіта, урядова політика щодо вищої жіночої освіти, перші вищі навчальні заклади для жінок.

Проблема жіночої освіти у Російській імперії наприкінці XIX ст. є важливою складовою частиною громадсько-політичного життя країни, одним із показників напрямів та динаміки її розвитку. Вона також характеризує місце жінки у суспільстві, яке і сьогодні залишається важливим у педагогічному та соціальному аспектах.

Джерельна база дослідження складається із документів та матеріалів Державного архіву м. Києва. Значний внесок у вивчення історії жіночої освіти в Російській імперії зробила російська дореволюційна історіографія. Проте, лише незначна частина праць торкається питання жіночої освіти на Україні. Цікавою є книга О. Ліхачової «Материалы для истории женского образования в России (1856 – 1880)». Історичний інтерес являє собою книга Зінченка «Женское образование в России». Найбільш змістовно про першу появу жінок у стінах університету висвітлено в монографії Г. Тишкина «Женский вопрос в России в 50 – 60-е гг. XIX в.», де вперше досліджується жіноче питання як невід'ємна частина історії громадської думки.

Ця стаття є спробою проаналізувати зібраний вченими фактичний матеріал і на основі його узагальнення та доповнення новими відомостями розширити наукове бачення освітнього жіночого питання у суспільстві Російської імперії другої половини XIX ст.

У статті з'ясовуються причини, які визначали бажання жінок отримати вищу освіту та дається історична оцінка урядової політики щодо цього питання. Автор намагається висвітлити складний зв'язок жіночого питання з проблемами соціального і сімейного стану жінки.

Становище жінки у кожного народу є показником рівня його культури, адже важливі сторони нашого внутрішнього життя тісно пов'язані з впливом жінки у сім'ї. Якщо в Америці та Англії жіноче питання зосередилося на цивільних та політичних правах жінок, то в Росії – у праві на освіту. Жіноча освіта – основа, на якій побудовані інтереси сім'ї та держави. Вирішення питання про жіночу освіту є вирішенням жіночого питання взагалі. Якщо звернутися до коренів жіночої освіти, то ще в часи Київської Русі Володимир Великий віддавав належне природному розуму жінки. На

свою бабку княгиню Ольгу дивився з повагою як на «мудрішу з усіх людей». Саме він став ініціатором заснування двох училищ – чоловічого та жіночого – на початку XI ст. За офіційними даними, це київське училище було першим жіночим училищем не лише на Русі, а і в Європі. Незважаючи на те, що навчалися тут діти «перших» людей держави і освіта обмежувалася простою грамотою (умінням читати, писати та тлумачити книги святого письма), цей заклад став першою ластівкою жіночих закладів освіти у всій Європі. Протягом наступних століть освіта жінки носила домашній характер. Дівчаткам передавалися знання та навички, якими володіли їхні матері та няньки. Їх готували до того, що вони повинні бути вправними господинями та гарними матерями, відповідно і обсяг компетенцій обмежувався територією їхнього домашнього господарства.

Відомо, що неосвіченість – це справжній ворог освіти та розвитку, але найнебезпечнішим ворогом є забобони та свідомо протидія бажанню жінки вчитися з боку так званих сторожів моралі. Довгий час вважалося, що наука забирає у жінки грацію та жіночність, руйнує сімейне вогнище, забирає у суспільства жінок та матерів. Тому ми і не бачимо серед авторів перших наукових та літературних творів жіночих імен. Так, перша російська жінка-поетеса Катерина Сумаркова, до якої з повагою ставилися Шувалов та Ломоносов, свої вірші про кохання писала від чоловічого імені, бо вважалося непристойним, що їхнім автором буде жінка.

Зруйнувати стереотип, що жінка має повне громадянське право на знання та освіту, було не так просто. Домашній характер освіти як чоловічої, так і жіночої, відзначався своєю нерівномірністю та закритістю, і залежав, насамперед, від матеріальних статків батьків.

Перші жіночі заклади у вигляді приватних пансіонів та інститутів шляхетних дівчат з'явилися у XVIII ст. Їхніми засновниками були переважно французи. Незважаючи на виданий імператрицею Єлизаветою у 1755 р. указ, яким заборонялось іноземцям навчати і виховувати російських дітей, якщо вони спочатку не здадуть екзамен в Академії наук і не подадуть свідоцтва про свою особистість, – це аж ніяк не зменшило їхньої кількості у Росії. Навіть французькі послі вважали за потрібне звернути на це увагу. За їхніми словами «...більшість французів і французенок, які взяли в Росії за виховання дітей, були втікачами із Франції, дезертирами та банкрутами, розпусниками обох статей, які переховувалися від поліції, – піна Франції» [8, с. 19]. І як на підтвердження цих слів, засновник Московського університету І. Шувалов розповідав, що він виписав для кадетського корпусу вісім лакеїв, французів і всі вони стали вчителями у Росії.

Влаштована на принципах становості та закритості, жіноча школа була доступна привілейованим та заможним верствам населення. Виховання цих «шляхетних дівчат» спрямовувалось на те, щоб вони могли подобатися чоловікам. На допомогу жінкам приходила мода, мистецтво одягатися. Сама мета виховання полягала не у тому, щоб виховати освічену дівчину, а щоб зробити з неї манірне створіння. Батьків в усі часи хвилювала одна проблема – як вигідніше та щасливіше видати доньку заміж. Тому багато хто вважав, що «надмірна» жіноча освіченість аж ніяк не піде на користь родині.

Так, у сатиричному вірші Розенгейма «Воздыхания статской советницы Пупковой» викладені думки про жіночу емансипацію представниці привілейованої соціальної групи.

«Дело все зависит тут от воспитания,
Как девиц учит, —
Главное покорность, к старшим послушанье
Надо им внушить;
Ну, потом манеры да язык французкий,
Танцы сверх того,
Знание приличий, да корсетик узкий
Больше ничего,
А к чему науки? Разве в гувернантки
Прочим мы их что ль?
Для того, надеюсь, есть ведь иностранки

Да из наших – голь» [12, с. 326].

Вважалося, що жінка за своєю суттю просто не створена для освіти, вона не розуміє тонкощів науки так як їх розуміє чоловік. Крім того, побутувала думка, що вчена жінка відкидає принципи моралі та дозволяє собі багато вільностей. При цьому вони забували, що наука тут ні до чого, а швидше винні розхитали соціально-моральні основи суспільства.

Кінець 50 – 60-х років XIX ст. – епоха змін. Суттєво почала змінюватися соціально-економічна ситуація в країні. Розвиток промисловості і торгівлі обумовив потребу у великій кількості кваліфікованих спеціалістів. Розвиток капіталістичних відносин у Росії створив такі умови, що праця чоловіка як годувальника сім'ї, вже не могла бути єдиним джерелом матеріального забезпечення родини. Ця обставина змушувала жінок спробувати отримати професійні знання і вимагати допуску до роботи в державних та громадських установах. Ось як описала настрої своїх подруг-інституток сучасниця 60-х років XIX ст.: «Женщина не раба мужчине, не кухарка его, не нянька его детей, она свободная полноправная гражданка, — повторялось нами на все лады и мы стали питать неопреодолимое отвращение ко всем неуместным занятиям наших матерей и бабушек, — все мы мечтали сделаться общественными деятельницами, подобно женщинам времен французской революции» [9, с.444].

Не можна заперечувати і тієї обставини, що для жінок із заможних родин, часто економічна незалежність у мріях пов'язувалася з незалежністю у суспільстві, а іноді була звичайним бажанням слідувати моді. Вимоги жінок мати право на вищу освіту та на працю були головними у жіночому русі другої половини XIX ст.

Перші жінки у вищих навчальних закладах з'явилися у 1859 р. – у Петербурзькому, Харківському, Київському університетах та в столичній Медико-хірургічній академії [1, с.161]. Вони відвідували лекції, займалися в лабораторіях без спеціального дозволу Міністерства народної освіти. Навчання молодих жінок не було узаконене і цілком залежало від доброї волі професорів. Відомо, що перші студентки з'являлися за дозволом відвідати лекцію з початку до ректора, а згодом було достатньо дозволу професора, який проводив заняття. Присутність жінок у вищому навчальному закладі формально не суперечила університетському статуту 1835 р., оскільки у ньому нічого не говорилося про заборону жінкам відвідувати університет. Тим більше, що перших жінок-студенток було не так і багато і на жодні права, пов'язані з отриманням вищої освіти, вони не претендували. А вже весною 1861 р. Міністерство народної освіти поставило перед радами університетів питання про можливість офіційного допуску жінок до вищої освіти, умови їхнього вступу до університетів та присвоєння їм вчених ступенів і прав, з ними пов'язаних. Безпосереднім приводом для розгляду на рівні міністерства питання про вищу освіту для жінок послугували заяви двох студенток дирекції університетів. Л. Ожигіна вирішила здавати екзамен на звання лікаря в Харківському університеті, а М. Коркунова у Петербурзькому – на кандидата філології [1, с. 162]. Всі ради університетів, за винятком московського та дерпського, підтримали ідею допуску жінок до вищої освіти. У Петербурзькому університеті жінкам не лише дозволялося навчатися у закладі, а й здавати екзамен на вчені ступені. Більше того, беручи до уваги користь, яку несе освічена жінка як мати, деякі викладачі університету висловилися за зменшення плати за навчання для жінок. Цієї самої позиції дотримувалися ради університетів Харкова та Казані. Рада Київського університету висловила свою думку по факультетах. Юридичний – визнавав за жінками можливість навчатися на факультеті, але без здачі екзаменів на вчений ступінь, оскільки «...майже всі права, які може дати вчений юридичний ступінь – є недоступні для жінок» [9, с. 476]. Медичний факультет одногосно вирішив дозволяти жінкам навчатися за умов належної підготовки та здачі вступних екзаменів абітурієнтками. Такої самої позиції дотримався історико-філологічний факультет. Фізико-математичний факультет висловився не лише за безперешкодний допуск жінок до навчання та отримання вчених ступенів, а й користування правами студентів на отримання стипендій від університету. Зовсім іншою була позиція Московського та Дерпського університетів. Їхні ради виступили проти допуску жінок до своїх навчальних закладів, мотивуючи

«...згубним впливом жіночої статі на успішний хід занять молодих людей, що навчаються в університеті» [9, с.478].

У цьому самому 1861 р. була створена комісія для підготовки проекту університетського статуту, який мав остаточно визначити позицію держави щодо навчання та дипломування жінок в університетах Російської імперії. Після численних обговорень 1861 – 1863 рр. на громадському та урядовому рівнях рішення було прийняте не на користь жінок.

Останнє обговорення проекту статуту відбулося 14 лютого 1863 р. у Раді Міністрів, після чого проект був переданий у Державну раду. Враховуючи позитивний настрій суспільства щодо вищої жіночої освіти, у самому тексті Статуту заборон не було, але циркулярами «...передбачалося повідомити попечителів навчальних округів, що правила для студентів повинні містити постанови, які не дозволяють жінкам відвідувати університет» [1, с.165].

Дійсно, попечителям навчальних округів були розіслані листи, які повідомляли про введення нового статуту та містили категоричну заборону жінкам відвідувати університети у Росії навіть на правах вільних слухачок. До 1864 р. жінки були вигнані з усіх вищих навчальних закладів держави. Ця заборона діяла до революції 1905 – 1907 рр. Позбавивши жінок права отримувати професійні знання у вітчизняних університетах, влада не змогла зупинити їхньої боротьби за вищу освіту. У відповідь на заборону з середини 60-х років XIX ст. десятки жінок у пошуках знань та кращих умов навчання їдуть за кордон вступати до університетів та вищих технічних шкіл. Спочатку уряд не перешкоджав їхньому від'їзду та видавав паспорти. Позбавлені змоги вчитися у себе на батьківщині дівчата їхали вчитися переважно до Швейцарії (Цюрих, Берн, Женева), де доступ до науки відкривався для всіх національностей. Швейцарський уряд гостинно відкрив для жінок двері своїх університетів і найбільша кількість студенток приїхала з Росії. У 60-х роках XIX ст. Цюрих став центром російської еміграції. У 1872 р. загальна кількість студенток Цюрихського університету була 109 осіб, з них – 54 росіянки [8, с.44]. Крім Швейцарії за університетською освітою жінки їхали до Парижу. Як правило, це були представниці заможних родин, які досконало володіли іноземною мовою. Така розкіш, як навчання за кордоном, коштувала дорого, тому не всім виявилась по кишені. У зв'язку з цим жінки у Росії шукали інших шляхів до знань та освіти. Однією з розповсюджених форм навчання були так звані летючі університети, в яких лекції читалися на приватних квартирах. В основному навчалися фізиці, математиці, хімії, фізіології. Заняття проводили вчені столичних навчальних закладів, відомі громадські діячі.

У 60–70-х роках XIX ст. в університетських містах Російської імперії розгорнувся рух передової громадськості на користь вищої жіночої освіти. На його чолі стояла ліберальна інтелігенція, що шляхом колективних прохань, петицій, звернень намагалася добитися дозволу на створення вищих жіночих навчальних закладів. Одним із приводів для активізації вимог права жінок на вищу освіту послугував успішний захист Надії Суслової ступеня доктора медицини, хірургії та акушерства в Цюрихському університеті. Урядові органи також розуміли необхідність розширення прав жінок, організації вищих жіночих навчальних закладів. Так, наприклад, Медичну раду хвилювала висока смертність матерів та новонароджених у зв'язку з відсутністю у країні достатньої кількості кваліфікованих акушерок. Взявши до уваги серйозність ситуації, влада взялася за вирішення порушеної проблеми. У 1872 р. був відкритий перший вищий навчальний заклад для жінок – Петербурзькі медичні курси. Мета закладу полягала у підготовці акушерок з правом самостійної акушерської та гінекологічно-лікарської практики. У цьому самому році були відкриті Московські Вищі Жіночі курси (курси проф. В. Гер'є), які стали першими вищими жіночими педагогічними курсами не лише у Москві, а й у Росії. До програми навчання входили як гуманітарні, так і природничі науки. Заняття були платними. Лекції читали відомі професори Московського університету. Незважаючи на високий рівень викладання, студентки не мали можливості здавати державні екзамени в університеті, а відповідно не могли отримати диплом спеціаліста. Курси видавали своїм випускницям лише свідоцтво про прослухані лекції.

Від'їзд жінок з країни на навчання за кордоном привернув увагу російського уряду. У бажання жінки вчитися, розширювати свій світогляд, ніхто не вірив. У ньому незмінно вбачали, з одного боку, протиурядову мету, а з іншого, аморальну. Для вивчення причин від'їзду жінок за кордон у 1873 р. була створена. Особлива комісія. Результатом її роботи стало рішення уряду про негайне повернення студенток на батьківщину. Більше того, був складений за агентурними даними, список студенток, яким після повернення заборонялося займатися педагогічною діяльністю. 21 травня 1873 р. в «Урядовому віснику» з'явилося повідомлення з погрозами та вимогами до студенток повернутися до 1 січня 1874 р. у країну.

Відкликаючи студенток додому, урядові було необхідно запропонувати альтернативу вищої жіночої освіти, адже жінкам так і не було дозволено навчатися в університетах. Альтернатива в 1873 р. була представлена Медичними курсами у Петербурзі та Педагогічними курсами в Москві. Інших закладів вищої освіти для жінок не було. Протягом трьох років у Міністерстві народної освіти йшли суперечки про доцільність відкриття нових вищих жіночих курсів. Були чиновники, які вважали, що двох вищих жіночих закладів достатньо для задоволення освітніх потреб жіночої статі у Російській імперії. Врешті-решт урядова суперечка у 1876 р. закінчилася наказом імператора Олександра II, який надавав право Міністерству народної освіти відкривати жіночі курси в університетських містах. У 1878 р. такі курси були відкриті у Петербурзі, Казані, Києві та Москві. Щоправда, випускниці цих закладів не мали прав на отримання дипломів. Студентки вступали до платних закладів, курс навчання в яких не давав жодних прав, крім можливості розширити знання, слухаючи лекції викладачів з університету. Жодних переваг, порівняно з середньою освітою, не було передбачено.

Не визнаючи на юридичному рівні за жінками права на професійну спроможність, російський уряд тим самим засвідчив свою консервативність, відсталість та неспроможність дивитися вперед. Відкриття вищих жіночих курсів, з університетською програмою викладання, – було спробою зупинити від'їзд молоді за кордон та поставити під урядовий контроль ідеологічне формування їхнього світогляду. Влада, незважаючи на реформи, боялася нових прогресивних ідей, радикальних змін. У результаті неспокійної політичної ситуації у державі наприкінці 70-х років XIX ст. та хвилі політично-революційного терору на існуючі жіночі курси дивилися з підозрою та недовірою, як на «новий осередок нігілізму». Незважаючи на громадянське визнання та соціальну значущість вищих жіночих курсів, влада одноголосно виступила проти розвитку в країні вищої жіночої освіти. У 1889 р. Московські, Казанські та Київські жіночі курси припинили своє існування. Виняток становили лише вищі жіночі Бестужевські курси, які отримали державний статус з відповідним штатним розписом та фінансуванням.

Але перекреслити все, досягнуте за роки після відміни кріпосного права, було неможливо, оскільки за цей час занепали існуючі в епоху кріпацтва основні принципи в галузі жіночої освіти – закритий становий характер, відсутність впливу суспільства на навчальні заклади.

Література

1. Тишкин Г. А. Женский вопрос и правительственная политика 60-70 гг. XIX в. // Вопросы истории России XIX – начало XX века. – Л., 1983. – 190 с.
2. Державний архів м. Києва. – Ф.244: Киевские высшие женские курсы. – Оп. 1. – Ч. 1. – Спр.1. – Арк. 2, 3, 7.
3. Там само. – Спр. 5. – Арк. 66.
4. Там само. – Спр. 20. – Арк. 4.
5. Там само. – Спр. 21. – Арк. 6.
6. Кобченко К. Слухачки Київських вищих жіночих курсів // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип.12. – С. 49 – 54.
7. Назаревський О. А. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя й революція. – 1927. — №4. – С.111-118.
8. Зинченко Н. Е. Женское образование в России. – СПб., 1902. – 46 с.
9. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856-1880). – СПб., 1901. – 648 с.
10. Очерки истории женского образования в России // Наблюдатель. – 1882. — №6. – С.117-136.
11. Песковский М. Л. Университетская наука для русских женщин // Русская мысль. – 1886. — №12. – С.1 – 30.
12. Розенгейм М. П. Воздыхания статской советницы Пупковой // Стихотворения. В 2-х т. – СПб., 1889. – Т. 1. – 412 с.
13. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50-60 гг. XIX в. – Л., 1984. – 239 с.

Ніколаєць Ю. О.,

*канд. істор. наук., докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Шефська допомога промислових підприємств працівникам
сільського господарства в роки хрущовської «відлиги»
у висвітленні вітчизняних науковців*

В статті аналізуються роботи українських дослідників, в яких розкриваються основні аспекти шефської допомоги промислових підприємств працівникам сільського господарства в роки хрущовської «оттепели».

The author of the article analyses the Ukrainian scientists' works concerning the main aspects of patronage taken by industrial enterprises (plants and factories) under agriculture workers during the period of "Khrushchov's thaw".

Ключові слова: шефська допомога, промислові підприємства, колгоспи, робітничий клас, комуністичне будівництво.

За часів існування СРСР співробітництво міських і сільських жителів відбувалося відповідно до рішень комуністичної партії, програма якої містила твердження, що історичну місію творця комуністичного суспільства робітничий клас може виконати тільки в міцному союзі із непролетарськими трудящими масами, насамперед з селянством. Цей підхід до зв'язків робітничого класу з іншими суспільними верствами породив таке явище як шефство. Відомо, що сільськогосподарська праця, що залежить значною мірою від погодних умов, є менш прибутковою, аніж промислове виробництво, отримання прибутку в якому набагато менше залежить від природи. Забезпечення дотацій працівникам сільського господарства відбувається за рахунок прогресивного оподаткування, що дає змогу перерозподіляти кошти в середині держави.

Цінова політика держави, що встановлює граничні межі цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, також сприяє зменшенню різниці у прибутках між містом і селом. За відсутності ринкових механізмів регулювання економіки в країні, але розуміючи необхідність державної підтримки сільгоспвиробників, радянське керівництво як однієї з форм такої підтримки використовувало шефську допомогу промислових підприємств працівникам сільського господарства. Однак система такої допомоги мала суттєві недоліки, що впливали із командно-адміністративної планової системи побудови економіки.

Підприємства зобов'язувалися допомагати селу за рахунок внутрішніх резервів. Їх отримання або забезпечення повинно було відбуватися незважаючи на виконання плану виготовлення продукції. Тобто, отримуючи додаткове навантаження на економічні потужності підприємства, його керівник був змушений шукати шляхи зворотної допомоги з боку сільських жителів. Примусове закріплення за підприємствами підшефних колгоспів (як правило відстаючих) також впливало на якість шефської допомоги, коли працівники підприємства виконували свої зобов'язання перед підшефними з метою лише звітувати про надання допомоги перед вищим начальством.

У вітчизняній історіографії шефська допомога міста селу за часів існування СРСР подавалася, як правило, у «рожевих тонах». Питання партійного керівництва шефською допомогою міста селу періоду хрущовської «відлиги» в українській історіографії вперше розглядалися у статті Л.Ю.Беренштейна та В.І.Юрчука [1]. Стаття В.І.Юрчука, присвячена історіографії комуністичної партії повоєнного періоду, певною мірою торкається цих питань, але висвітлює тільки період 1945 — 1953 рр. [2] Більш детально у історіографічному плані це питання

проаналізовано у праці А.В. Санцевича [3], де автор подає аналіз літератури з цієї проблеми з 1946 до 1965 р. У статті С.М. Зверева висвітлюється в основному керівництво комуністичної партії України розвитком сільського господарства і колгоспного ладу. Частково автор торкається аналізу праць, в яких висвітлюється участь партії у забезпеченні шефської допомоги [4]. В.О. Солодько аналізує літературу про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству, в якій автор доходить висновку, що партія постійно бореться за те, щоб шефська допомога міста стимулювала розвиток сільського господарства, а не перетворювалася на добродійність, тобто безоплатну допомогу, яку подають підприємства господарствам [5]. Цей висновок, однак, є не безперечним. Всі названі вище історіографічні дослідження були написані в часи існування СРСР і містять відповідні оцінки шефської допомоги. У період існування незалежної України історіографічний аналіз праць з даної проблематики практично не проводився, тому метою цієї статті є аналіз історичних праць вітчизняних науковців, які досліджували різноманітні питання шефської допомоги промислових підприємств сільському господарству у період хрущовської «відлиги».

Радянські дослідники в основному сходяться на думці, що ініціаторами шефської допомоги колгоспам у роки «відлиги» виступили робітники московських підприємств. Першими в Україні їх підтримали машинобудівники Краматорська і Донецька та металурги Жданова. Жовтневий (1953 р.). Пленум ЦК Компартії України вже зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми партії «організовувати шефство промислових підприємств над колгоспами, радгоспами і машинно-тракторними станціями [6]. Партійні організації швидко розподілили підшефні колгоспи між промисловими підприємствами, зробивши це у наказовому порядку. Про хід та результати забезпечення шефської допомоги першими почали писати газети, де наводилися приклади продуктивної допомоги колгоспам. В основному йшлося про їх електрифікацію, надання техніки та устаткування, ремонт приміщень [7].

Вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС наголошував на необхідності підвищення масово-політичної роботи серед колгоспників. Газети швидко відреагували на партійне рішення, подаючи матеріал про кількість та тематику прочитаних передовиками виробництва у сільській місцевості лекцій, про допомогу партійних організацій робітничих колективів колгоспам у організаційно-партійній роботі [8]. Позитивні відгуки, що лунали у газетних публікаціях, підносили ідею шефської допомоги як таку, що сприяє зміцненню сільського господарства.

Однак відразу виявилися недоліки у організації шефської допомоги. Найбільш вагомим недоліком, який спричиняв зниження якості допомоги, був її безоплатний характер. Вже на січневого (1955 р.) Пленумі ЦК КПРС засудили практику безоплатної допомоги підшефним колгоспам, як таку, що суперечить державним інтересам [9]. Проте і у подальшому нерідко використовувалася безоплатна допомога шефів, які своїми силами будували сільськогосподарські споруди.

Поряд із організаційно-господарською і технічною допомогою робітники, інженерно-технічні працівники, службовці і студенти навчальних закладів під керівництвом партійних організацій подавали велику допомогу у догляді за посівами і збиранні врожаю, головним чином кукурудзи. Така форма шефської допомоги мала місце через невелику кількість спеціалізованої сільськогосподарської техніки, діяльність якої доводилося замінити великою кількістю робочих рук. Причому, за висловом М.С. Хрущова, ця допомога «...дуже дорого обходиться державі» [10]. В.П. Попсуєв, розглядаючи таку допомогу як тимчасову, наголошував на її необхідності і корисності, мотивуючи її необхідність різким збільшенням посівів кукурудзи [11]. В.О. Солодько наголошував, що у 50 – 60-х роках розвиток шефства обумовлювалася необхідністю швидкого піднесення сільського господарства, а тому воно в цей період було спрямоване на зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, МТС і радгоспів [12]. Таким чином, незважаючи на зростання кількості сучасної техніки у колгоспах, її виявилось недостатньо для своєчасного

ефективного збирання врожаю, але шефська допомога не обмежувалася лише допомогою під час весняних і осінніх польових робіт. Але матеріально-технічна допомога переважала порівняно із справою комуністичного виховання сільського населення за допомогою агітаційної діяльності міських робітників. Хоча у багатьох дослідженнях науковців йдеться про необхідність посилення саме ідеологічної роботи у сільській місцевості [13].

Дослідження радянських вчених, що вивчали різноманітні форми шефської допомоги промислових підприємств сільгоспвиробникам, умовно можна поділити на дві частини. До першої належать праці, де стверджується вирішальна прогресивна роль партійного керівництва цією справою, а до другої дослідження, в яких аналізується шефська допомога окремих підприємств. Науковці прагнули довести, що робітничий клас у процесі забезпечення шефської допомоги подавав велику допомогу селу не тільки у економічному плані, а й у роз'ясненні політики партії, вивченні її рішень, пропаганді досягнень науки і передового досвіду, в мобілізації трудівників села на виконання виробничих завдань [14].

Питанням шефської допомоги міста селу та ролі у цій справі партійних органів присвячено дослідження В.Коса, Д.Бекало, в яких автори висвітлюють, в основному, допомогу по зміцненню матеріально-технічної бази колгоспів [15]. Автори, безсумнівно, праві в тому, що без втручання партії за умов планового розвитку господарства держави, шефська допомога робітників колгоспам була б практично неможливою. Певною мірою перевищується значення її доцільності під час панування командно-адміністративної економіки, але досліджень, в яких би порівнювалися результати, що їх вдалося досягнути шляхом організації шефської допомоги колгоспам, із тими, які досягалися у західних країнах шляхом державної допомоги розвитку сільського господарства, але за умов збереження ринкових важелів керування економікою. Велику увагу приділяли дослідники висвітленню значення шефської допомоги у піднесенні політичної свідомості селян, забезпечення їх комуністичного виховання.

Діяльність Компартії України по організації шефства колективів промислових підприємств над селом протягом 1953 – 1958 рр. досліджував М.Т. Шепета [16]. Він визначав шефську допомогу міста селу як важливу умову зміцнення союзу робітничого класу і селянства, здійснення керівної ролі робітничого класу в будівництві комуністичного суспільства [17]. З цього приводу М.М. Кватира вказував, що шефська допомога у піднесенні матеріально-технічного рівня сільського господарства займає лише «певне місце» порівняно із державною підтримкою сільгоспвиробників, але посланці робітничого класу передавали селянам кращі трудові традиції, збагачували їх досвідом, «...збуджували творчу думку, сприяли підвищенню культури виробництва і зміцнювали дисципліну праці» [18]. Ще далі пішов у своїх висновках Г.С.Денисенко, який зазначав, що всебічна шефська допомога робітничого класу республіки колгоспному селу сприяла піднесенню сільськогосподарського виробництва, поліпшенню роботи по комуністичному вихованню трудівників села, підвищенню їх політичної свідомості і громадської та виробничої активності, зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства, який забезпечує все нові і нові перемоги на шляху комуністичного будівництва [19]. У дослідженні І.В.Шульги та В.Ф.Салабая міститься радикальне твердження, відповідно до якого у процесі тривалого спілкування з робітничим класом у ході будівництва безкласового суспільства, під впливом соціалістичної дійсності ліквідовуються пережитки минулого, утверджуються нові традиції і звичаї [20].

Узагальнення досвіду практичної роботи по налагодженню шефської допомоги колективів промислових підприємств, організацій, установ трудівникам села містилося у дослідженнях І.В.Шульги, Є.Г.Гуменюка, П.С.Костика, О.О.Пантелейчука, О.І.Семківа [21]. Як правило, йшлося про технічну допомогу та участь робітників промислових підприємств у проведенні сільськогосподарських робіт, менше – про будівництво сільськогосподарських споруд за допомогою шефів. З цього приводу В.П.Попсуєв зазначав, що під час виїздів на село робітники,

що залишалися на підприємствах, заміняли тих, хто допомагав колгоспам. Вони брали підвищені зобов'язання, ущільнювали свій робочий день і таким чином забезпечували виконання виробничих планів. А робітники, що допомагали колгоспам, у свою чергу віддавали всі сили і знання для виконання поставлених перед ними завдань [22]. М.М.Кватира пояснював необхідність відрядження у сільську місцевість шефських бригад механізаторів, ремонтників тощо зростанням технічної озброєності, інтенсифікацією та механізацією сільськогосподарського виробництва, що вимагало більшої кількості висококваліфікованих кадрів [23].

Роль шефської допомоги у електрифікації сільського господарства спробували визначити у своєму дослідженні П.П.Панченко та Т.В.Тарадкевич, які вказували, що важливу роль у виконанні завдань по електрифікації села відіграла практична шефська допомога промислових підприємств, яку вони надавали за рахунок економії матеріальних ресурсів [24].

Праці радянських дослідників, які вивчали різноманітні аспекти шефської допомоги сільгоспвиробникам, мають і спільні моменти. Один із них визначив ще у 1976 р. Я.С. Калакура. Йдеться про те, що вкрай недостатньо висвітлювалась допомога села місту з огляду на те, що, відповідно до установок партії, шефські зв'язки робітничого класу і селянства носили двобічний характер і мали базуватися на взаємодопомозі [25]. Також практично у всіх наукових дослідженнях шефська допомога міста селу розглядається як засіб подальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Якщо у дослідженнях, що вийшли друком наприкінці 1950-х років ще критикується безоплатна форма шефської допомоги, то пізніше дослідники взагалі уникають здебільшого, висвітлення цієї проблеми. Практично у всіх наукових розробках згадується про те, що ідея шефства належить В.І.Леніну, а комуністична партія лише пристосовує її відповідно до вимог часу. Взагалі організаторську діяльність партії у налагодженні шефської допомоги висвітлювали майже всі дослідники. Однак ті з них, що були написані вже по завершенні «відлиги» містять, як правило, висновок про те, що раніше суттєвою вадою у цій справі був «суб'єктивізм». Однак конкретних наслідків його прояву чи висновків щодо подолання його наслідків у працях немає, а присутнє лише твердження про те, що сучасному керівництву партії вже вдалося подолати його згубні наслідки.

Література

1. Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943 – 1958 рр.) //Наук. праці з історії КППС. – К., 1966. – Вип. 6.
2. Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду //Український історичний журнал – 1964. – № 2. – С. 123 – 130.
3. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду у радянській історіографії. – К., 1967.
4. Зверев С.М. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1951 – 1958 рр.) //Наук. праці з історії КППС. – К., 1970. – Вип. 42. – С. 87 — 98.
5. Солодько В.О. Про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству в 50–60-х роках в українській історіографії //Наук. праці з історії КППС. – 1974. – Вип. 67. – С. 89–98.
6. Про підсумки Пленуму ЦК КППС і завдання партійних організацій України по дальшому розвитку сільського господарства. Постанова Пленуму ЦК Компартії України (8–10 жовтня 1953 р.). – К., 1953. – С. 39.
7. Правда України. – 1953. – 27 листоп.; Радянська Україна. – 1953. – 22 верес.; Радянська Україна. – 1953. – 30 груд.; Київська правда. – 1953. – 9 жовт.; Київська правда. – 1953. – 27 листоп.
8. Темп. – 1953. – 26 грудня; Червоне Запоріжжя. – 1954. – 27 січ.; Красное знамя. – 1953. – 15 дек.
9. Про збільшення виробництва продуктів тваринництва. Постанова Пленуму ЦК КППС, прийнята 31 січня 1955 р. – К., 1955. – С. 28.
10. Радянська Україна. – 1959. – 12 трав.
11. Попсуев В.П. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953–1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області) //Український історичний журнал – 1960. – № 5. – С. 71.
12. Солодько В.О. Про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству в 50 – 60-х роках в українській історіографії //Наук. праці з історії КППС. – Вип. 67. – К., 1974. – С. 91.
13. Шульга І.В. Історіографія деяких питань діяльності КП України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу у зміцненні колгоспного ладу (1951 – 1965) //Наук. праці з історії КППС. – К., 1970. – Вип. 42. – С. 99 – 115.

14. Денисенко Г.С. Посилення шефської допомоги робітничого класу України колгоспному селу на основі рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС //Наук. праці з історії КПРС.– 1975. – Вип. 73. –С. 43 – 44.
15. Кос В.І. Боротьба Комуністичної партії Радянського Союзу за поліпшення роботи МТС як вирішальної матеріально–технічної бази колгоспного виробництва в п'ятій п'ятирічці (на матеріалах України).–К., 1956; Бекало Д. Экономический союз рабочего класса с крестьянством и его роль в укреплении материально–технической базы колхозов (на материалах УССР).–Киев, 1965.
16. Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу в боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958 рр.).–Чернівці, 1970.
17. Шепета М.Т. Комуністична партія України – організатор шефства колективів промислових підприємств над селом (1953–1958 рр.) //Наук. праці з історії КПРС.– 1972. – Вип. 53. – С. 30.
18. Кватира М.М. Участь промислових підприємств у дальшому зміцненні оснащеності колгоспів (1961 – 1966 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – 1973. – Вип. 63.– С. 39, 45.
19. Денисенко Г.С. Посилення шефської допомоги робітничого класу України колгоспному селу на основі рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС //Наук. праці з історії КПРС. – 1975. – Вип. 73. – С. 46.
20. Шульга І.В., Салабай В.Ф. Керівництво КПРС дальшим зміцненням союзу робітничого класу з селянством в умовах розвинутого соціалістичного суспільства //Наук. праці з історії КПРС.– 1976. – Вип. 81. – С. 32.
21. Шульга І.В. КП України – організатор допомоги робітничого класу колгоспному селу в дальньому розвитку сільського господарства республіки (1953 – 1955 гг.). – Автореф. канд. дис. – Киев, 1959; Шульга І.В. Зміцнення союзу Серпа і Молота. – К., 1967; Шульга І.В. Робітничий клас – колгоспному селянству (комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. – 1951 – 1965 рр.). – К., 1971; Гуменюк Е.Г. Коммунистическая партия Украины – организатор помощи трудящихся города колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства (1959 – 1961 гг.). – Автореф. канд. дис. – Киев, 1963; Костик П.С. Деятельность партийных организаций по техническому вооружению сельского хозяйства западных областей УССР (1955 – 1958 гг.). – Автореф. канд. дис. – Львов, 1965; Пантелейчук А.А. Руководящая роль Коммунистической партии в укреплении материально–технической базы сельского хозяйства (1952 – 1958 гг.). – Автор. канд. дис. – Киев, 1965; Семкив О.И. Коммунистическая партия Украины – организатор шефской помощи города селу в годы семилетки (1959–1965 гг.). – Автореф. канд. дис.–Львов, 1971.
22. Попсуев В.П. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953–1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області) //Укр. істор. журн.– 1960.–№ 5.–С. 68.
23. Кватира М.М. Участь промислових підприємств у дальшому зміцненні оснащеності колгоспів (1961–1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.–Вип. 63.–К., 1973.–С. 44.
24. Панченко П.П., Тарадкевич Т.В. Соціально–економічні наслідки діяльності парторганізацій України в справі електрифікації сільського господарства (1959–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС.– 1973. –Вип. 63. – С. 67.
25. Калакура Я.С. Радянська історіографія боротьби Компартії України за інтенсифікацію сільського господарства (1959–1975 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – 1976. – Вип. 81. – С. 22.

*Перепелиця Є. А.,
аспірант відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин
Інституту історії України НАНУ*

Україна у радянсько-італійських взаєминах у 20–90-х роках ХХ ст.

В статті аналізується місце України в советско-итальянских отношениях в 20–90-х годах ХХ в. Собственно в централизованных тоталитарных методах управления в СССР автор видит место Украины как объект советско-итальянских связей. В частности ударение делается на антиправовой политике правительства СССР к национальным республикам относительно ведения самостоятельных внешнеполитических и внешнеэкономических отношений республиками.

The present article considers the role of Ukraine in the Soviet-Italian relations (20th-90th of the XX century).

The USSR using centralized and totalitarian methods of government in the mentioned above period, the author of the article regards Ukraine as the object of the Soviet-Italian relations, and especially emphasizes that the Soviet government policy towards the national republics concerning their foreign policy and economic relations was of an illegal character.

Ключові слова: міжнародні взаємини, сировинна база, консульська установа, двосторонні відносини у повному обсязі.

Для України період перебування у складі Радянського Союзу з 1922 (реально з 1920 р. у складі більшовицької країни) до 1991 р., як і для багатьох інших республік СРСР, характеризувався формальним статусом державності з правом виходу зі складу союзу та правом ведення зовнішньої політики. Такий статус національним республікам в СРСР більшовицька влада надала, враховуючи їхні прагнення до незалежності протягом громадянської війни в Росії та особливо національно-визвольних змагань в Україні. У той самий час перехід від формально незалежної більшовицької України у 1920 – 1922 рр. до республіки з союзним статусом не вніс змін до суті та структури політичної влади. Зовнішньополітичні пріоритети визначалися та здійснювалися з московського Кремля. Саме тому вивчення зовнішніх зв'язків України визначеного періоду проводиться крізь призму зовнішньої політики Радянського Союзу.

Сучасні зовнішні зв'язки України багато в чому залежать від сформованих традицій міжнародних відносин з різними країнами світу у складі СРСР. У радянські часи протягом всього періоду існування СРСР у самій державі постійно створювалося політичне й економічне підґрунтя для залежності національних республік від зв'язків з Росією, для централізованого підпорядкування московському компартійному урядові. Але у процесі зовнішніх зв'язків СРСР об'єктивно формувалися взаємини зарубіжних держав-контрагентів з національними республіками як суб'єктами цих відносин. Відслідковування та вивчення цих взаємин є надзвичайно важливим зараз, оскільки воно показує передумови формування сучасних особливостей міжнародних зв'язків України. На шляху до євроінтеграції актуальною стає проблема вивчення формування зв'язків України з Італією, як країною, що посідає одне з провідних місць у європейському співтоваристві та відіграє значну роль у сприянні входження та адаптації України до європейських і світових спільнот.

Проблема українсько-італійських зв'язків у радянські часи залишалася малодослідженою. Взагалі об'єктивний науковий аналіз становлення українсько-італійських відносин почався тільки у 1990-х роках [1]. Взаємини між Україною та Італією сучасного періоду побіжно аналізуються у загальних роботах, присвячених міжнародним зв'язкам України [2]. Але спеціальних ґрунтовних досліджень з українсько-італійських зв'язків у радянський період не було. У деяких публікаціях, присвячених італійсько-радянським взаєминам, Україна фігурує як об'єкт взаємовідносин Італії та СРСР та не виступає як контрагента [3]. У міжвоєнний період виходили праці, в яких проводився

аналіз радянсько-італійських відносин, українські землі виступали у них сировинною базою (Донбас) або транзитною територією (одеські порти) [4]. Взаємовідносини СРСР та Італії розглядалися крізь призму класових догм, виключно як відносини з потенційним ворогом. У повоєнний час науковці більш виважено підходили до відносин СРСР з Італією як важливим стратегічним партнером у капіталістичному таборі, приділяючи значну увагу економічним зв'язкам [5]. Як міжвоєнний науковий доробок радянських дослідників, так і повоєнний не містять значної уваги до українсько-італійських зв'язків. Дані про українсько-італійські взаємини носять фрагментарний характер, спеціальної розробки цієї проблеми не проводилося. Але у спогадах відомого італійського політичного і громадського діяча Джуліо Андреотті Україна згадується як країна з поневоленим народом, згадуються емігранти національно-визвольного руху на території Італії, їхні зв'язки з італійськими політичними колами [6]. Так само і українські політичні емігранти у своїх дослідженнях простежували зв'язки з представниками італійської влади [7]. До цього часу не видано ґрунтовної праці з проблеми українсько-італійських зв'язків радянського періоду, що є свого роду «білою плямою» у дослідженні українсько-італійських зв'язків. Ця стаття є спробою вивчення визначеної проблеми. Отже, дослідження особливостей взаємин СРСР та Італії й місця у них України має на меті з'ясування особливостей ролі українського фактора у радянсько-італійських взаємовідносинах.

Після поразки національно-визвольних змагань на українських землях та утворення СРСР у 1922 р. постала проблема виходу з міжнародної ізоляції новоутвореної держави. Тоді ж відбулася Генуезька конференція, учасником якої був і СРСР. Характерно, що стратегічні інтереси республік представлялися від імені СРСР [8], хоча від кожної республіки був представник, наприклад, Х. Раковський від Української республіки. УСРР чи будь-яка інша республіка СРСР не були представлені на цій конференції окремим повноцінним суб'єктом міжнародних відносин, навіть не враховувались економічні інтереси виробничо-промислових регіональних комплексів УСРР [9]. Але на цій конференції Радянський Союз не набув широкого міжнародного визнання, зокрема визнання Італії.

Торговельні взаємини початку ХХ ст., з одного боку, та кон'юнктурні потреби ринкових відносин, з іншого, змусили італійську та радянську сторони відкинути ідеологічні розбіжності та перейти до конструктивного діалогу. У контексті цих тенденцій 7 лютого 1924 р. між СРСР та Італією був підписаний торговельний договір [10]. Українська сторона фігурувала у пунктах цього договору як об'єкт міжнародних відносин. Згідно з цим договором, СРСР отримав право малого каботажу на 2 роки між Одесою, Новоросійськом, Туапсе й іншими чорноморськими містами та портовими містами Італії. Каботаж давав право на сполучення вантажів та пасажирів морськими суднами між Чорним та Середземним морями. Необхідність цього договору полягала у тому, що експорт до Італії радянських зернових з часів існування Російської імперії значно зменшився. Збіжжя було основним експортним продуктом як Росії до 1917 р., так і СРСР у 20 – 30-х роках. У 1913 р. експорт збіжжя з Росії до Італії сягав 69 320 000 російських карбованців, а у 1924 р. знизився до 6 131 000 крб. (у еквівалентному перерахунку) [11]. Значна частина збіжжя була походженням з українських земель. Одним з основних портів відправки збіжжя морем був одеський порт з великими пропускними можливостями. Згаданий договір був потрібний для спрощення митної процедури у експорті зернових. Для українських земель це спричинило негативний наслідок. Для масового експорту зернові конфісковувалися у селян південноукраїнських губерній шляхом продрозкладки, що було однією з головних причин голоду 1921 – 1923 рр. Водночас Товариство італійського Червоного Хреста надавало активну гуманітарну допомогу під час ліквідації наслідків голоду в Україні у 1921 – 1923 рр. [12]. Так само у 1932 – 1933 рр. через масовий вивіз збіжжя з України у республіці гинули від голоду мільйони людей, але за умов посилення тоталітарного режиму в країні жодних міжнародних благодійних місій на допомогу голодуючим допущено не було.

Окрім експортних поставок збіжжя з СРСР, до Італії у середині 1920-х років починаються масові поставки вугілля з Донбасу. Радянські економісти вважали [13], що це є одним з перспективних видів експортної продукції. Близькість видобувного регіону та зручність у доставках до одеських портів відкривали широкі можливості реалізації цієї сировинної продукції на ринках Італії. Головним конкурентом у поставках українського вугілля на італійський ринок була Великобританія, що традиційно експортувала вугілля до Італії. Але, за визначенням економістів [14], українське вугілля не поступалося за якістю англійському, водночас будучи дешевшим. Проблемами експорту вважались недостатнє вивчення італійського ринку та надто високі фрахтові ставки [15].

Торговельний договір між СРСР та Італією 1924 р. був попередньою угодою на шляху визнання де-юре СРСР Італією. У той самий день, 7 лютого, Прем'єр-міністр Італії Б. Муссоліні направив Ноту уряду Італії про визнання де-юре уряду СРСР [16]. Зі свого боку, уряд СРСР направив до Італії 11 лютого відповідну Ноту за підписом Наркому закордонних справ А. Чичерина [17]. З цього моменту радянсько-італійські відносини офіційно встановились у повному обсязі.

Отже, у зовнішньоторговельних відносинах СРСР з Італією у цей період Українська СРР виступала, в основному, сировинною базою для радянського експорту.

З приходом до влади в Італії фашистського уряду на чолі з Б. Муссоліні у 1922 р. та утворенням Радянського Союзу, між двома державами громадсько-політичні зв'язки не носили дружнього характеру з огляду на діаметральну протилежність офіційного ідеологічного курсу держав, а по суті однорідного. З приходом до влади А. Гітлера у Німеччині у 1933 р. та утворенням військово-політичного блоку «Берлін – Рим – Токіо» відносини СРСР з цими країнами стали дещо теплішими. Спостерігалось військово-політичне зближення СРСР з Німеччиною та її союзниками.

У той самий час лідери українського національно-визвольного руху після військово-політичної поразки перебралися до європейських країн, користуючись антирадянськими настроями їхніх урядів. Зокрема, до Італії переїхав Провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на чолі з А. Мельником [18]. Перед цим він розташовувався здебільшого у Берліні, але ще до вбивства радянськими спецслужбами Голови Проводу ОУН Є. Коновальця у 1936 р. переїхав до Рима [19]. ОУН утворилася з метою відновлення української державності у 1929 р. та у міжнародній діяльності займалася пошуком союзників створення Української держави. Німеччина та Італія були природними союзниками у протистоянні українських націоналістів більшовицькій окупації України, саме тому між українськими емігрантськими колами і представниками структур влади Німеччини та Італії встановилися неофіційні відносини.

Італійський уряд пасивно сприяв внутрішньоорганізаційним заходам українських націоналістів на території Італії [20]. З Рима до західноукраїнських земель доставлялася пропагандистська література, тут же проходили зустрічі лідерів націоналістичного руху, конференції та ін. [21]. До початку Другої світової війни Рим був постійним місцем дислокації керівних органів українського націоналістичного руху.

У Другу світову війну Італія увійшла воюючою стороною проти СРСР. Згідно з нацистськими планами, італійські війська повинні були здійснювати військовий марш по території Південної України, виконуючи допоміжні функції у загальних тактичних діях Вермахту. Для цього було сформовано три дивізії: «Торино», «Пасубіо» та «Челере» [22]. Враховуючи негативний бойовий досвід італійських збройних сил у Північній Африці, зокрема у Ефіопії, німецьке командування вирішило відвести їм допоміжну роль резервних частин, що повинні були просуватися за першим ешелонам [23].

Влітку-восени італійські війська, просуваючись за першим ешелонам німецьких військ, у листопаді-грудні досягли східних кордонів УРСР у м. Горлівка Сталінської області. Марш італійського корпусу через територію Південної України був надзвичайно важким: не вистачало

амуніції та ін. Італійські військові замість чобіт ходили в черевиках, обмотаних у теплі хустини, що давали їм місцеві жителі, зважаючи на жалюгідне становище бійців. Стосунки італійських окупантів з місцевим українським населенням склалися більш благополучно, ніж у німців. Навіть місцеве населення допомагало італійцям пережити сувору зиму 1941/42 р. [24]. За даними дослідників, тієї зими отримали обмороження та були відправлені до госпіталів Італії близько 4 тис. солдат, що становило 3,3 % загального особового складу італійського корпусу [25]. Навесні 1942 р. командувач італійського корпусу на звітній нараді у Римі доповідав Б. Муссоліні про катастрофічне становище італійських військ на східному фронті. Було запропоновано відкликати італійський корпус з окупованої території СРСР, аргументуючи це тим, що наступної такої зими італійські війська на східному фронті не перенесуть. Муссоліні прийняв рішення про продовження присутності італійського військового контингенту на східному напрямку, та взимку 1942/43 р. італійський корпус на території України був розбитий [26].

Після відставки та арешту Б. Муссоліні на заключному етапі Другої світової війни 14 березня 1944 р. у радянській пресі було надруковане комюніке про встановлення безпосередніх радянсько-італійських відносин 11 березня 1944 р. У ньому наголошувалось, що італійський уряд 7 березня звернувся до радянського уряду з пропозицією відновити безпосередні відносини між урядами СРСР та Італії [27]. З цього моменту можна вважати радянсько-італійські відносини де-факто відновленими. Де-юре відновлення дипломатичних відносин у повному обсязі відбулося 25 жовтня 1944 р. [28]. У контексті повоєнної нормалізації відносин мирна угода СРСР з Італією була підписана 10 лютого 1947 р. [29], 11 грудня 1948 р. був укладений договір про торгівлю та мореплавство [30]. Для України це означало, що вона знов-таки повернула статус об'єкта радянсько-італійських відносин. У часи розгортання «холодної війни» СРСР та Італія, належачи до протилежних полюсів, змогли відновити перервані війною ділові стосунки.

На тлі розгортання «холодної війни» 20 травня 1958 р. радянський уряд зробив заяву уряду Італії про укладення договору про дружбу та ненапад між СРСР та Італійською Республікою [31]. Серед країн Західної Європи, що входили до блоку НАТО, Радянський Союз мав наміри мати Італію дружньо налаштованою країною.

Продовжуючи лінію ділових зв'язків, розширюючи спектр відносин, 9 лютого 1960 р. СРСР підписав культурну угоду з Італією, згідно з якою сторони зобов'язувалися сприяти громадським, культурним та творчим контактам народів СРСР та італійського народу, налагоджувати наукові зв'язки між науковими установами країн [32].

Громадсько-культурні та наукові зв'язки СРСР з Італією розвивалися шляхом спільних культурних заходів у формі виставок, створення та взаємодії спільних громадсько-культурних товариств. Зокрема, у Італії існувало товариство «Італія — ССРСР», а у СРСР — «СССР — Італія», між якими підтримувалися активні громадсько-культурні зв'язки [33]. Але українським культурним чинникам у радянсько-італійських зв'язках відводилося другорядне значення. В італійських університетах, що брали участь у радянсько-італійських контактах, вивчалася російська мова, так само і на курсах при місцевих відділеннях товариства «Італія — ССРСР» [34]. Водночас в Україні існували центри вивчення італійської мови при товариствах «СССР — Італія» у Одесі та Львові [35].

Лідери українського націоналістичного руху після поразки у боротьбі за українську державність у 1950-х роках вимушені були емігрувати у різні європейські країни, у тому числі і в Італію [36]. У спогадах колишнього Голови Ради Міністрів Італії Джуліо Андреотті згадується про контакти з Головою Української греко-католицької церкви архієпископом Йосипом Сліпим, що проживав у Ватикані. Він брав активну участь у національно-визвольному русі в Україні, за що був неодноразово репресований, і у Італії мав політичний притулок. Архієпископом побудував у Римі собор св. Софії, організував католицький університет та культурний центр з підготовки та видання матеріалів для розповсюдження у «нехристиянських» країнах Близького Сходу [37]. Й. Сліпий підтримував тісні зв'язки з італійськими урядовими колами, зокрема з Дж. Андреотті.

За висловами останнього, Й. Сліпий не упускав жодної нагоди виступити на захист поневоленого українського народу, надаючи широкого політичного розголосу українській проблемі в Італії та Європі у цілому. Завдяки широким політичним, громадським та релігійним контактам Й. Сліпого українська громада в Італії знаходилась в повному політичному комфорті [38].

Основним напрямом радянсько-італійських взаємин у 50 – 80-х роках. були промислово-торговельні відносини [39]. Для цього уряди двох країн 25 січня 1968 р. прийняли рішення про відкриття консульських установ в СРСР в Одесі та в Італії у Генуї [40] – генеральні консульства. Територія Генерального консульства Італії в Україні обмежувалася територією Одеської області, окрім ділянки між р. Дністер та радянсько-румунським кордоном, а, відповідно, територія радянського Генерального консульства в Італії обмежувалась територією провінції Генуя.

Одеса була обрана не випадково для заснування Генерального консульства Італії, оскільки ще з ХІХ ст. тут оселилася велика кількість італійців, одеський порт був основним сполучним пунктом у морських торговельних відносинах з Італією. Але уряд СРСР у 1974 р. переніс Генеральне консульство Італії до Ленінграда, а одеська установа отримала клас консульства. Відповідно радянське Генеральне консульство в Італії переїхало до Мілана [41].

Торговельні відносини СРСР з Італією під час «холодної війни» динамічно розвивалися. Відповідно до торговельної угоди 1957 р. [42], товарообіг між двома країнами встановлювався не менше 70 млн. радянських карбованців. Вже у 1961 р. цей товарообіг становив понад 200 млн. крб. та порівняно з 1957 р. виріс більш як утричі. За обсягами торгівлі Італія вийшла на четверте місце серед західноєвропейських торговельних партнерів СРСР. Наслідком цього стало можливим підписання 7 червня 1961 р. у Римі нової довгострокової угоди про товарообіг на 1962 – 1965 рр., якою передбачалось збільшення обсягів торгівлі між двома країнами ще на 80 % [43]. Згідно з третьою торговельною угодою строком на 1966 – 1969 рр. товарообіг збільшився на 65 % відносно до минулої угоди та становив 1463 млн. крб. У зв'язку з таким динамічним розвитком торговельних відносин між двома країнами 8 квітня 1964 р. у Мілані була створена італійсько-радянська торговельна палата [44]. В її роботу включилися найбільші промислові компанії Італії: ФІАТ, ЕНІ, «Монтекатіні», «Едісон», «Пірелі», «Оліветті», «Шатільйон», «Фінсідер», «Фінмеканіка» та ін. – разом близько 300 фірм [45].

У контексті розвитку торговельних відносин СРСР та Італії 15 січня 1970 р. у Москві було підписано нову довгострокову угоду на 1970 – 1974 рр. На відміну від минулих угод, вона не мала товарних списків. Значно зменшувалися обмеження на експорт продукції. Згідно з умовами угоди, контингенти товарів з СРСР повинні будуть встановлюватися шляхом двосторонніх домовленостей тільки на ті товари, імпорт яких в Італію з СРСР підтверджений кількісними обмеженнями [46].

Дослідження участі України у радянсько-італійських промислово-торговельних взаєминах ще повинно стати предметом спеціального комплексного ґрунтовного дослідження. За даними дослідників [47], на 1990 р. спільних радянсько-італійських підприємств у Радянському Союзі нараховувалось 160, з яких зареєстрованих юридичних осіб в Україні – 8 (5 %). Статутний капітал цих підприємств (в УРСР) становив 25,2 млн. крб. (3,4 % від усіх радянсько-італійських). Тобто питома вага спільних радянсько-італійських підприємств на території України була незначною.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що радянсько-італійські взаємини виступали, в основному, у напрямі торговельних зв'язків. Місце у них України завжди було другорядне, найбільше Україна стала об'єктом радянсько-італійських відносин: сировинною базою та транспортним пунктом, що обумовлювало створення консульських установ Італії на території УРСР. У той же час, перебуваючи по різні боки ворогуючих таборів як під час Другої світової війни, так і після її закінчення, радянсько-італійські відносини мали дружній характер, не враховуючи участь Італії у війні проти СРСР. Громадсько-політичні та культурні зв'язки представників українського національно-визвольного руху з італійськими політичними чинниками завжди були активними та дружніми, що має стати предметом окремої наукової розвідки.

Отже, підсумовуючи наведені факти доходимо висновку, що Італія у визначений період ставилася здебільшого прихильно до української державності.

Література

1. Варварцев М. Україна та Італія в економічних і громадсько-політичних взаєминах початку ХХ ст. //Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — Вип. 12. — С. 56–77.
2. Україна і Європа (1990–2000 рр.). — Ч. 2: Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу. Анотована історична хроніка. — К., 2001. — С. 89–90; Сорока М. Світ відкриває Україну. — К., 2001. — С. 269–276.
3. Ванин А. Советско-итальянские отношения: Проблемы, тенденции, перспективы. — М., 1982. — 184 с.
4. Юрьев В., Рабинович И. Италия. Очерк экономики и внешней торговли. — М., 1925. — 90 с.
5. Булимов В. П., Невлер В. Е. СССР – Италия. Развитие дружеских связей. — М., 1964; Экономические и научно-технические связи СССР с Италией. — М., 1985.
6. Андреотти Дж. СССР, увиденный вблизи. — М., 1989. — 392 с.
7. Кук В. Степан Бандера. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 12.
8. Авдєєнко О.М. СРСР на шляху міжнародного визнання. — К., 1963. — С. 31.
9. Там само. — С. 27–39.
10. Ст. 25 Договора о торговле и мореплавании между Союзом Советских Социалистических Республик и Италией от 7 февраля 1924 г. // СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Док. и мат. — М., 1985. — С. 50.
11. Юрьев В., Рабинович И. Италия. Очерк экономики и внешней торговли. — М., 1925. — С. 72.
12. СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Док. и мат. — М., 1985. — С. 38.
13. Юрьев В., Рабинович И. Италия. Очерк экономики и внешней торговли. — М., 1925. — С. 77.
14. Там само.
15. Там само.
16. Договор о торговле и мореплавании между Союзом Советских Социалистических Республик и Италией от 7 февраля 1924 г. //СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Док. и мат. — М., 1985. — С. 41–59.
17. Нота Правительства СССР Правительству Италии от 11 февраля 1924 //Документы внешней политики СССР. — М., 1963. — Т. 7. — С. 91–92.
18. Кук В. Степан Бандера. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 12.
19. Йовик І. Нескорена армія. — К., 1995. — С. 13.
20. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. — Минск–Москва, 2000. — С. 10.
21. Там само.
22. Сафронов В. Г. Итальянские войска на советско-германском фронте 1941–1943. — М., 1990. — С. 30.
23. Там само.
24. Тимофеев Н.И. СССР – Италия: Культурные связи. История и современность. — М., 1980. — С. 66–78.
25. Там само. — С. 47.
26. Там само. — С. 85–148.
27. Советское коммюнике об установлении непосредственных советско-итальянских отношений //СССР – Италия. Страницы истории 1917 – 1984. Док. и мат. — М., 1985. — С. 70–71.
28. Коммюнике о восстановлении дипломатических отношений между СССР и Италией от 25 октября 1944 г. //СССР – Италия. Страницы истории 1917 – 1984. Док. и мат. — С. 77.
29. Мирный договор с Италией //Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. — М., 1956. — Вып. 12. — С. 88–203.
30. Договор о торговле и мореплавании между СССР и Италией от 11 декабря 1948 г. //СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Док. и мат. — С. 85–93.
31. Заявление правительства СССР Правительству Италии о заключении Договора о дружбе и ненападении между СССР и Итальянской Республикой от 20 мая 1958 г. // СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Док. и мат. — С. 95–98.
32. Оглашение между СССР и Италией от 9 февраля 1960 г. // СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Док. и мат. — С. 106–110.
33. Тимофеев Н.И. СССР – Италия: Культурные связи. История и современность. — М., 1980. — С. 164.
34. Там само.
35. Там само. — С. 166.
36. Сборник материалов об основных идеологических центрах противника и зарубежных националистических организаций, ведущих подрывную работу против СССР и, в частности, против Украинской ССР. — Киев, 1969. — С. 41.
37. Андреотти Дж. СССР, увиденный вблизи. — М., 1989. — С. 53.
38. Там само. — С. 57.
39. Экономические и научно-технические связи СССР с Италией. — М., 1985. — С. 34.
40. Обмен нотами между МИД Италии и посольством СССР в Италии об открытии консульских учреждений СССР и Италии в Генуе и Одессе от 25 января 1968 года //СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Док. и мат. — С. 152.

41. Протокол о советских консульских учреждениях в Италии и об итальянских консульских учреждениях в СССР от 19 февраля 1974 г. // СССР – Италия. Страницы истории 1917–1984. Документы и материалы. – С. 188–189.
42. Ванин А. Советско-итальянские отношения: Проблемы, тенденции, перспективы. – М., 1982. – С. 48.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само. – С. 49.
46. Там само.
47. Италия – СССР: совместные предприятия. – М., 1990. – С. 25.

Росіхін В. В.,

*аспірант кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*

Організація діяльності пенітенціарної системи російської імперії напередодні реформи у 1862 – 1879 рр.

В статье рассмотрена проблема организации деятельности пенитенциарной системы самодержавной России в 1862 – 1879 г. Проанализировано состояние выполнения наказания в виде лишения свободы в этот период.

The author of the article studies the problem of organizing the penitentiary system activity in the autocratic Russia in the period of 1862–1879 and he also analyses the state of sentences execution, particularly imprisonment.

Ключові слова: тюрма, пенітенціарна система, МВС, ув'язнення

Тема історії пенітенціарної системи сьогодні стає украй актуальною у зв'язку з реформою кримінально-виконавчої системи, яка проводиться останніми роками, зміною її відомчій приналежності, значним оновленням нормативної бази виконання кримінальних покарань, узгодженням цих інститутів з міжнародними і європейськими стандартами. Останнім часом спостерігається значний інтерес до проблем історії пенітенціарної системи самодержавної Росії, про що свідчать виконані дослідження І. Упорова, О. Неалова, С. Колосок та ін.

Кримська війна наочно засвідчила той кризовий стан, в якому знаходилась Миколаївська Росія при всьому її зовнішньому блиску і пишності. Іміджу могутньої імперії, що формувався сторіччями, було завдано сильного удару. Відміна кріпосного права спричинила за собою певні реформи, покликані створити необхідну політико-правову базу для формування буржуазної монархії. Правлячі кола усвідомлювали, що, реформуючи суд, армію, фінансову систему, місцеве управління, не можна обійти стороною тюремне питання. Слід відзначити, що усвідомлення необхідності змін у Російській тюремній частині відбулося не без впливу західних гуманістичних ідей і зарубіжного досвіду. Спеціалісти-тюрмознавці початку ХХ ст. виділяли три такі обставини. По-перше, наприкінці ХVІІІ ст. у Європі зароджується новий гуманний рух, який ґрунтувався на пошані особи злочинця і відміні жорстоких покарань. По-друге, величезну роль у формуванні і популяризації цього руху відіграли знані люди кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – Дж. Говард і І. Бентам. По-третє, на Заході вже з ХVІ ст. існував досвід формування установ примусового утримання з обов'язковим залученням до роботи, де ув'язнені були розділені на групи, щось на зразок робочих будинків [1, с. 19]. Таким чином, вказані обставини послужили основою для руху у бік тюремної реформи як на Заході, так і у Росії і сприяли виникненню нової наукової галузі – тюрмознавства.

З метою впорядкування функціонування тюремних установ урядом вживалися заходи щодо зосередження тюремного управління. В 1862 р. завідування місцями позбавлення волі цивільного відомства зосереджувалося в МВС, чим був покладений початок реформи тюремної частини. При цьому МВС разом з Міністерством юстиції було запропоновано вибрати конкретні пенітенціарні

системи для певних областей. МВС почало збирати офіційні відомості про стан тюремної системи Російської імперії, тим самим готуючи ґрунт для проведення реформи. Так почався перший етап тюремної реформи у Росії, який тривав 17 років – з 1862 до 1879 р.

Департаментом поліції виконавчої МВС складалася особлива форма, згідно з якою губернатори і начальники областей протягом 1862 – 1864 рр. доставляли відомості про фактичний стан місць позбавлення волі, а також пропозиції з їх перетворення. Були обстежені місця ув'язнення імперії як губернські, так і повітові. На основі даних відомостей у 1865 р. були видані «Матеріали з питання про перетворення тюремної частини в Росії» [2]. 1866 р. вийшла книга «Записка про перетворення тюремної частини в Росії» [3]. У 1867 р. вийшов друком «Огляд тюремної дійсності і пропозиції з її перетворення», який є стислим узагальненням стану тюрем і управління ними в імперії за наслідками офіційних даних з місць [4]. На основі дослідження зазначених матеріалів можна дійти висновку, що стан тюремних приміщень імперії справляв гнітюче враження. Як правило, вони були старими і переповненими, вогкими, тісними (21,5 % потреби) і щонайповніше безробіття арештантів [5, с. 16].

Що стосується тюрем українських губерній, то їх становище через надзвичайну переповненість, ветхість і недостатнє фінансування було одним з найгнітючіших по всій імперії, про що свідчать звіти губернаторів, оброблені ГТУ в перший рік його функціонування [6].

Тим часом за період з 1860 до 1869 р. в ув'язненні знаходилося 1 954 389 осіб, тобто близько 200 тис. щорічно, і особливо переповнювання було помітне у термінових тюрмах, де воно доходило до 37 % понад допустимий ліміт [7, с. 6]. Майже не виконувалася вимога про розподілення ув'язнених за видом злочинів, званням, віком і статтю. Навіть у одиночні камери поміщалося по два – три арештанти, у кращому випадку розподіляли за статтю. Решту ж арештантів становили «...вбивці, грабіжники, злодії, палії, спіймані на місці злочину і лише що оповістили в злочині, або узяті по обмові, за підозрою, також привернуті до справи унаслідок нещасних обставин, дорослі і діти містяться разом» [4, с. 10]. Це створювало чудові умови для оволодіння злочинним «ремеслом» і підвищення злочинної професіоналізації. Тому місця позбавлення волі перетворювалися на своєрідні школи з обміну злочинним досвідом [8, с. 71].

На думку губернаторів, цьому сприяла і відсутність жодних певних правил вміщення арештанта у тюрму «без точного і ясного позначення причини ув'язнення». До цього ще необхідно додати байдуже відношення до роздільного розміщення з боку тюремних доглядачів, а також їх повного безправ'я, «...бо вони, у разі потреби, не можуть навіть запитати офіційно про пояснення причини ув'язнення арештанта» [4, с. 11 – 12].

Губернські власті констатували також відсутність єдиних режимних вимог, що призводило до зайвої суворості в одних тюрмах і наявності можливих послаблень в інших. У деяких тюрмах існувало незалежне від начальства внутрішнє самоврядування, яке складалося з вибраних із середовища арештантів осіб – старост, кашоварів, банщиків та ін. Всі ці особи за свою роботу нагороджувалися додатковою порцією із загального столу. Тюремна адміністрація не втручалася в справи арештантського самоврядування, а його представники, у свою чергу, стежили за недопущенням безладів, що «...можуть ослабити довіру до них начальства» [4, с. 13]. Дійсним господарем тюрми в описуваний час стала арештантська община. Вона була огидним явищем – добре організованим і згуртованим союзом «злодійських людей», який виступав відносно своїх членів найжорстокішим і невблаганнішим тираном. З тюремним начальством община вступала то в мовчазний, то у відкритий договір. Вона ручалася за те, що ніхто не втече, не буде великих скандалів усередині тюрми і найголовніше з боку арештантів при відвідинах тюрми начальством. З свого боку, адміністрація гарантувала невтручання в справи общини і зобов'язувалася закривати очі на пияцтво, карткові ігри, торгівлю і стосунки із зовнішнім світом. Навіть недоброякісність продуктів контролювалася виборними арештантськими старостами [9, с. 9].

Слід також відзначити нерівномірне забезпечення арештантів одягом, взуттям і продовольством у тюрмах різних губерній. Утримання одного арештанта у середньому обходилося скарбниці понад 74 крб. сріблом на рік [7, с. 14]. Проте практика засвідчила, що арештанти в деяких місцях ув'язнення не одержували приписаного їм унаслідок зловживання тюремних властей і безпечності комітетів. Останні в деяких тюрмах звільнили себе навіть від турботи забезпечення арештантів продовольством, видаючи їм кормові гроші на руки. У інших же тюрмах завдяки щедрій допомозі міських і сільських обивателів живлення арештантів було доведено до надмірності. У деяких місцях ув'язнення «...калачі, булки і м'ясо доставляються іноді в такій кількості, що арештанти, не будучи в змозі всього з'їсти, продають залишки бідним людям і караульним нижнім чинам, породжуючи відчуття заздрості в тих і інших. Виручена за запаси сума розподіляється між всіма арештантами, з яких кожному доводиться іноді по 7 крб. на тиждень» [4, с. 16].

Нагляд за арештантами здійснювався в двох формах – зовнішній і внутрішній. Зовнішній нагляд здійснювався прокурорами, куховарами, адміністративними властями і директорами комітетів. На думку губернських властей, такий багатоликий нагляд давав не користь, а шкоду, оскільки безпосереднє тюремне начальство, гублячись у підлеглості безлічі начальницьких осіб, не знало, чиї виконувати накази, часто абсолютно суперечливі.

Внутрішній нагляд здійснювався наглядачами і військовим караулом, які часто конфліктували один з одним, представляючи різні відомства і не підпорядковуючись один одному. Внутрішній і зовнішній караули, які склалися з офіцерів і солдатів, не підкорялися доглядачу тюрми і нерідко втручалися в тюремне управління. Караульні офіцери, не погоджуючи свої дії з доглядачем, розставляли солдатів на внутрішні і зовнішні пости і самі встановлювали пропускний режим. Нерідко караульні забезпечували арештантів забороненими предметами (вино, карти, знаряддя для підкопу), що сприяло втечам і непокорі. При цьому слід врахувати, що чисельний склад караульних був достатньо великим, але їх можливості використовувалися непродуктивно. Число нижніх чинів, що здійснювали караульну службу при тюрмах, становило 32 тис. осіб, при цьому у внутрішньому караулі було задіяно лише 13 тис. осіб [4, с. 28]. Згодом внутрішні караульні пости замінили на вільнонайманих наглядачів, а за солдатами залишилася лише функція зовнішньої охорони.

Таким чином, управлінням тюрмами займалися губернатор, губернські правління, повітові справники, тюремні доглядачі, тюремні комітети і їх відділення, військове начальство й поліцейські власті. При цьому ще необхідно додати штаб-офіцерів корпусу жандармів, а також окружних начальств і куховарів палати державного майна, які опікували утримуваних під вартою державних селян і керуючих удільними конторами, і їх помічників, які спостерігали за арештантами з числа удільних селян [10, с. 46].

Проте, як засвідчила практика, далеко не всі перераховані посадовці брали діяльну участь у вирішенні тюремних питань. Якщо губернатор спостерігав за губернськими замками, то повітова тюрма ним відвідувалася в кращому разі раз на рік. Справники повітів брали у цьому ще меншу участь.

Робота тюремних комітетів як губернських, так і повітових у ранзі їх відділень у різних регіонах Росії, за відгуками губернського начальства, дуже відрізнялася один від одного: від прояву всесторонньої турботи до повної байдужості. Склад тюремних комітетів нерідко доходив до 40 членів, які часто у роботі комітету брали лише формальну участь. Відбувалося це, на думку губернських властей, з таких причин:

- комітетами керували люди не на постійній основі, не ті, хто одержував винагороди, унаслідок чого у більшості директорів було відсутнє «тепле співчуття» до тюремної справи;

- рядові члени комітетів з категорії багатих обмежувалися внесками, а бідні займалися знаходженням можливостей для існування сімей.

Найближчим управлінням повітовими тюрмами займалося тюремне відділення у складі предводителя повітового дворянства, судді, стряпчого, окружного начальника державного майна, міського голови. Всі перераховані особи, як уже згадувалося, працювали на безоплатній основі, будучи «...стурбовані численними, безпосередніми обов'язками» [4, с. 30]. Тому найчастіше хто-небудь з місцевих забезпечених жителів брав на себе звання директора відділення і тим самим дійсного розпорядника повітових тюрем.

Гірший варіант полягав у тому, якщо директор, також зайнятий своїми справами, все фактичне ведення тюремних справ віддавав на відкуп якомусь чиновнику, «...который, пользуясь покровительством подобного лица, употребляет во вред оказанное ему доверие» [4, с. 31].

Таким чином, останнім і у той самий час основним ступенем тюремного управління був тюремний доглядач, який офіційно вважався повним господарем тюрми, «...а на деле приказчиком всех вместе и каждого в отдельности из числа лиц, принимающих участие в деле управления» [4, с. 31].

Тюремні наглядачі з поліцейських служителів «...були чимось надзвичайно жалюгідним» [9, с. 6]. Вони одержували 8 крб. на місяць, на своїх харчах і одязі. Зрозуміло, що такий наглядач, який харчувався залишками від арештантського пайка і одягався в арештантські обноски, міг бути тільки покірним слугою, а ніяк не начальником людей, увіренних його нагляду [9, с. 7].

А. Пассек, аналізуючи у 1867 р. правове становище доглядача за Статутом про утримуваних під вартою, відзначав, що згідно з законом – він керівник тюрми, а фактично відіграє «найжалюгіднішу роль». У той самий час причину цього він бачив знову ж таки у самому законі, який, «...зробивши в деяких загальних положеннях характеристику доглядача, не дає жодного, скільки-небудь точного визначення його діяльності, а обмежується загальними місцями і переважно звертає увагу на розпорядження щодо підтримки зовнішнього порядку, вникаючи у цьому випадку в найменші подробиці» [10, с. 49].

Якщо згрупувати загальні для Росії недоліки, виявлені у ході обстеження тюремних установ, то виходить:

- переповненість тюрем, внаслідок чого не було можливості арештантам навіть розміститися на підлозі; сумісне утримання підслідних, підсудних і засуджених дорослих і малолітніх, рецидивістів і вперше засуджених, які скоїли не тяжкі і тяжкі злочини, унаслідок чого «арештант, часто людина ще мало зіпсована і навіть не злочинець, просидівши якийсь час у тюрмі, виходить на свободу з великим запасом острожних пізнань» [2, с. 51];
- безробіття серед арештантів унаслідок відсутності майстерень у тюрмах або хоч би якого корисного елементарного заняття. Це призводило до того, що рідко хто повертався з ув'язнення в суспільство «не цілком розбещеним» [2, с. 70];
- складна, громіздка і неефективна управлінська структура, а вірніше, відсутність такої, обов'язки з управління, наприклад, повітовою тюрмою були розосереджені між різними юрисдикціями і особами, число яких доходило до 40 [2, с. 431];
- незадовільне тюремне законодавство, що виражалося в недостатньо визначених правилах, за якими можна було піддавати тюремному ув'язненню. Існували суперечності «відносно самого порядку управління тюрмами, завідування арештантами, стягнень з них та інше» [4, с. 34].

Окрім констатації безсторонніх фактів тюремної дійсності на місцях висували також і пропозиції по її вдосконаленню. Висловлювалися пропозиції стосовно тюремного будівництва, ремонту, опалювання і освітлення тюрем [4, с. 48] щодо розподілення арештантів [4, с. 55 – 57],

забезпеченню їх одягом, взуттям, постільними речами, продовольством і лікуванням [4, с. 60 – 65], робіт у тюрмах (по заробітній платні арештантів можна виділити три точки зору — надавати їм 1/2 їх заробітної платні, 1/3, віддавати всю зарплату. При цьому гроші не повинні були видаватися на руки, їх роль виконували марки [4, с. 67]), про корисність організації у тюрмах майстерень і введення посади майстрів на правах наглядачів. Також пропонувалися шляхи етичного виховання арештантів: побудувати при тюрмах церкви і призначити постійних священиків; навчання арештантів грамоті зусиллями священиків, тюремного начальства і особливих вчителів; навчати арештантів безоплатно; забезпечувати тюрми книгами не тільки духовно-етичного, а й освітнього змісту [4, с. 71 – 73]. Також, нарешті, пропозиції торкалися, мабуть, найхворобливіше питання, оптимальне вирішення якого створило б умови для вирішення попередніх питань. Це управління тюрмами, яке було роздроблене між різними відомствами і особами.

Губернські начальники виявились одноставними у необхідності організувати загальну адміністрацію для управління місцями позбавлення волі у губернії з відповідним штатом і правами. Вони висловилися за радикальне перетворення найближчого (безпосереднього) тюремного управління. Було запропоновано доглядача замінити директором або начальником тюрми з підвищенням його правового статусу і матеріального положення. Звільнити його від підпорядкування безлічі осіб, зробивши самостійним розпорядником всього тюремного господарства, підпорядкувавши лише губернатору.

Передбачалося ввести до штату тюрми особливих наглядачок у жіночі відділення, достатньо освічених і рукодільниць [4, с. 73 – 79; 2, с. 91]. Крім того, зверталася увага на підбір кандидатів на посаду начальника тюрми, оскільки доглядачі були людьми «переважно старезними і по літах і за поняттями, іноді ж і не зовсім етичними». При цьому «...вони швидше піклуються про матеріальне забезпечення себе, ніж про благо чужих, а іноді навіть ненависних їм арештантів» [2, с. 147]. На ці посади було рекомендовано призначати як чиновників, так і відставних військових [4, с. 78].

Цікаво, що проблемою оптимізації діяльності місць позбавлення волі були стурбовані не тільки урядові кола і губернські начальники. Архітектор Е. Шмідт, уважно вивчивши різні тюремні системи, запропонував у 1872 р. як боротися з переповненням тюрем, не збільшуючи число місць ув'язнення. Він висунув ідею чергово-артільної системи, суть якої полягала в тому, що артілі змінювали одна одну в робочих і спальних приміщеннях 4 рази на добу, тобто кожних 6 год. Таким чином, при комплекті 300 арештантів було тільки 150 місць для тих, хто працює, і 150 місць для відпочиваючих [11, с. 4].

На нашу думку, такий пригнічений стан тюрем у Російській імперії був наслідком загального занепаду імперії, оскільки криза кріпацтва призвела до кризи економічної, політичної і суспільної. Тюрма – це суспільний інститут, який не може функціонувати автономно незалежно від інших суспільних інститутів. Занепад економіки, нестабільність фінансової системи неминуче спричинили за собою погіршення і без того складного становища у тюремній сфері. Питання про необхідність тюремної реформи виникло не самостійно, а виключно з усвідомленням необхідності реформування суспільства унаслідок відміни кріпосного права. Тюремну реформу слід розглядати як одну з багатьох, нарівні з армійською, фінансовою, судовою, земською і університетською.

До результатів роботи щодо інспекції тюрем можна віднести двояко. З одного боку, представлені дані засвідчили безрадісну картину стану тюремної системи як наслідок кріпосницького режиму в країні. З іншого, збір об'єктивних даних і їх аналіз дозволили намітити цілі, завдання і напрями майбутньої тюремної реформи.

Також слід уточнити, що тіснота та інші, пов'язані з нею недоліки, були характерні, як правило, для загальнокримінальних тюрем. Політичні тюрми не знали таких проблем. Проте не слід забувати, що політичні утримувалися хоч у чистих, але в одиночних камерах і знаходилися в

повній залежності від тюремної адміністрації, яка нерідко застосовувала такі заходи як тілесні покарання і поміщення в карцер до порушників режиму утримання, заснованого на мовчанні і бездіяльності. До того ж політичних тюрем було значно менше, ніж загальнокримінальних, що дозволяло утримувати їх у більш пристойному вигляді. Проте відносно чітке дотримання санітарних вимог сусідствовало з грубим нехтуванням людської гідності, коли представники тюремної адміністрації офіційно оголошували утримуваним, що їх завдання зробити все, щоб в'язні не вийшли з тюрми живими. Окрім цього, після посилення революційної боротьби частково з об'єктивних причин (переповнюваність камер), а частково і з суб'єктивних (бажання погіршити становище політичних ув'язнених) їх часто сажали у камери разом з карними злочинцями зі всіма наслідками, що випливають звідси.

На підставі викладеного вище можна дійти певних висновків. Перетворюючи російську державну систему з феодальної на буржуазну, необхідно було реформувати її елементи, серед яких тюрма займала не менш важливе місце, ніж суд або поліція. Збір офіційних даних про стан справ у загальнокримінальних тюрмах імперії був необхідною основою –початковими даними для усвідомлення реформаторами складності і важливості майбутньої роботи. Обстеження засвідчило безрадісну картину тюремного російського буття. При цьому одна з основних причин цього вбачалася у відсутності єдиного спеціального державного органу управління тюрмами, що призводило до ігнорування єдиних режимних вимог, до нерівномірного матеріального забезпечення ув'язнених, до переповнюваності і антисанітарії тюремних приміщень і неякісному нагляду за особами, які відбувають кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі.

МВС у процесі збору даних не обмежувалося сухою статистикою, а узагальнювало, систематизувало й аналізувало пропозиції губернських начальників про вдосконалення тюрем. При цьому загальна думка схилилася до необхідності організувати одну адміністрацію для управління місцями ув'язнення імперії з відповідним штатом і правами.

Таким чином, досліджуваний період можна охарактеризувати як перший етап тюремної реформи у Росії, який почався із збору відомостей в місцях ув'язнення імперії. Уряд бажав всесторонньо усвідомити дійсний стан речей у тюремній галузі, щоб мати уявлення, що і як реформувати.

Література

1. Лучинский Н.Ф. Курс практического тюрьмоведения //Тюремный вестник. — 1912. — № 12. — С. 3 — 145.
2. Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России. -СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1865. — 668 с.
3. Записка о преобразовании тюремной части. — СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1866. — 200 с.
4. Обзор тюремной действительности и предложения по ее преобразованию. О настоящем положении тюремного вопроса. — СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1867. — 122 с.
5. Из истории русской тюрьмы: Лекция, прочитанная 29 марта 1905 года сенатором И.В. Мещаниновым, бывшим начальником Главного тюремного управления //Тюремный вестник. — 1905. — № 5. (Приложение).
6. ГАРФ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Д. 844.
7. Юферов В.Н. Материалы для тюремной статистики России. — СПб.: Тип. Майкова, 1873. — 262 с.
8. Гуров А.М. Профессиональная преступность. Прошлое и настоящее. -М.: Юрид. лит., 1990. — 304 с.
9. Саломон А.П. Тюремное дело в России. Лекция. — СПб.: ГТУ, 1898. —38с.
10. Пасек А. Проект о преобразовании тюрем. — СПб.: Тип. А. Траншеля, 1867. — 96 с.
11. Шмидт Э.Я. Очередно-артельная система для мест заключения. -СПб.: Тип. Э. Арнольда, 1872. —16 с.

Рудницька Н. В.,

*канд. істор. наук, старший викладач кафедри історії України
Житомирського державного університету імені І. Франка*

Підготовка вчителів та рабинів у Житомирському рабинському училищі (1847–1873 рр.)

В статтю на основі аналізу архівних матеріалів, статистических отчетов, периодических изданий XIX в. исследуется процесс подготовки учителей для еврейских учебных заведений и раввинов для еврейских общин Юго-Западного края Российской империи в Житомирском раввинском училище (1847 – 1873 гг.).

Basing on the analysis of archiv materials, statistic reports and some periodicals of the XIXth century, the author of the article studies the training of teachers of Jewish educational establishments and rabbis of Jewish communities in the South-West region of the Russian Empire performed in Zhytomyr rabbi school (1847-1873).

Ключові слова: рабин, євреї, Талмуд, Гаскала, іврит, ідиш, рабинське училище, хасидське вчення, казенні єврейські училища.

Наприкінці ХХ ст. демократичні перетворення в незалежній Україні створили широкі можливості для ґрунтовного вивчення історії національних меншин. Євреї мешкали на землях Волині з давніх-давен. У ХІХ ст. тут розвивалася національна єврейська культура, мова (ідиш), міцні позиції мала ортодоксальна релігія євреїв, поширювалося хасидське вчення, набирав розмаху рух Гаскала, а також утворилася мережа громадських та державних єврейських навчальних закладів. У ХІХ – на початку ХХ ст. освітні процеси у євреїв вивчали М. Моргуліс, І. Оршанський, С. Дубнов, Демидов Сан-Донато, Т. Ротенберг, Л. Біншток, М. Ботвинник, І. Шувльковський, Л. Брамсон та ін. Ряд публікацій, які висвітлюють культурно-освітні процеси у євреїв на території України за часів панування Російської імперії, з'явилися за останніх 15 років. Це дослідження М. Андрійчука, Ю. Мелашеда, В. Надольської, Н. Бакуліної, О. Іващенко, Ю. Поліщука, А. Подольського, М. Лутай, І. Шнайдера, І. Сергєєвої та О. Горшихіної та ін.

У 40-х роках ХІХ ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Її мета – змінити релігійно-суспільний побут єврейського населення, ліквідувати відчуженість та релігійний фанатизм, сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави, підпорядкувати їх імперському загальному управлінню. Для вирішення цих питань протягом 1840 – 1863 рр. працював «Комітет для визначення засобів корінного переустрою євреїв у Росії». У 1842 р. була утворена «Комісія для освіти євреїв у Росії», до складу якої ввійшли видатні представники єврейського народу – рабини М. Любавицький (Шнеерсон), рабин І. Воложинський, директор Одеського училища Б. Штерн, банкір із Бердичева І. Гальперін та ін. Згідно з пропозиціями комісії й Положенням про створення казенних єврейських училищ, яке було розроблене Міністерством народної освіти, цар Микола I підписав 17 жовтня 1844 р. указ про створення рабинських училищ в імперії для підготовки вчителів єврейського закону й рабинів. Одночасно Міністерство освіти розробило і затвердило «Положення про рабинські училища», які за кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювались до гімназій. Урядом було вирішено відкрити рабинські училища у Житомирі та Вільно. У рабинських училищах мали навчати єврейським предметам на вчительських відділеннях на такому рівні, щоб вихованці могли викладати ці предмети в училищах першого та другого розрядів. У Положенні також зазначалося, що ніхто не може бути призначеним учителем єврейських предметів, а також вибраним у рабини, якщо не навчався у такому училищі [1].

Євреї Волині та всього Південно-Західного краю неоднозначно поставилися до відкриття рабинського училища у Житомирі. Кореспондент єврейської газети «День» писав: «Навряд чи буде перебільшенням, якщо скажемо, що заснування цих училищ, становить епоху в історії російських євреїв і що з їх долею тісно пов'язані доля цілих поколінь євреїв у нашій Вітчизні» [2]. Можна було зустріти і різко негативну критику. І. Горовиць зауважував: «Занепаду рабинського знання слід було протидіяти. З цією метою і засновані були у нас рабинські училища. Але не можна не помітити, що вони за своїм об'ємом розраховані на дуже малу кількість вихованців, а за внутрішнім упорядкуванням, особливо стосовно викладання єврейських предметів, надто поверхневі для досягнення бажаної мети... В цих училищах викладаються тільки мізерні, без зв'язку між собою, уривки з Талмуда. Про єврейську теологію, герменевтику, гомілетуку, про філософську й історико-критичну літературу євреїв немає і спогадів. І з подібними учнівськими знаннями юнак заявляє про свої права на посаду рабина в єврейській громаді!» [3]. З тривогою про проблеми, які виникли у новостворених училищах, писав М. Новоселицький: «В основу наших рабинських шкіл лягли два елементи – загальнолюдський та соціально-єврейський; завдання училища – з'єднати воедино ці два окремих до цього часу у російських євреїв елементи. Так щоб один із них не переважав над іншим і не перетягував в один бік: завдання важке і навряд чи скоро буде виконане» [4]. Християни-противники рабинських училищ вважали, що такі навчальні заклади є розсадниками талмудичного правовір'я і пронизані духом єврейської винятковості. Єврейські діячі Гаскали активно підтримували суто єврейські навчальні заклади.

Згідно з «Положенням про рабинське училище» до навчального закладу приймалися єврейські хлопчики всіх станів, які мали необхідний рівень знань із загальноосвітніх і єврейських предметів. Вихованці училища ділилися на дві категорії: стипендіати й напівстипендіати (одержували від держави грошову допомогу для навчання). Були і такі, які навчалися за свої кошти. При виборі стипендіатів, за однакових успіхів у навчанні, перевага надавалася сиротам, учням із бідних сімей, а також дітям учителів. Уже в 1852 р. Міністерство народної освіти дозволило утримувати 34 вихованці за державні кошти (у чотирьох загальних класах до шести учнів, у спеціально-педагогічному – чотири, у двох спеціально-рабинських – по два та дві вакансії для відмінників) [5]. Кількість вихованців Житомирського рабинського училища постійно зростала. В перший період існування до нього вступали діти єврейської бідноти, яких приваблювало безкоштовне навчання. Пізніше сюди намагалися віддати своїх синів заможні євреї, які хотіли, щоб їхні діти отримали освіту в єврейському навчальному закладі, тим більше, що рабинське училище звільняло від рекрутчини. Наплив учнів в училище збільшився ще й тому, що з 1856 р. єврейські юнаки мали право вступати в університети, здавши іспити з латинської та французької мов. Вихованці, що навчалися за державний рахунок, мали відпрацювати 10 років, а напівстипендіати – 6 років. Виняток робився лише для тих, хто не міг працювати за станом здоров'я. Вчителям, для яких не було вакансій у казенних єврейських училищах, і рабинам, які не були обрані на рабинську посаду, дозволяли вступати в університет.

Прийом до Житомирського рабинського училища здійснювався з 8 до 31 серпня на конкурсній основі. Охочі навчатися у ньому здавали іспити зі знань єврейських предметів, російської та німецької мов, арифметики, історії, географії. Найбільш підготовлені абітурієнти зараховувалися не в перший клас, а відразу в другий чи третій, а ті, хто виявив «блискучі» знання, – навіть у четвертий. Так, А. Рубінштейн, син купця другої гільдії Старокостянтинова, був зарахований відразу до четвертого класу. Іспити були об'єктивними. Про це, зокрема, свідчать показники прийому у 1853 р. На іспит з'явилося 65 осіб, із них до першого класу зарахували 42, до другого – 8, до третього – 5 і не прийняли – 10 осіб [6].

Навчання в училищі ділилося на три періоди. Були відкриті трирічні підготовчі класи для дітей, які закінчили єврейське училище першого розряду або отримали початкову освіту в

домашніх умовах. Навчання в підготовчих класах відповідало курсу трьох нижчих класів гімназії і тривало три роки. Єврейські предмети вивчалися у такому обсязі, як і в єврейських училищах другого розряду. У підготовчих класах вивчали єврейську, російську і німецьку мови, Біблію, Мішну, арифметику, географію, релігійне моральне вчення, молитви, правопис, малювання. Учні цих класів стипендій не отримували. Загальний курс навчання відповідав чотирьом вищим класам гімназії і тривав чотири роки. В цей час учні вивчали як загальні предмети (російську і німецьку мови, словесність, арифметику, алгебру, геометрію, географію, риторику, статистику, загальну і російську історію, правопис, креслення, малювання), так і єврейські предмети (Біблію, Мішну, Хаїс-Адам, Гемару, збірник релігійних законів, історію єврейського народу, духовне красномовство, єврейську мову (іврит), два «арамейських наріччя» (сірійське й халдейське). Викладання наук, за винятком єврейських предметів і німецької мови, велося російською мовою.

Після закінчення загального курсу відбувався розподіл учнів з урахуванням їх побажань на педагогічне і рабинське відділення. Навчання на педагогічному тривало один рік. За цей час учні оволодівали практичними навичками викладання предметів. Наприкінці навчання випускники-педагоги в присутності своїх товаришів і під контролем викладачів та інспектора проходили педагогічну практику. Навчання на рабинському відділенні тривало два роки і один рік практики. Учні вивчали поглиблено єврейські предмети, проходили практику у рабина.

Надзвичайно важливим для євреїв було вивчення Талмуду з коментарями, яке тривало 7 років. Навчальна програма Талмуду була не досконалою. Вивчались розділи, які не мали практичного значення. Деякі коментарі не відповідали вимогам часу і були сумнівними за змістом. Не всі євреї, а тим більше російські державні службовці, розуміли значення вивчення Талмуду – геніальної спадщини не тільки єврейського народу, а й усього людства. Щоб учні могли засвоїти його ідеї, необхідно було знайти методи й прийоми викладання, підібрати потрібні коментарі, підготувати висококваліфікованих спеціалістів-викладачів. «Навчальна програма не витримувала ніякої критики, – писала газета «День», – з одного боку, в ній занадто багато ні до чого не приводячого софічного тлумачення, а з іншого, вона вражає повною відсутністю всього того, що визначається життєво необхідним для всякої мислячої людини, а особливо для добросовісного наставника і керівника, саме природознавства й соціології» [6].

Вивчення державної мови євреями було надзвичайно важливим, тому що це був шлях до вищої освіти, до інтелектуальної діяльності. Кореспондент газети «Рассвет» писав: «Ввести російську мову у викладання єврейське, це дійсно крок вперед; це значить цілою безоднею відокремити рабинські училища від єврейських шкіл власного виробництва і поставити їх на чолі нового, сучасного руху російських євреїв» [4].

Вивченню мов у Житомирському рабинському училищі приділяли велику увагу. Багато предметів читалися німецькою мовою. Тут висловлювалися мовою освіченою, літературною. Учні привчали не тільки правильно мислити, формувати свою думку, а й вести дискусії тощо. Під час вивчення давньоєврейської мови вихованці мали великі труднощі, адже євреї Волині говорили на їдиш, а державною мовою була російська. До того ж викладачі з давньоєврейської мови використовували дуже примітивні методи навчання. Про недостатній рівень викладання історії єврейського народу писав кореспондент газети «Рассвет»: «Не краще йде вивчення історії євреїв. Викладання цього важливого предмету знаходиться в наших училищах в самому жалюгідному стані. Тоді, як досить об'ємні книги загальної історії вивчаються з 3 по 7 клас, то знання із рідної історії учні набувають з 1 по 7 клас. Більшість викладачів загальної історії значну кількість тем залишають вихованцям для самостійного опрацювання» [4]. Рівень підготовки й методи навчання викладачів рабинського училища були надзвичайно різноманітними. Вчительські колективи рабинських училищ склалися як з євреїв, так і з християн. Викладачі-євреї, на відміну від християн, як правило, не мали вищої освіти. Викладачі християни мали середню і вищу освіту, а

також володіли методикою навчання і виховання. Природно, що така корінна відмінність в освіті й професійній кваліфікації викладачів обов'язково позначалася на майстерності і якості викладання предметів. Внаслідок зневажливого відношення до євреїв взагалі, в училищі панувало відчуження між викладачами-євреями й викладачами-християнами. Межа відчуження існувала також між вихователями-християнами й вихователями-євреями і переступити її нікому з них не судилося. Спільні засідання, педагогічні наради, на яких би обговорювались проблеми навчання і виховання учнів, не проводилися. В процесі навчання вчителі загальних і єврейських предметів рідко намагалися показати історичний взаємозв'язок і еволюцію розвитку єврейської меншини і українського народу, їх релігійного, духовного й суспільно-політичного життя.

Житомирське рабинське училище часто перевіряли інспектори казенних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального округу. У 1851 р. в результаті перевірки стану навчально-виховного процесу було встановлено, що педагогічний колектив на належному рівні проводить навчання і виховання учнів, вихованці добре забезпечені одягом, білизною, продовольством, високим рівнем медичного обслуговування [7]. У 1853 р. інспектор М. Могілянський констатував: «Викладання в училищі йде правильно і з добрими успіхами, особливо з російської словесності і з історії. Вправи учнів у творах дуже добрі. У 6 класі особливо чудові твори двох учнів. Вони пишуть, що за власним вибором, супроти забобонів єврейського народу, вони перекладають моральноповчаючі місця з священних книг» [7]. Велику увагу в рабинському училищі приділяли виховній роботі. В спеціальних журналах фіксували загальну кількість учнів училища, місце їх проживання, скільки вихованців відвідує уроки, кількість хворих, міри покарання порушників дисципліни, причини запізнь на уроки учнів та викладачів [8]. Учнів, які запізнювались на заняття, за лінощі, бійки виключали з училища, а карцером і різками карали за недбало вивчені уроки. Основна причина пропусків занять – покарання за порушення правил навчання. Нерідко батьки забирали дітей з училища.

Важливого значення в училищі надавали забезпеченню навчально-виховного процесу необхідною літературою. У фонді бібліотеки була література релігійна, навчальна, художня, критична російською, німецькою та єврейською (на івриті) мовами. У 1853 р. бібліотечний фонд рабинського училища нараховував 139 примірників у 346 томах російською, німецькою, латинською, єврейською мовами. Крім того, в бібліотеці було сім атласів, 15 географічних карт, два прописи, 142 зразки для малювання та 55 гіпсових бюстів. У січні 1854 р. в училищі була відкрита учнівська бібліотека. Директор Ковалевський доповідав генерал-губернатору: «...маю честь доповісти, що благодійними пожертвуваннями учнів і приватних осіб з євреїв при Житомирському рабинському училищі утворена учнівська бібліотека для читання на російській та німецькій мовах, в числі перших є вже майже всі твори російських літераторів, які видав Смердін, на німецькій мові є твори Гете, Шіллера, Гумбольта, Шекспіра, Байрона та інші» [9]. У 1854 р. фонд учнівської бібліотеки Житомирського рабинського училища складався з 77 книг у 178 примірниках. Після перетворення Житомирського рабинського училища в учительський єврейський інститут величезна бібліотека стала власністю інституту, а потім її фонди передали до Віленського вчительського єврейського інституту.

Адміністрація і викладацький склад Житомирського рабинського училища були досить кваліфікованими. Наглядачем підготовчих курсів Житомирського рабинського училища, які вперше відкрилися, був титулярний радник П. Вербицький – випускник Харківської духовної академії [245, с. 150].

З 1849 р. директором училища працював Ковалевський, який був родом із Харківської губернії, православний, випускник фізико-математичного факультету Харківського університету [10]. В січні 1865 р. училище очолив випускник Віленського університету статський радник К. Павловський. За плідну працю на освітянській ниві К. Павловський був тричі нагороджений відзнаками «За зразкову службу», бронзовою медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1853–

1856 рр., орденами Св. Станіслава другого ступеня, Анни другого ступеня і за сумлінне завідування навчальною частиною єврейського ремісничого училища орденом Св. Володимира третього ступеня. В 60-х роках на чолі педагогічного колективу училища стояли випускники Київського університету св. Володимира – Я. Ціммерман і П. Коленко. Останній закінчив університет св. Володимира з вченим ступенем кандидата математичних наук.

Високої ерудиції і педагогічної майстерності були викладачі-християни, які навчали учнів загальних предметів. З перших днів існування училища викладачем математики працював випускник Київського університету Г. Сокальський. З 1850 р. російську мову і літературу викладав вихованець Санкт-Петербурзького педагогічного інституту В. Ляпідевський. З 1861 р. і до закриття закладу вчителем математики і фізики працював випускник Віленського університету О. Шумський та ін.

Багато зусиль для розвитку освіти євреїв доклав викладач училища Є. Ізбицький. Польський дворянин, випускник філософського факультету університету Св. Володимира зі ступенем магістра, він добре знав єврейську мову і був значним фахівцем з єврейських предметів. Л. Біншток писав про Ізбицького: «Неупереджений вчений, глибоко проникав у всі сторони єврейського життя. Мета – зробити євреїв корисними російськими громадянами. Він багато писав з єврейських питань і передавав свої погляди у вищі урядові інстанції. Своїм живим словом він посіяв у серця учнів добрі зерна, які впали на родючий ґрунт, глибоко вкоренилися й приносять добрі плоди. Короткочасне перебування його в училищі глибоко врзалось у пам'ять всіх його учнів. Заслуги його, як викладача, неоціненні» [11].

У колі викладачів єврейських предметів – майстрів педагогічної справи у Житомирському рабинському училищі виділявся видатний педагог, журналіст, поет, історик А. Готлобер, який написав граматику єврейської мови, переклав і видав твір Франкеля «Із Єгипту» і написав «Критичний погляд на історію караїмів». У 1866 р. він склав лист-звернення до всіх єврейських общин із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти.

Надзвичайною популярністю у вихованців користувався викладач Талмуда Л. Цфейфель – автор збірника віршів, статей і «Senegog» та «Schalom al Israel», в яких здійснив спробу об'єктивної оцінки ролі й значення хасидського вчення. Він також написав «Cheschbono schel olam» (трактат з релігійної філософії).

Філософський вступ до «More Nebuckim» Маймоніда і ряд рукописів, присвячених дослідженню Біблії, написав М. Сухоставер. Х. Лернер, який 22 роки викладав у Житомирському рабинському училищі єврейську мову, у 1859 р. написав і видав у Лейпцизі граматику єврейської мови, яка була схвалена Міністерством народної освіти і рекомендована як підручник у казенних єврейських навчальних закладах. Значний внесок у поширення знань серед євреїв зробив інспектор і викладач єврейської мови Я. Ейхенбаум – відомий діяч Гаскали, поет, математик, педагог. У 1840 р. у Лондоні він видав поему «Битва», де мовою Біблії описав правила шахматної гри, переклав на давньоєврейську «Елементи» Евкліда, а також «Курс чистої математики» французького вченого Луї Бенджамена Франкера, в аналітичній геометрії якого знайшов суттєву помилку в підрахунках. Надзвичайно цікава літературна спадщина Ейхенбаума. Пліднопросвітницьку роботу проводив інспектор училища й викладач З. Слонимський, який протягом 1834–1863 рр. написав 15 наукових, методичних і науково-популярних праць єврейською мовою. Вони друкувалися в Берліні, С.-Петербурзі, Вільно, Житомирі. Серед них: «Алгебра», «Популярна астрономія», «Душа й тіло», «Єврейський календар» та ін. Через відсутність коштів не всі твори були опубліковані. Взагалі у складі викладачів було багато високоосвічених талановитих людей.

З дня відкриття Житомирське рабинське училище не мало власного приміщення. Для навчальних аудиторій і спільної квартири для учнів арендувалися приватні будинки. Пізніше

Житомирське рабинське училище перемістилося у приміщення, яке було побудоване в 1850 р. в садибі Евеліни Ганської.

Громадяни Житомира – купці склали контракти на утримання спільної квартири. Так, 1 липня 1851 р. А.Н. Мільграм взяв на себе зобов'язання забезпечити учнів училища якісною їжею і в достатній кількості. Для хворих учнів меню харчування визначав лікар. Купець повинен був за свій рахунок забезпечувати гуртожиток водою, двічі на місяць влаштувати баню, опалювати приміщення з 15 жовтня до 1 квітня, дрова постачати сухі, а для кухні – учбові, чистити димарі та туалети, забезпечувати свічками з розрахунку на кожних чотири учні і репетитора по одній свічці. За ці послуги Мільграм отримував по 4 крб. 65 коп. на місяць за кожного вихованця. Під час канікул плата зберігалася. Житомирське рабинське училище фінансувалося з коштів свічкового збору. У 1852 р. на забезпечення роботи училища було виділено 10,4 тис. крб. Викладачі училища отримували заробітну платню невелику і нерегулярно, тому їхній життєвий рівень був досить низьким. Вчителям доводилося чекати заробітної плати по кілька місяців. Не отримуючи вчасно грошей, вчителі шукали інших засобів для існування, що заважало їм приділяти всю увагу винятково своєму закладу.

За 26 років діяльності Житомирське рабинське училище здобуло авторитет єврейської громади та прогресивних російських чиновників. Безкоштовна форма навчання, достатній професійний рівень викладачів, звільнення від рекрутчини привабили до закладу значну масу учнів. Кількість учнів училища щорічно зростала, вони приїздили із найвіддаленіших місцевостей. Не було жодного куточка у межі єврейської осілости Росії, який би не мав своїх представників серед вихованців училища. Більше двох третин рабиністів – щорічних випускників, – незважаючи на різні перепони й негаразди, раніше чи пізніше вступали до вищих навчальних закладів. У стінах Житомирського рабинського училища здобули освіту 5 869 вихованців – єврейських юнаків.

Єврейські громади Волині здебільшого негативно й недовірливо ставилися до випускників рабинського відділення училища, вважаючи їх відступниками, урядовими агентами, тому що «...ці рабини не відрізняються єврейською вченістю, – писав Л. Біншток, – не користуються повагою й впливом у єврейській громаді, яка звикла поважати у своїх рабинах глибоке знання релігійно-законодавчої літератури» [13, с. 38]. Але нові суспільно-економічні і політичні умови, в яких проживали євреї Волині, вимагали від рабинів вирішення тих завдань, які поставила сучасність, а це було під силу тільки випускникам навчального закладу, де вивчалися не тільки релігійні предмети, а й загальноосвітні.

Негативно впливали на якість роботи випускників вчительських відділень низький рівень матеріального забезпечення, непrestiжність діяльності, недостатнє забезпечення навчальним обладнанням і літературою навчальних закладів, де вони працювали. Але, живучи і працюючи по всій «смузі осілости», вихованці Житомирського рабинського училища зробили значний внесок у розвиток культури і науки єврейського народу Російської імперії, сприяли піднесенню освітнього рівня єврейського населення. Таким чином, завдання асиміляції євреїв із російським населенням, певною мірою виконувалося. Л. Біншток писав: «Кожен вихованець рабинських училищ говорить і пише навіть у домашньому колі російською мовою, пишається величиною Росії, цікавиться її долею, отже, кожен вихованець рабинського училища душею і характером цілком громадянин-росіянин» [13, с. 36].

Багато випускників стали відомими діячами культури, вченими, громадськими діячами. Серед них – М. Кулішер – відомий етнограф, історик, юрист, засновник єврейської газети «Рассвет»; І. Лінецький – белетрист, гуморист; А. Арончик – відомий діяч партії «Народна воля»; І. Бернштейн – публіцист; Л. Біншток – публіцист, громадський діяч, виконував обов'язки «вченого єврея» при Київському генерал-губернаторстві; М. Бакст – відомий фізіолог, письменник, громадський діяч; Л. Гольдфаден – поет, музикант, засновник єврейського театру; Л.

Кантор – письменник, громадський діяч, засновник газети «Гаіом»; Л. Кацнельсон – відомий військовий лікар; М. Моргуліс – письменник, історик, юрист, громадський діяч; С. Манделькern – відомий єврейський письменник, здобув ступінь доктора філософії в Йєнському університеті; Л. Штернберг – дослідник Далекого Сходу, етнограф, письменник, співробітник музею антропології та етнографії імператорської Академії наук; Г. Барац – юрист, письменник, відомий адвокат, член рабинської комісії, був призначений «вченим євреєм» при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі, працював цензором єврейських книг.

Житомирське рабинське училище, яке було створене для підготовки вчителів єврейських навчальних закладів і рабинів, за обсягом навчальних програм та кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювалось до гімназії. Навчання учнів у підготовчих класах, а потім у чотирьох вищих і спеціальних педагогічних та рабинських, забезпечувало цілісність та наступність у навчально-виховному процесі. Єврейські громади отримали казенних рабинів, які були обізнані з досягненнями світової науки і культури, добре орієнтувались у складних суспільно-політичних питаннях життя народів Російської імперії. Просвітницька діяльність викладачів та випускників Житомирського рабинського училища сприяла активізації освітніх процесів у єврейському середовищі, піднесенню культурного рівня у Південно-Західному краї.

Література

1. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: В 16 т. – СПб., 1908–1913. – Т. 13. – С. 259.
2. День. – 1871. – № 16.
3. Рассвет. – 1860. – № 13.
4. Там само. – 1860. – № 28.
5. Державний архів Житомирської області (Далі: ДАЖО). – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 22.
6. День. – 1871. – № 17.
7. Центральний державний історичний архів України (Далі: ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 18. – Спр. 143. – Арк. 40.
8. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 1–10.
9. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 86. – Арк. 21.
10. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 38. – Спр. 881. – Арк. 3–10.
11. Вольнские епархиальные ведомости. – 1870. – № 7.
12. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 2–10.
13. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. – СПб., 1866.

Сарнацький О. П.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

*Відображення поглядів генерал-губернатора Південно-Західного
о
краю на суспільно-політичну ситуацію у Російській державі
та краї восени 1905 р.*

В статье делается попытка показать восприятие и характеристику генерал-губернатором Юго-Западного края событий Первой русской революции в стране и на подвластной ему территории, а также те пожелания с его стороны к центральной власти, которые бы способствовали ликвидации революции в империи.

The author of the article reveals the attitudes of the general-governor of the East-West region to the events of the first Russian Revolution in his subordinate territories and the whole country as well. A special attention is paid to the general-governor's advice given to the central government in order to liquidate the revolution in the empire.

Ключові слова: генерал-губернатор, Південно-Західний край, революційні події, поліція, жандармерія, надзвичайний стан, місцева адміністрація, судова влада, асигнування, законність, Державна дума.

Минуло вже століття з початку Першої російської революції 1905 – 1907 рр. У той час на початку ХХ ст. проти самодержавства виступила більшість верств російського суспільства, зокрема в Україні, які активно розпочали боротьбу за демократичні перетворення в країні, що отримала тоді назву визвольного руху. Питанням цієї революції, що розкривають її причини, рушійні сили, завдання, хід подій, керівництво нею, наслідки тощо за цей столітній період було присвячено, присвячується сьогодні і надалі буде присвячуватися значна кількість спогадів, документів та матеріалів, наукових розробок, а також різноманітної суспільно-політичної літератури. Назвемо лише незначну частину праць вітчизняних дослідників за останні більше десяти років, оскільки усіх їх назвати просто неможливо [1].

При цьому необхідно зазначити, що вона, здебільшого, висвітлює позиції революційно-демократичного табору в його боротьбі проти царату в усьому їх розмаїтті. Дії протилежної сторони в них висвітлювалися також, але не такою мірою. Разом з тим, доповнити відому нам у цілому картину революційних подій в Україні на той час досить суттєво допомагає і бачення їх представниками протилежного, тобто самодержавного табору. Простежити ж погляд на них у Південно-Західному краї восени 1905 р., так, як їх сприймали представники царської адміністрації, зокрема і місцевої, ми можемо лише в окремих працях [2].

Ось чому залучення до наукового обігу нових архівних джерел дає можливість розглянути їх ставлення, думки та міркування щодо цих подій значно ширше і глибше саме у визначеному напрямі та показати сприйняття їх самодержавною адміністрацією на місцях, спроби нею знайти вихід з того становища, що тоді існувало на користь влади, представником якої вона була.

Лист генерал-губернатора Південно-Західного краю Клейгельса до міністра внутрішніх справ, що був написаний ним восени 1905 р. напередодні царського Маніфесту 17 жовтня з проханням збільшити штати поліції, охоронних відділень та жандармських управлінь для боротьби з наростаючим революційним рухом у державі та краї, яким він керував, можна розглядати, на нашу думку, як певний лакмусовий папірець, який відбивав ставлення місцевих структур влади до подій у країні на той час.

Говорячи про цей лист, не можна не сказати кілька слів про його автора. На початку 1904 р., у зв'язку з виходом генерал-губернатора Південно-Західного краю Драгомирова у відставку за

віком та за станом здоров'я, в краї відбулося розділення військового та цивільного відомств. Генерал-лейтенант Сухомлинов взяв на себе обов'язки командувача військ цього прикордонного краю імперії [3], а колишній петербурзький градоначальник генерал Клейгельс був призначений сюди генерал-губернатором. 7 лютого того самого року він приступив до виконання обов'язків, про що і надіслав до Петербурга телеграму [4]. Ось як характеризував цю людину голова Ради міністрів Росії в 1905 р. С.Ю. Вітте: У Південно-Західному краї генерал-губернатор Клейгельс страйкував, а коли настали жовтневі дні, то зовсім віддалився. Клейгельс, недалекоглядна людина, був у Петербурзі градоначальником і можливо сподобався государю очевидно своєю зовнішністю бравого кавалериста та своєю зовнішньою стриманістю. Втім, як поліцмейстер, Клейгельс був на своєму місці, коли ж государ його призначив у Київ генерал-губернатором, то всі, котрі ще не перестали дивуватися тому, що творилося в країні, були дуже здивовані цьому призначенню [5]. Приблизно так само характеризував Клейгельса і генерал Сухомлинов, який був знайомий з ним задовго до спільного призначення їх у Південно-Західний край: «Велика імпазантна фігура Клейгельса не відповідала його внутрішнім якостям – дрібної, марнославної людини... Взагалі було відомо, що точка зору Клейгельса щодо збагачення була небездоганна» [6].

Перебуваючи на посаді генерал-губернатора, Клейгельс, на думку Сухомлинова, завдав владі багато шкоди [7], а коли таємна поліція попередила його про те, що готуються за певною програмою заворушення (мались на увазі єврейські погроми – *Авт.*), то Клейгельс без вагань 14 жовтня о 7 год. ранку передав свої обов'язки генерал-губернатора в руки військової влади, про що й сповістив телеграмою товариша міністра внутрішніх справ, що завідував поліцією [8]. 18 жовтня за наказом царя генерала Клейгельс звільнили з посади генерал-губернатора, а замість нього призначили Сухомлинова [9], який і почав виконувати свої нові обов'язки 27 жовтня 1905 р. після повернення з відпочинку за кордоном [10].

Маючи певні уявлення про автора листа до міністра внутрішніх справ, який служив самодержавству і був наділений останнім значними повноваженнями у Південно-Західному краї, необхідно дати детальну характеристику цього досить цікавого, на нашу думку, документа, щоб показати ставлення місцевої адміністрації до подій Першої російської революції.

Перше, з чого почав генерал-губернатор у листі, то це було обґрунтування необхідності збільшення силових структур у краї. Він починається словами про те, що сучасний стан Росії висуває на порядок денний питання про причини успіху революційного руху останнім часом, який вже набув настільки великих розмірів, що ігнорувати його не є можливим [11]. Одну з причин цього генерал-губернатор Південно-Західного краю вбачав у тому, що революційні партії усіх найменувань під прапором волі та народного блага борються за владу в державі. Боротьба за повалення існуючого ладу, «...як прояву цієї влади, є для революції тим центром, навколо якого об'єднуються усі її послідовники» [12].

На думку начальника краю, революційні сили використовують активні засоби боротьби, тобто пропаганду в усіх її видах, за допомогою живого слова, нелегальної та тенденційної легальної літератури і навіть терор [13]. При цьому свідомо прогресивна праця уряду та ліберальні законодавчі акти, які він видає, сприймаються революційними силами як поступки вимогам, що ними висуваються. Ці обставини, на думку автора листа, надають протиурядовим елементам величезної моральної сили, збільшують їх ряди та залучають значні грошові кошти на їх користь [14]. Далі автор вказує на неадекватність дій урядової влади в протистоянні революційному тиску, підкреслюючи при цьому, що навіть за нормального стану справ відчувалася недостатня дієвість урядових засобів і сил, не говорячи вже про той, в якому вона зараз знаходиться. «Більш за все не усвідомлюється та проста істина, що для боротьби з явищами винятковими необхідні й засоби виняткові» [15]. Він звертає увагу на те, що штати поліції як загальної, так і таємної, залишаються без змін вже багато років, і більшість клопотань про їх посилення залишаються або поза увагою, або задовольняються надзвичайно повільно. «Міркування економії не повинні в даному випадку грати ніякої ролі, тому що мова тут йде про

збереження державного ладу, порушення якого обійдеться державі і народу в сотні мільйонів карбованців» [16]. Генерал-губернатор на підтвердження своїх висловлювань наводив приклади, зокрема: одеський погром, пожежі в Баку, страйки, які, на його думку, були наслідками діяльності революційних сил. Далі він вказує на помилки центральної влади імперії, які використовують у своїх цілях революційні елементи в тих місцях, де уряд не має достатньої сили. «У той час як найважливіші законодавчі акти останнього часу, які потребують найретельнішого та уважного розгляду (Державна Дума, про віротерпимість, автономія вищих навчальних закладів та багато інших), видані через їх невідкладність, без участі Державної Ради, вирішення таких елементарних справ, як посилення штатів поліції, гальмуються необхідністю розгляду їх в законодавчій установі імперії» [17].

Разом з тим, начальник Південно-Західного краю у своєму листі вказує на те, що він не був сторонньою людиною під час керування ним і робив усе залежне від нього, щоб поліпшити ситуацію, яка склалася на той час. Так він пише: «Мої багаторазові подання про необхідність посилити штати поліції у Бердичеві та заснувати в цьому місті і в Житомирі розшукові пункти були задоволені тільки на днях, але лише частково. Для Бердичева та Житомира засновано один загальний розшуковий пункт з дуже обмеженим виділенням коштів, а питання про збільшення Бердичівської поліції відкладене до внесення його в Державну Раду» [18].

Він також наголошує і на тому, що поліція, яка в основному задіяна в роботі з революційним рухом, не виконує своїх прямих обов'язків з охорони загального спокою. Це призводить до посилення злочинності, послаблення охорони особистості та майнової безпеки, що викликає нарікання на бездіяльність урядової влади, яка втрачає при цьому в очах населення свій авторитет [19]. А далі ним висловлюються такі думки: «Звичайно, заколотні явища можуть бути придушені багнетами та картечню, але це не засіб для заспокоєння країни. Рівновага, що порушена, повинна бути відновлена методичною, повсякденною та копіткою працею, а для цього потрібні урядові агенти в достатній кількості та відповідної якості. Тоді сила буде на боці уряду і революція визнає свою поразку» [20]. При цьому генерал-губернатор зазначає, що слабкий поліцейський контроль за міським бродячим елементом, якому нема чого втрачати і якій може у велику руйнівну силу, що може бути використана революцією з метою повалення існуючого ладу. Боротьба з цим елементом можлива, на його думку, тільки за допомогою сильної поліції та заснування робітень, створення яких зазначає незрозумілих труднощів у вищих сферах. Далі у своєму листі до міністра він піддав критиці легальну прогресивну та демократичну пресу в країні, яка, користуючись дозволом уряду, завдає багато шкоди його ж інтересам. При цьому вказує, що тричі з цього приводу він звертався до Міністерства внутрішніх справ, однак з боку останнього жодних розпоряджень не було. Він пропонує також створити такий урядовий друкований орган, в якому були б задіяні найкращі та позитивні для урядової політики творчі сили, що набули б широкої популярності серед читачів, оскільки наявні органи подібного не мають [21].

Не забув генерал-губернатор прикордонного краю імперії вказати на недоліки і у судовій системі країни, зокрема і у кримінальному законодавстві. Висвітлюючи їх, він писав: «Застаріла система нашого кримінального законодавства, що не передбачала тих явищ, які нині відбуваються перед нашими очима, не в змозі забезпечити мирний розвиток країни. Суди діють повільно, в'яло, а покарання, які ними накладаються, не відповідають вагомості так званих політичних злочинів, що по суті є злочинами проти громадської безпеки» [22]. Уряд у такому випадку вимушений, як пише автор листа, застосовувати або адміністративну юстицію у вигляді положення про посилену охорону чи введення військового стану, або військові суди. Він вказує при цьому на необхідність нових кримінальних законів, які були б розроблені відповідно до потреб часу та збільшення судового персоналу до необхідних розмірів.

Разом з цим начальник Південно-Західного краю вказує на недоліки в центральних установах імперії, такі як байдужість, відсутність співчуття, безпорадність тощо [23]. «Вища влада, маючи значні повноваження, не завжди користується ними повною мірою, уповільнює до

крайнощів діяльність підвладних їм місцевих органів, які, внаслідок свого статусу, приречені виносити на своїх плечах увесь непомірний тягар боротьби з революцією» [24].

За умов, що склалися в країні, коли революція в цей час ішла на підйом, він висловлює свою точку зору на те, якими повинні бути дії влади на той час. І як представнику цієї влади, йому не можна відмовити в достатньо виваженій оцінці ситуації, згідно з якою він пропонує такі дії влади: «...Необхідне пробудження урядової влади до твердої і неухильної, енергійної та суворо погодженої діяльності, необхідна повна мобілізація її сили, необхідні швидкість у роботі урядового механізму і виділення для його зміцнення грошових коштів у тому розмірі, в якому вони вимагаються важливістю становища» [25]. І у зв'язку з невпевненістю у швидкому отриманні подібних асигнувань та відсутністю впевненості у швидкому та повсюдному відродженні враженого революційними діями ладу питання це, на його думку, набуває першочергового державного значення. Він пропонує якнайшвидше створити особливий фонд, який би відшкодував екстрені видатки на вказані потреби. При цьому відсутність твердих норм, які ще не вироблені законодавчою практикою у зв'язку з законом від 6 серпня 1905 р. про Державну думу, дає про себе знати, оскільки бракує єдності в діях влади, а це призводить до смуту серед населення та створює ілюзію недієздатності влади. Тому, на думку генерал-губернатора Південно-Західного краю, до врегулювання цих питань законодавчою владою необхідно надати місцевим органам адміністрації визначені та чіткі вказівки, які б спрямовувались на забезпечення єдності дій [26]. Як приклад подібної відсутності твердих правових норм він наводить управління вищими навчальними закладами згідно з законом про них від 27 серпня 1905 р. і пише у листі: «...Аж до врегулювання законів ця подвійність та явна невідповідність порядку, що встановлений для вищих навчальних закладів, дає про себе знати з особливою силою та є джерелом нових розбірок і потрясінь закономірних підвалин співжиття» [27].

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що в листі до міністра внутрішніх справ генерал-губернатор Південно-Західного краю, якому не можна відмовити в умінні аналізувати події, досить повно висвітлив ситуацію, що склалася в країні та краї, яким він керував на той час. У ньому він визначив мету і засоби діяльності революційних сил, вказав на недоліки у роботі центральної влади під час Першої російської революції та чинного законодавства, висловив своє бачення щодо цього та побажання вищому керівництву поновити громадський спокій у державі з точки зору його як представника самодержавної влади і на користь неї. З іншого боку, в цьому донесенні він робить спробу тим самим виправдати себе за власні прорахунки у керівництві краєм і просить посилити поліцейські структури в ньому з метою силового придушення революції, а також надання чітких вказівок з боку центру, які були б спрямовані на забезпечення єдності дій адміністрації у центрі і на місцях.

Література

1. Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М. В огне трёх революций.– Киев, 1987; Белоцкая О.А. Советская историография декабрьского вооружённого восстания 1905 г. на Украине.– Киев, 1987; Історія України: Курс лекцій: У 2 т.– К., 1991; Козицький М., Поліщук О. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) //Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. – К., 1992. – Вип. 172; Курас І., Турченко Ф., Геращенко Т. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи //Укр. іст. журн.– 1992.– №9; Субтельний О. Україна: історія.– К., 1992; Шморгун П.М. Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. //Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. Вип. 173.– К., 1992; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993; Кондратюк К. Історія України. Від половини XIX століття до 1917 року. – Тернопіль, 1994; Історія України: нове бачення: У 2-х т.– К., 1995; Варига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): У 3-х ч.– К., 1999; Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. від. історії Укр. XIX – поч. XX ст.– К., 2000 та ін.
2. Сухомлинов. Воспоминания Сухомлинова.– М.-Л., 1926; Витте С.Ю. Воспоминания. – В 3-х т.– М., 1960.
3. Сухомлинов. Вказ. праця.– С. 100.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України).– Ф. 442.– Оп. 633.– Спр. 525. — Арк. 153.
5. Витте С.Ю. Вказ. праця. – Т. 2. — С. 549.

6. Сухомлинов. Вказ. праця. — С. 101.
7. Там само. — С. 100.
8. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 633. — Спр. 525. — Арк. 279.
9. Там само. — Арк. 284 зв.
10. Там само. — Арк. 30 зв.
11. Там само. — Оп. 854. — Спр. 435. — Арк. 1.
12. Там само.
13. Там само.-Арк. 1 зв.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само. — Арк. 2.
18. Там само.
19. Там само. — Арк. 2 зв.
20. Там само.
21. Там само. — Арк. 3.
22. Там само. — Арк. 3 зв.
23. Там само. — Арк. 4.
24. Там само. — Арк. 3 зв.
25. Там само. — Арк. 4.
26. Там само. — Арк. 4 зв.
27. Там само.

Синявська Л.І.,

асистент кафедри історії України

Черкаського національного педагогічного університету

*Роль загальноросійських політичних партій та організацій
у процесі русифікації в Україні у другій половині XIX –
на початку XX ст.*

В статье рассматривается деятельность общероссийских политических партий и организаций в деле русификации Украины во второй половине XIX – начале XX в., а также их отношение к украинским национальным устремлениям.

The given article considers the activity of all-Russian political parties and organizations involved into a process of spreading the Russian language in Ukraine (second half of the XIX – early XX centuries). The author of the article also focuses on their attitude towards the Ukrainians' national inspirations.

Ключові слова: **русифікація, самодержавство, есери, соціал-демократи, національність, прагнення.**

Русифікаторська політика царизму у другій половині XIX ст. отримала серйозну підтримку з боку частини впливових загальноросійських політичних партій. За часів існування Російської імперії та Радянського Союзу ця тема була фактично заборонена для розробки дослідниками. У сучасний період після проголошення незалежності України практично відсутні дослідження, пов'язані із цією темою. Тому метою нашого дослідження є висвітлення і аналіз русифікаторської діяльності загальноросійських політичних партій і організацій, а також визначення їхнього впливу на населення України.

У другій половині XIX – на початку XX ст. найпотужнішими в Україні були осередки російських соціал-демократів, есерів, єврейських та польських соціалістичних і сіоністських партій. Хоча їхні інтереси, пов'язані із боротьбою проти самодержавства, співпадали з інтересами мешканців національних окраїн Російської імперії, але ці партії висловлювалися за збереження «єдиної і неподільної» Росії. Найбільшими у цьому плані виявлялися зусилля РСДРП, яка керувалася у своїх діях поглядами засновників марксизму. К.Маркс та Ф.Енгельс ще у «Маніфесті Комуністичної партії» визначили, що робітники не мають вітчизни. Цей постулат достатньо чітко

визначив архаїчність та скороминучість національного фактора у історії людства, місце якого повинен майже цілковито заступити фактор соціальний – діяльність згуртованого у всесвітньому масштабі робітничого класу. Реально російські соціал-демократи залишилися прихильниками ортодоксального марксистського погляду на національне питання. За умов капіталізму воно ще не могло визнаватися актуальним, але після здійснення соціалістичної революції набувало, на думку російських марксистів, реакційного характеру. Діяльність різноманітних соціалістичних партій на національному ґрунті піддавалася критиці і компрометувалася з боку РСДРП. Так, під час тиску з боку російських соціал-демократів Революційна українська партія (РУП) була змушена постійно доводити свої революційні інтернаціональні позиції. Підтвердженням русифікаторської політики РСДРП може служити і другий розкол у 1904 р. РУП, фактично інспірований російськими соціал-демократами. Суперечності навколо питання політичної автономії України та умов входження до РСДРП призвели до виділення з РУП так званої української соціал-демократичної групи «Спілка», яка виступила за безумовне об'єднання з РСДРП і засудила націоналістичну позицію тієї частини організації, яка не пішла на подібне злиття і заснувала Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) [1]. Послідовна підтримка російськими соціал-демократами української «Спілки» мала на меті спинити небезпечну тенденцію зростання національної свідомості в колах українських революціонерів та населення загалом.

Свого часу дослідник Ф.Є. Лось підкреслював, що пролетаріат України формувався як інтернаціональна сила. За його підрахунками, у Київській, Катеринославській, Херсонській, Харківській і Таврійській губерніях на кінець XIX ст. у всіх галузях промисловості були зайняті понад 185 тис. робітників – росіян і 204261 українець [2]. Не погоджуючись із таким висновком, слід зауважити, що потік російських робітників в Україну і формування пролетаріату на основі російських робітників в Україні не можна назвати одним із аспектів інтернаціоналізації робітничого класу. Робітничі партії та організації, що проводили свою діяльність у загальноросійському масштабі, захищаючи інтереси робітничого класу взагалі, не виділяли у своїх програмах якихось особливих завдань по захисту національних інтересів українського робітництва. Порівняно велика кількість російських робітників в Україні (майже половина із загальної кількості) та діяльність їх політичних організацій сприяла нав'язуванню українцям загальноросійських робітничих завдань, гасел та способів боротьби.

Порівняно із соціал-демократами дещо з інших позицій виступали есери, які вже у своєму першому маніфесті проголосили визнання права на політичне самовизначення за народностями Російської держави і засвідчували свою підтримку їх протестів проти насильств на релігійному і національному ґрунті. Есери, на відміну від соціал-демократів, підкріплювали свої заяви реальними справами, сприяючи визвольному рухові поневолених народів. На початку XX ст. вони навіть скликали з'їзд національних соціалістичних партій Росії для обговорення національної справи. Крім цього, есери доклали немало зусиль до пропаганди демократичних ідеалів у національному питанні у самому середовищі російських соціалістів. У своєму друкованому органі – газеті «Революционная Россия», вони полемізували із соціал-демократами щодо визначення позиції соціалістів у національній справі і викрили централістські симпатії соціал-демократів, піддаючи аналізу зміст матеріалів більшовицької «Искры». У відповідь більшовицька газета заявила про недопустимість сприйняття «права націй на самовизначення» безвідносно питання про соціальну революцію. Пропаганда такої позиції була названа «галасом» «...так званої партії, так званих соціалістів-революціонерів» [3].

За окремими винятками, російські партії соціалістичного толку лише декларували свою прихильність до національних устремлінь пригноблених народів. Проте, неприйняття росіянами національних інтересів народів імперії не сприяло консолідації їх зусиль у царині соціального протистояння.

Невизнання за Україною права на політичну автономію на тлі позитивного вирішення цього питання, наприклад, для Польщі, свідчило про продовження соціал-демократами традиції

вибіркового, обмеженого застосування російською інтелігенцією демократичних принципів у сфері національної політики. Особливо консервативною була позиція щодо України, яскраво виражена ще М. Катковим «Визнавши політичні права за Україною, ми поцілили б у саме серце Росії» [4].

Характеризуючи ставлення російської революційної інтелігенції до національного питання, М.С.Грушевський зазначив, що ця проблема не викликала симпатій у прогресивних колах великоруського суспільства, не говорячи вже про марксистські погляди на нього «...як явище реакційне, притаманне лише буржуазному суспільству» [5].

Порівнюючи південний район гірничої промисловості з Уралом, Ленін вказував, що наскільки Урал старий і пануючі порядки «освячені віками», настільки Південь молодий і знаходиться в періоді формування. Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут за останні десятиріччя XIX ст., не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкнутості певного населення [6]. Твердження про відсутність національного поділу у південних промислових регіонах виглядає як прагнення видати бажане за дійсне, за умови наявності великої кількості російських робітників і прагнення «не помічати» робітників-українців.

Радянські історики свого часу наголошували, що страйковий рух робітників України наприкінці XIX ст. посилювався під впливом страйків робітників Росії. Робітничий рух наприкінці 1890-х років був найбільш сильним у Херсонській і Катеринославській губерніях. За ними йшли Харківська та Київська [7]. Тобто, у тих губерніях, де найбільшим був відсоток робітників-росіян, поле діяльності російських соціал-демократів було ширшим.

Відкидаючи твердження «економістів» про те, що робітничий клас ще не доріс до політичної боротьби, Ленін як доказ того, що «російські робітники» готові до неї, наводить святкування 1 Травня у м. Харкові [8]. Звичайно, кількість російських робітників тут була надзвичайно великою, але Ленін не помічає, говорячи про робітничий клас саме Росії, що подія, про яку йдеться, відбулася в Україні. Він часто наголошував, що його організації довелося вести боротьбу з різними «націоналістичними партіями» та групами, які намагалися «...відокремити трудящих різних національностей від загальноросійського революційного руху, розколоти трудящі маси на дрібні національні угруповання». Ленін указував, що «...в питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступити як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови і національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом, не ослабляти сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії, не вносити відчуженість і відособленість» [9].

Говорячи про можливість для українців самостійно вирішувати свою долю, Ленін наголошував, що російські революціонери неминуче простягнуть «братерську руку українським робітникам» і допомагатимуть боротися проти буржуазії [10]. І дійсно цю «братерську руку» дещо пізніше було протягнуто, коли радянський уряд організував «...всебічну допомогу трудящим України в їх боротьбі за встановлення радянської влади».

Однією із сторінок русифікаторської діяльності загальноросійських політичних організацій була боротьба проти національних прагнень українства в середовищі студентства. З 1900 р. студентські громади Української радикальної партії, що відчутніше проявляли себе в українському національному рухові, наштовхувалися на сильну протидію з боку російськомовного студентства, його політичних структур. Проти виступів демократичних студентів активно виступали осередки «розсудливих», зокрема «Російського товариства націоналістів», що намагалися покласти край «фанатичній більшості» [11]. Монархісти у Київському університеті, як викладачі, так і студенти, групувалися навколо газети «Киевлянин» (редактор – професор Д. Пихно), вимагаючи від влади та адміністрації університету рішучих дій проти демократичного

руху, трактуючи студентські виступи лише як продукт політичного розбещення в результаті зухвальства політичних агітаторів [12].

Радикальне, а з початку ХХ ст. відчутно політичне, спрямування соціалістичної течії було представлено в загальноузівських нелегальних організаціях студентів України – відповідно «Союзних рад», «Організаційних комітетів», «Виконавчих комісій». У різні періоди створювалися інші організації подібного типу, серед яких можна назвати «Незалежну групу обструкціоністів», «Групу боротьби із абсолютизмом», «Комітет нелегальних старост», «Київську касу допомоги політичним засланим і ув'язненим» [13]. Представники поміркованого напрямку студентського руху виступали за демократизацію освіти, громадянські, матеріальні, освітні права студентства. Основними їхніми формами боротьби були зрив занять, мітинги та страйки. У Київському політехнічному інституті діяла «Партія академістів», в Одеському університеті – «Академічний студентський союз» [14]. Крім них діяла «Рада старост», яка з 1902 р. працювала офіційно. Консервативний напрям складався із невеликої частини студентів, представників заможних верств населення, об'єднаних у партіях академічного порядку («Партія академічної свободи»), які діяли за сприяння адміністрації, починаючи з перших років ХХ ст. у всіх вузах [15]. Вони відверто виступали у ролі штрейкбрехерів проти заворушень студентів та радикально-політичних організацій, закликаючи у своїх відозвах покласти надії у розв'язанні суперечностей лише на урядові структури. Зокрема, у Київському університеті це було нечисленне «Російське товариство націоналістів», що організувалося в 1897 р. і мало девіз «Вищі навчальні заклади для науки» [16].

На рубежі ХХ ст. серед студентів поширювалися і відверто реакційні філії чорносотенних товариств «Російського зібрання», російського народу» тощо. Частина студентів з привілейованих верств були налаштовані досить активно у боротьбі проти «лівих» організацій, сприяючи у цьому вузівській адміністрації та поліції. Так, представники харківського відділку чорносотенно-монархічного «Російського зібрання» виступали за підтримку самодержавства [17]. Подібний «Союз російських студентів» існував в Одесі [18].

За сприяння попечителя та Одеського градоначальства в місцевому університеті на початку століття утворюються студентські «вірнопідданські» організації чорносотенсько-антисемітського спрямування «Єднання – сила», «Світанок», «Священна ліга». Члени цих організацій вели агітацію за погроми, відкрити травлю демократичного студентства, доносили на неблагонадійних.

На відміну від російських вузів, де студентський політизований рух очолили студентські фракції РСДРП, в Україні вони не мали такого монопольного становища. Серйозну конкуренцію їх становили осередки есерів, особливо в Києві, Одесі, які вели пропаганду стратегії і тактики своєї партії, політичного терору [19]. Їх авторитет виріс завдяки гучним терористичним актам, проведеним студентами-бойовиками, які свого часу навчалися в Київському університеті. Значним впливом користувалися студентські національні партійні фракції лівого спрямування, зокрема українців, поляків, євреїв. Однак вплив українських національних політичних сил на початку ХХ ст. був помітно меншим, ніж загальноросійських. За даними жандармських та поліцейських управлінь на початку ХХ ст. студенти Київського університету та політехнічного інституту не тільки входили до партійних комітетів РСДРП та соціалістів-революціонерів, а й відігравали у них «провідні ролі» [20].

Відомо, що значний відсоток у робітничій партії становили євреї. Їхній вплив на українців передбачав захист власних інтересів. Так, протестуючи проти єврейських погромів, на початку ХХ ст. у політехнічному інституті створено «Комітет єврейської самооборони» з дієвими намірами захистити єврейське населення в разі погромів у Києві [21]. Протести проти дій чорносотенців набули широкого розмаху. Студенти Харкова провели у листопаді 1903 р. ряд спільних демонстрацій з робітниками проти реакційної політики самодержавства, а також з приводу відкриття в місті філії петербурзького «Російського зібрання». Одну з таких демонстрацій 27 листопада розіграла поліція та козаки [22]. У Катеринославі, Одесі, Києві було створено комітети захисту від єврейських погромів [23]. Із загальнолюдських моральних норм протест проти

єврейських погромів і участь у ньому українства виявились цілком виправданими, але зворотної підтримки українських національних прагнень було не помітно, і навпаки, єврейські організації виступали проти національних прагнень українців. Виходячи з великого впливу революційно-соціалістичних організацій в Україні, які націоналізм називали «шовінізмом», багато українців не наважувалися визнати себе націоналістами. Тим більше, що їх соціально-економічні погляди великою мірою запозичувались з тодішніх російських революційних організацій. До речі, тривалий час «головними агітаторами» у студентському середовищі України російські урядовці вважали не українців, а євреїв. Міністерство освіти пропонувало встановити за студентами єврейської національності посиленій нагляд і при найменших порушеннях звільняти з університетів [24].

Слід підкреслити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. студентство вузів України, незважаючи на те, що частка студентів українського походження серед них була досить істотною, виходячи із русифікаторських тенденцій, які активно поширювалися через освіту, загальний процес денационалізації, великою мірою стояло осторонь процесів духовного відродження українського народу, що значно пожвавилися у другій половині XIX ст. Студентська молодь йшла у фарватері або загального російського патріотизму, або російського аграрно-соціалістичного, а згодом соціал-демократичного руху.

Внаслідок цих причин демократичне українське студентство швидко опинилося у складі загальноросійських партій або займалося просвітницькою діяльністю [25]. Поодинокі студентські «гуртки політиків», починаючи з 80-х років XIX ст., хоч і ставили питання про необхідність модернізації ідеології українського руху, однак, для політизованої молоді Наддніпрянської України характерним було те, що вони не могли об'єктивно визначити пріоритети між соціальним і національним. Разом з тим, саме національно свідомому українському студентству на рубежі XIX – XX ст. належала провідна роль у генерації передових ідей та створенні організаційних структур визвольного руху. Великою мірою саме за їх рахунок формувалися лави організаторів, ідеологів та керівників українського визвольного руху [26].

Таким чином, пропонуючи більш привабливі гасла, іноді схиляючи на свій бік частину населення України так званою романтикою тероризму, загальноросійські партії завойовували досить великий вплив в середовищі українства. Значна частина населення Російської імперії, розуміючи всі вади самодержавства, була об'єднана ідеєю його повалення, але таке ідейне згуртування неминуче вимагало певного компромісу в середовищі її учасників стосовно національного питання. Більш поміркована порівняно з соціал-демократами позиція есерів з національного питання в Україні була продиктована тим, що основу підтримки цієї партії становили селяни, абсолютна більшість яких з огляду на економічну діяльність повільно піддавалася процесу русифікації, зберігаючи свою мову і культуру. Крайні праві російські політичні організації намагалися схилити людей на свій бік або залякати за допомогою терору, проводячи планомірні погроми. Діяльність більшовиків спрямовувалась на заміну царського абсолютизму диктатурою пролетаріату, за якої не залишалося місця будь-яким проявам націоналізму, оскільки інтернаціоналізм оголошувався одним із робітничих гасел. Прагнення до створення Української незалежної держави не було розповсюдженим на той час у середовищі українства за відсутності міцної національної буржуазії, для якої задоволення власних національних прагнень співпадало б з їхніми економічними інтересами.

Література

1. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Киев: Пролетарий», 1926. — С. 13.
2. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. — Киев, 1955.—С. 95.
3. Национальный вопрос и революция //Революционная Россия.—1903.—С.2.
4. Нагаєвський І. Історія української держави XX століття.—К., 1993.—С. 115.
5. Грушевський М. Национальный вопрос и автономия //Освобождение России и украинский вопрос.—СПб.: Типогр. Тов-ва «Общественная польза», 1907.—С. 70.

6. В.І.Ленін про Україну /Інститут історії партії ЦК КП України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КІРС.—К., 1957.—С. 150-151.
7. Лось Ф.Є. До питання про розвиток революційної свідомості робітничого класу України в кінці XIX і на початку XX ст. //Укр. істор. журн.—1958.—№ 5. — С. 102.
8. В.І.Ленін про Україну. — С. 177.
9. Там само.— С. 205 — 206.
10. Там само.—С. 438.
11. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІАК).—Ф. 442.—Оп. 849.—Спр. 15.—Арк. 64; Ф. 274.—Оп. 1.—Спр. 519.—Арк. 141.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України.—Ф. 57.—Оп. 1.—Спр. 26.—Арк. 36.
13. ЦДІАК.—Ф. 274.—Оп. 1.—Спр. 599.—Арк. 20, 78.
14. ЦДІАК.—Ф. 268.—Оп. 1.—Спр. 49.—Арк. 16 (на звороті).
15. ЦДІАК.—Ф. 275.—Оп. 1.—Спр. 126.—Арк. 2 (на звороті); Державний архів м. Києва (далі – ДАК).—Ф. 16.—Оп. 469.—Спр. 188.—Арк. 1-2.
16. ЦДІАК.—Ф. 442.—Оп. 850.—Спр. 291.—Арк. 19-19 (на звороті); ЦДІАК.—Ф. 274.—Оп. 1.—Спр. 519.—Арк. 11, 27, 141.
17. ЦДІАК.—Ф. 304.—Оп. 1.—Спр. 20.—Арк. 152 (на звороті).
18. ЦДІАК.—Ф. 268.—Оп. 1.—Спр. 49.—Арк. 16.
19. ЦДІАК.—Ф. 275.—Оп. 1.—Спр. 2.—Арк. 365; Спр. 127.—Арк. 148; Ф. 268.—Оп. 1.—Спр. 49.—Арк. 1; Ф. 386.—Оп. 1.—Спр. 507.—Арк. 6-7, 66, 68; Ф. 304.—Оп. 1.—Спр. 20.—Арк. 98, 142, 143.
20. ЦДІАК.—Ф. 274.—Оп. 1.—Спр. 893.— Арк. 8-8 (на звороті); Ф. 275.—Оп. 1.—Спр. 127.—Арк. 46-47; Спр. 9.—Арк. 1 (на звороті).
21. Там само.—Арк. 10 — 10 (на звороті); Ф. 275.—Оп. 1.—Спр. 127.—Арк. 49.
22. ЦДІАК.—Ф. 304.—Оп. 1.—Спр. 26.—Арк. 9-10, 22-23.
23. ЦДІАК.—Ф. 268.—Оп. 1.—Спр. 49.—Арк. 12; ЦДІАК.—Ф. 317.—Оп. 2810.—Арк. 48; Ф. 317.—Оп. 1.—Спр. 2810.—Арк. 67-67 (на звороті); ЦДАГО України.—Ф. 57.—Оп. 1.— Спр. 48.—Арк. 78.
24. ДАК.—Ф. 16.—Оп. 456.—Спр. 239.—Арк. 1.
25. Дорошенко Д.І. Нарис історії України.—С. 541.
26. Каплер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.—Міжвуз. зб. наук. праць.— К.: Наукова думка, 1992.— Вип. 1. – С. 112 — 113.

Ставнюк В. В.,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Академії праці і соціальних відносин

Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-політичний аспект)

В статье рассматриваются общественно-политические изменения в древнегреческом обществе гомеровской эпохи

Some social and political changes in the Greek society of the Homer's epoch are considered in the present article.

Ключові слова: **поема Гомера, Аттика, патріархальний устрій, ойкос, община, гомерівський поліс**

Успіхи господарювання, підвищення ефективності індивідуальної праці, ускладнення повсякденного життя в общинах Аттики, як і інших областей Греції передполісної доби¹, значною мірою обумовили серйозні зрушення у суспільно-політичній сфері. Низовою ланкою у цій сфері також виступають ойкоси, зовнішньо зорганізовані як патріархальні сім'ї. Вони могли бути різними за розмірами. Так, сім'я Пріама об'єднувала під дахом одного дому 50 його синів з їхніми дружинами та 12 дочок з чоловіками, до чого треба додати, звісно, ще й численних онуків патріарха. Подібною була й сім'я Нестора, одружені сини та заміжні дочки якого також живуть у батьківському домі. Сім'я ж Одиссея, навпаки, була невеликою і складалася лише з його дружини, сина та батька Лаерта, який, до того ж, жив окремо.

Про патріархальний устрій, що панував у таких сім'ях, досить чітко, хоча й не деталізовано, йдеться у гомерівських поемах². Безумовно, не залежно від їхніх розмірів, главами сімей були чоловіки, мужі. Саме на них лежала відповідальність за достаток сім'ї, за добування засобів для існування — війною, грабунками чи вмілим хазяйнуванням. Ця обставина й обумовлює їхнє панівне становище, перетворює глав сімей, чоловіків взагалі, не лише на розпорядників сімейного майна, а й на фактичних його володарів. Відповідно, становище жінки у гомерівську епоху стає хоча й не безправним, але більш підкореним. Уже саме одруження часто набуває відтінку купівлі-продажу нареченої, яка називається епітетом «алфесібея» — букв. «та, що приносить биків». Згадаймо в цьому зв'язку: батько Нестора, Нелей, обіцяв свою дочку Перо тому, хто приведе йому биків Іфікла; дівчата на виданні часто виступають у ролі своєрідних призив у змаганні героїв; їх обіцяють як винагороду за виконання певного доручення, тощо. При цьому, як було уже сказано, чоловік залюбки брав собі з полонянок наложниць, присутність яких у домі дружина повинна була терпіти. У той час, коли чоловік був главою сім'ї, роль дружини зводилася до ролі матері його законних дітей та до ролі ключниці, домоправительки, що керує прислугою³.

¹ Див. про це нашу статтю (Ставнюк В. В. Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера: суспільно-політичний аспект) у попередньому номері Вісника.

² Як справедливо зауважує Х. Туманс, «Гомер не уделяет этой теме особого внимания: он повествует о подвигах героев, а их семейная жизнь его не интересует» (Туманс Х. Рождение Афины. Античный путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII–V вв. до н. э.). – СПб., 2002. – С. 89).

³ Пор. до цього загальний присуд, який вносить для сім'ї Одиссея і сім'ї у гомерівському суспільстві загалом Х. Туманс: «Эта семья — идеал, а основа идеала — взаимная любовь супругов, причем такая любовь, которая побеждает время, расстояние и все жизненные препятствия. Поэтому естественно, что семья со времен Гомера, а скорее всего гораздо раньше, оказывается в числе основных, традиционных ценностей греков. Уже у Гомера семья, ойкос, есть основная социальная ячейка. А позднее она приобретает и политический смысл как производительница и воспитательница граждан» (Туманс Х. Рождение Афины. – С. 90).

Характерно, що таке співвідношення статусів чоловіка та жінки знайшло своє відображення й у плануванні житла. Палаці Алкіноя, Менелая та Пріама тут можна не брати до уваги, оскільки вони були створені творчою фантазією Гомера, спрямованої на максимально можливе відтворення вже погано йому відомої мінойсько-ахейської цивілізації. Більш наближеним до реальності є, безумовно, дім Одиссея. Головну частину житла утворює мегарон — чоловіча зала. Він, цей мегарон, не був надто високим і знаходився, певно, на одному рівні з двором. У всякому випадку, коли Одиссей, подержись з жебраком Іром, витягує останнього до воріт, то не видно, щоб він при цьому долав якісь сходи, чи приступку. Зала ця могла бути досить великою — у ній приймають гостей, у ній проходять бенкети. Пол зали нічим не застилався і був, очевидно, просто щільно втоптаним. Мегарон водночас слугував і столовою для всієї сім'ї, і кухнею, де готувалася їжа, а оскільки про якісь спеціальні димоходи мови немає, то дим від вогнища, яке теж знаходилося в залі, виходив, очевидно, прямо через якийсь отвір у дахові. Тільки з мегарону, через кам'яний поріг у дворі, можна було пройти на жіночу половину, де знаходилися кімнати прислужниць, а звідти — піднятися в кімнату Пенелопи. З жіночої половини був вхід до комори зі зброєю, а також до комори з міддю, золотом, залізом, різним домашнім начинням та скринями, повними всякого добра. Зрештою, з жіночої половини вели двері й у кімнату Одиссея із хрестоматійним ліжком, яке колись виготовував сам Одиссей зі стовбура дерева.

Попри всю свою простоту, моногамна патріархальна сім'я знаменувала собою значний крок уперед. Обособлення її в межах роду підривало єдність останнього, призводило, відповідно, до ускладнення всієї суспільної структури, до серйозних змін у владних стосунках. Основну масу патріархальних сімей складали сім'ї простих селян, общинників, демосу, головним багатством яких був земельний наділ, уже згадуваний клер. Теоретично вони залишалися рівними, але в дійсності в їхні ряди вже проникло майнове розшарування. У Гомера ми знаходимо епітети «поліклерой», тобто «багатонадільні», та «аклерой», «безнадільні»⁴. Очевидно, цими останніми були найбільш бідні общинники, у яких не вистачало ні сил, ні коштів для того, щоб зберігати своє господарство. Впавши в бідність, вони змушені були віддавати за борги, або просто вимінювати на найнеобхідніше для життя, свої клери багатим сусідам і, таким чином, перетворюватися на безнадільних батраків-фетів. «Гнані нуждою», — є така метафора у Гомера, — вони блукали «від общини до общини» (*kata\ dh=mon*), наймалися на поденну роботу за мізерну платню, жебрали біля воріт багатих ойкосів, викликаючи лише гнів та глузування. Так один з женихів Пенелопи, Еврімах, промовляє, звертаючись до Одиссея (Od. XVIII. 357–364), котрий вирядився у жебрацьку одежу:

Чи не схотів би ти, гостю, у мене в далекому полі
Попрацювати, якщо я за певну найму тебе плату, —
Тин городити з тернини, великі дерева валити?
Вдосталь туди я тобі постачав би готового хліба,
Дав би й одежу тобі і сандалії дав би на ноги.

⁴ h) Букв.: «Взяв я дружину з багатоклерних людей за свою добротність»; пор. до цього загалом дуже гарний переклад Б. Тена («Взяв я дружину, проте, із чужого заможного роду — /За добротність мою...»), де, однак, привнесено відсутні в оригіналі слова «чужого» і «роду», а замість «багатоклерний» чи «багатонадільний», як в оригіналі, вжито прикметник «заможний». Так само й щодо «аклерой», у знаменитій відповіді Ахілла Одиссеєві, що відвідав загиблого героя в Аїді: Букв.: «Не утішай мене в смерті моїй, Одиссею пресвітлий! / Волів би, як поселянин, батракувати я краще на іншого /безнадільного мужа, в якого не великі життєві припаси /ніж над всіма мертвими, що загинули вже, царювати»; пор., знову ж таки, у Тена: «Не утішай мене в смерті моїй, Одиссею пресвітлий! / Краще уже батраком я на ниві чужій працював би /У бідняка, що й самому скупого прожитку не досить /Ніж володарив над мертвими тут, що життя позбулися». Таким чином, якби дослідник спирався лише, повторимо, на загалом дуже гарний переклад, то він просто не знайшов би в джерелі інформації про існування багатоземельних і безземельних общинників, обмежившись загалом неінформативним визначенням «заможний» і, відповідно, «бідний». Усе це ще раз засвідчує нагальну необхідність у дослідженнях користуватися автентичними текстами, а не перекладами, якими досконалими вони би не здавалися.

Тільки ти звик до неробства поганого так, що не схочеш
 Братися вже до роботи, лише старцюванням по людях
 Будеш і далі утробу свою годувати ненаситну!⁵ (Пер. Б. Тена).

Позбавлені захисту общини, фети мало чим різнилися від метанастів, чи навіть рабів, їх кожен міг безкарно вбити, прогнати, не заплативши за виконану роботу, перетворити на своїх рабів. Власне, рабство для них було, можливо, чи й не кращим виходом — ми пам'ятаємо, що в багатих ойкосах становище рабів було не таким уже й поганим.

Як було викладено вище, археологічні дані досить певно вказують на початок виділення в геометричний період аристократії. Поєми Гомера дозволяють конкретизувати цю тезу⁶. З «Іліади» та «Одіссеї» також можна дійти висновку, що верхівку тогочасного суспільства становить родова знать.

Перш за все — це вожді-басилевси грецьких родів, фратрій та племен, глави найбільших патріархальних сімей, нащадки героїв, що уособлюють славу та силу общинного колективу. У поемах вони нагороджуються спеціальними епітетами — «арістой» (букв.: «ті, що відзначаються відвагою», «кращі»), «агатой» («добрі», «благородні»), «кальой» («прекрасні, хороші») всупереч «какой», тобто «простим», «поганим», «нищим» рядовим общинникам. Знать усім вирізняється з-поміж маси народу, демосу. Гомерівські герої відзначаються своїм розумом, мудрими порадами при вирішенні важливих питань. Вони й фізично довершені — Агамемнон високий, могутній, «ніби бик серед стада корів» виділяється з-поміж інших героїв, Одіссей нижче на зріст, проте також широкоплечий, широкогрудий з жилавими, мускулистими руками, міцної статури; широкоплечий Менелай та інші вожді в ахейському війську, проте всіх перевершує велетенським зростом, могутньою силою та шириною плеч Аякс Теламонід⁷.

Зрештою, герої вирізняються й своєю етикою, аристократичним «моральним кодексом», який обумовлює їхні вчинки. В його основі — розуміння того, що почесні та високе становище у суспільстві дарується «арете» — доблестю, доброчинністю, довершеністю (розумовою, фізичною, моральною) героя. Той, хто втрачає арете, — втрачає і таке становище. За умов відсутності гнітючої влади єдиного правителя, монарха, анакта, кожен може добитися суспільного визнання, честі та слави яким супроводжується арете, всіма своїми силами й талантами слугуючи роду-племені⁸. Як зазвичай констатується в дослідженнях, звідси в гомерівських героїв поняття

⁵ "cei=n', h)= a/r k' e)qe/loiij qhteue/men, ei)/ s' a)neloi/mhn, / a)grou= e)p' e)sxatih=j, ® misqo\j de/ toi a)/rkioj e)/stai, ® / ai(masia/j te le/gwn kai\ de/ndrea makra\ futeu/wn; / e)/nqa k' e)gw\ si=ton me\n e)phetano\n pare/xoimi, / ei/(mata d' a)mfie/saimi posi/n q' u(podh/mata doi/hn. / a)ll' e)pei\ ou)=n dh\ e)/rga ka/k' e)/mmaqej, ou)k e)qelh/seij / e)/rgon e)poi/xesqai, a)lla\ ptw/ssein kata\ dh=mon / bou/leai, o)/fr' a)l) n e)/xvj bo/skein sh\n gaste/r' a)/nalton. "

⁶ Детально щодо проблеми виділення аристократії з маси демосу за геометричної доби див. особливо: Туманс Х. Рождение Афины.— С. 72–76.

⁷ Див. про це особливо: Шталь И. В. Художественный мир гомеровского эпоса. — М.: Наука, 1983 — С. 156–164; Сахарный И. А. Гомеровский эпос. — М., 1976.— С. 50–64.

⁸ Як справедливо зауважує Н. Сахарний, «В гомеровских героях поэтизировано доблестное борение за жизненные интересы племени. Эту доблесть должны были прежде всего проявлять вожди племен. Они носители и воплощение силы и славы общинного коллектива, воплощение силы и славы общинного коллектива, воплощение его самоутверждения и самозащиты» (Сахарный И. А. Гомеровский эпос.— С. 50, пор.: с. 63). Пор. до цього також полемічно загострені формулювання Х. Туманса щодо, на його думку, традиційного для радянської історіографії погляду на гомерівське суспільство як на таке, що було розколоте на два протилежних соціальних табори: демос і аристократію; всупереч притаманному західним дослідникам погляду, за яким у цьому суспільстві була відсутня дещо значна соціальна стратифікація. При цьому, Туманс виводить ці полярні, на його думку, концепції з оцінки гомерівської аристократії: якщо перші, вважає він, наголошують на виявленнях аристократичного індивідуалізму, що інколи навіть протистоїть волі колективу, то другі говорять про тісну залежність аристократів-басилевів від общини та їх орієнтацію на суспільну думку (Туманс Х. Рождение Афины.— С. 73 – 75, з посиланнями, у тому числі, й на Ю. В. Андреева, і це при тому, що погляди Андреева на гомерівське суспільство були, звичайно, більш об'ємними, і в іншому місці (реев Ю. В. Архаическая Греция / История Европы. Т. 1. Москва, 1988.— С. 217) він з цього самого приводу заявляє таке: «В западной историографии широко распространен ошибочный взгляд на гомеровское общество как вполне сложившееся классовое общество «феодального типа» с четко оформленной иерархией сословий, резким обособлением военной знати от подвергавшейся жестокому угнетению массы

«сорому», «айдос». Айдос — узгодження свого вчинку із судженням народу. Воно, це судження, обов'язкове для членів роду і для басілея, як в особистій, так і в суспільній справі, оскільки в Гомера все це нерозривно пов'язано⁹. Таким героям, що зберігають незаплямовану практичними міркуваннями чистоту своїх честолюбних устремлінь, у Гомера виступають Гектор та Сарпедон, а з ахейського стану — в особливості Ахілл, Діомед та Аякс Теламонід. Гектор не може відступитися під натиском Ахілла, бо соромиться троянців та «довгоодежих троянок»; Аякс соромить ахейців, нагадуючи їм, що для втікача «нема попереду ні спасіння, ні слави», Ахілл знає, що на нього чигає смерть у Троянській війні, але ж іде в бій, прагнучи добути дзвінкого металу слави.

Звичайно, гомерівські поеми вже за своєю природою орієнтовані на певну архаїзацію та поетизацію епохи¹⁰. Перерахованих якостей для обґрунтування претензій знаті на особливе становище наприкінці «темних віків» стає замало. Більш того, у процесі самоусвідомлення родова знать цей зв'язок між героїськими вчинками та привілейованим становищем, так би мовити, перевернула: ті, хто належить до знатних родів, уже тільки з огляду на це стають «кращими», «арістой» і заслуговують на свої привілеї¹¹. Знать постійно підкреслює своє походження від знаменитих героїв минулого і навіть намагається його сакралізувати: не тільки виведенням свого роду від божества, а й апелюючи до цього божества, намаганням наблизити себе до нього, встановити зв'язок з ним, заручитися його підтримкою. У Гомера постійними епітетами для численних героїв є такі епітети як «божественний», «богоподібний», «богорівний» — один тільки Одисей у поемах «божественним» називається 23 рази¹²! Реально ж основою влади та впливу знаті стає, безумовно, багатство. Власне, для Гомера багатство та знатність — поняття майже синонімічні, його герої люблять бучні бенкети, похваляються своїми статками, перераховують зливки заліза та міді, золото й срібло, отари худоби¹³. Знаті належать кращі та більші землі, а

простонароддя. В действительности гомеровские поэмы изображают общество, еще только вступившее на стадию классового антагонизма, в котором разрыв между высшими и низшими социальными слоями хотя уже и намечен, но еще не достиг масштабов подлинно классового антагонизма. Гомеровская знать, несмотря на особое, привилегированное положение, все еще сохраняет тесные связи с массой рядовых общинников и уже в силу этого не может считаться ни сословием, ни тем более классом в том значении этого слова, которое вкладывает в него марксистская историческая наука. Повседневная жизнь аристократов гомеровского времени, не исключая и «царей», была патриархально простой и грубой, далекой от какой бы то ни было роскоши и изысканности и, по существу, лишь немногим отличалась от той жизни, которую вело в то время подавляющее большинство греческого крестьянства».

⁹ Це — буквальна цитата з Сахарного (*Сахарный И. А.* Гомеровский эпос.— С. 51), у якого в цитованій праці взагалі четверта глава називається «Герои айдос, чести и славы».

¹⁰ З приводу особливостей стилю Гомера, у зв'язку з використовуваними у поемах історико-культурними реаліями, навіть з особливостями діалектної основи поем (так званого гомерівського діалекту давньогрецької мови), існує література, яку сьогодні вже важко навіть огледіти. Див. щодо цього цінне своїми загальними начерками проблем, які випливають із таких особливостей, цитоване вище дослідження Лосева (*Лосев А. Ф.* История античной эстетики. Ранняя классика / История античной эстетики. Т. I. — М.: Высшая школа, 1963), особливо весь параграф четвертий другої глави, з оглядом спеціальної літератури та висновків, що випливають з неї, і загальною, дуже суперечливою (згадаймо про дискусію щодо континуїтету та дисконтинуїтету при переході від ахейської до гомерівської доби!) констатацією: «Если базироваться на этих выводах, то, очевидно, необходимо признать, что диалектный состав гомеровского языка есть не что иное, как некоторого рода *реставрация* именно "микенского" диалекта. Этот вывод был бы очень важен потому, что гомеровские мифы, как мы знаем, тоже восходят к микенской культуре и что, таким образом, можно было бы себе конкретно представить, как старинная органичность греческого языка совмещается у Гомера с его искусственным использованием рапсодами VIII—VI вв. до н. э. Гомеровское творчество в этом случае оказывалось бы реставрацией некогда цельного языка и мифологии». Див. також новішу працю Л.О. Гіндіна, який розпочинає своє дослідження з визначення специфіки гомерівських поем як історичного джерела (*Гиндин Л. А.* Население гомеровской Трои: Историко-филологические исследования по этнологии древней Анатолии. — М., 1993.— С. 7 — 13).

¹¹ Деталізовану аргументацію див. особливо: *Шталь И. В.* Художественный мир..., особливо — С. 160–162.

¹² Статистику вживання у Гомера цих епітетів по головних героях див. спеціально: *Шталь И. В.* Художественный мир... — С. 186.

¹³ Орієнтацію гомерівських героїв на матеріальні, земні блага зауважує цілком справедливо й Х. Туманс, коли виводить її з релігійної сфери, а вірніше — з відсутності чітко сформованих релігійних уявлень і релігії як цілісної системи

вожді-басілевси, крім того, отримують ще й спеціальний наділ, уже згадуваний вище «теменос» — один з небагатьох термінів, що зберігалися від мікенських часів. Не слід забувати також, що значну частину вже згадуваних поліклерой, багатонадільних, становили, очевидно, також аристократи, — словом, все свідчить про те, що знать стає водночас і знаттю землевласницькою. Зрештою, найбільші ойкоси за своєю соціальною належністю також були аристократичними. У них, крім рабів та домашніх, шукали притулку й переселенці-метанасті і збіднілі члени роду. Розраховуючи на допомогу та покровительство свого багатого співродича, вони становили його почт, а інколи — й невеличку дружину, яка супроводжувала його на війну та у грабіжницькі походи, підтримувала у внутрішніх, міжобщинних та міжродових конфліктах, слухняно відстоювала його точку зору в народних зборах тощо.

Значні людські та матеріальні ресурси, якими розпоряджалися аристократи, дозволяли їм відігравати суттєву роль у вирішенні загальнообщинних проблем. Особливо важливими впродовж гомерівської епохи безумовно залишалися проблеми захисту общини від чужих зазіхань, організації власної експансії, взагалі військова сфера. Багатство дозволяло придбати аристократам комплект важкого озброєння — бронзовий панцир, шолом, поножі, кований щит, меч та спис, які залишалися недоступними простим общинникам. Тільки аристократу в той час було доступне й утримання коня. До цього слід додати, що володіння зброєю та мистецтво верхової їзди (чи управління колісницями, як у Гомера) потребувало не тільки значних коштів, а й спеціальної атлетичної підготовки, тренувань, занять спортом. Звісна річ, все це неможливе без вільного часу, не зайнятого повсякденною працею. Не дивно тому, що у подальшому в Греції розвинеться справжній культ дозвілля — символу свободи та достатку¹⁴. Вершники, коноводи, поряд із важкоозброєними піхотинцями, становили, таким чином, військову еліту, яка за соціальним статусом звичайно співпадала з родовою, землевласницькою знаттю. У бою аристократи виступали в перших рядах народного ополчення, їх Гомер називає «промахой» (букв.: «ті, що б'ються попереду»). Саме вони, вибігаючи вперед, зав'язували поодинокі сутички з подібними до них суперниками. Часто битва взагалі зводилася виключно до поєдинку наймогутніших героїв ворогуючих станів: чий герой переможе, за тим військом і залишається перемога — так Гектор б'ється з Патроком та Аяксом, Менелай — з Парісом, а доля Троянської війни визначається поєдинком Ахілла з Гектором.

Багатство знаті, її особлива роль у справах війни обумовлювали та морально виправдовували претензії аристократів на домінування в общині. Загальне ускладнення суспільного життя призводить до помітних змін у співвідношенні між різними складовими частинами уже згадуваної родоплемінної тріади влади. Це видно вже з ролі народних зборів — агори, оплоту общинної демократії. Для Гомера вони ще не втратили остаточно свого значення. Згадки про агору розкидані буквально по всіх поемах: вона скликається для вирішення питання

поглядів та світоглядних орієнтирів: «Отсутствие ясной концепции о загробной судьбе и воздаянии приводит к выводу, что все ценное для человека заключено в этой, земной жизни. Отсюда возникает стремление к гомеровских героев взять от жизни «все, что возможно» (тут посилання на: *Мень А.* Магизм и единобожие /История религии. Т. 2. – Москва, 1991.– С. 197). Поэтому система ценностей гомеровских греков «поюсторонняя» и ориентирована на материальные, земные блага. Герои живут в погоне за славой и быстротечными радостями. В этом состоит единственная цель их жизни. По сути, это глубоко материалистическое миропонимание и оно станет одной из важнейших особенностей греческой культуры (тут також посилання на: *Мень А.* Магизм и единобожие.– С. 195)»: *Туманс Х.* Рождение Афины.– С. 55. Щоправда, подальший хід розмірковувань Туманса стосовно концепції людини в гомерівському суспільстві, базовані на положеннях Едварда Доддса і Бруно Снелля, є сумнівними (пор. критику їхньої гіпотези щодо ролі ірраціонального в становленні античної грецької цивілізації у: *Шталь И.В.* Художественный мир... С. 241–257).

¹⁴ Про це див.: *Ставнюк В. В.* Творець «світової держави» // Пам'ять століть.– 1997.– № 4.– С. 124 – 125. Детально ж щодо грецької полісної цивілізації як «цивілізації дозвілля» див. особливо: Фролов Э. Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. – 2-е изд., испр. и доп. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1991.– С. 7–14; *він же:* Парадоксы

щодо продовження війни, для з'ясування причин мору, для відправки на батьківщину з острова феаків чужинця Одиссея, для розгляду скарги Телемеха на безчинства женихів у його домі, для участі в судових процедурах тощо. Відсутність практики «сходок народних» у кіклопів — то одна з ознак їхнього дикунства для поета. Однак фактичне значення народних зборів при формальному їх проведенні вже сходиться на ніщо.

Народна маса, прості общинники не беруть участі в обговоренні питань — вони лише виявляють своє ставлення до промовця криком, брязкотом зброї — реакцією, на яку не дуже зважають їхні вожді. Народ не має права навіть дорадчого голосу. Коли один з простих ополченців під стінами Трої, «муж із народу» Терсіт під час зборів намагається висловити свою думку, критикуючи Агамемнона, його «замирює» Одиссей. Характерною при цьому є поведінка народу: зі співчуттям прислуховуючись до виразника його настроїв Терсіта, він не сміє так само відкрито виступити на підтримку останнього; навіть навпаки — народ з готовністю вітає Одиссея, кепкуючи з посоромленого правдолюбця.

Таким чином, родоплемінна тріада влади наприкінці «темних віків» зазнала істотних змін. Реальна влада зосереджується все більше в руках найвпливовіших представників військової та землевласницької знаті — басілевсів. Пізніше під цим терміном розуміли одноособового правителя з необмеженою, монархічною владою, царя. За гомерівської ж доби басілевс, звичайно, таким правителем ще не був. Згадка Одиссея про необхідність абсолютного єдиновладдя є, очевидно, певною архаїзацією, намаганням проникнути у реальності мікенської доби. Насправді ж гомерівські басілевси були тільки племінними жерцями та суддями, яких могла мати кожна філа, фратрія чи навіть рід. Зовні вони дійсно видаються з-поміж маси народу чи навіть і знаті: їх супроводжують глашатаї, пурпурова одежа підкреслює їхню велич, скіпетр — символ влади, за повір'ями, вручає їм сам Зевс-громовержець, та й походження своє вони ведуть від верховного олімпійського бога, що вказує, як уже зазначалося, на певну спробу сакралізації їхньої влади. Проте в усіх проявах влада басілевсів зберігає патріархальні ознаки і, що особливо показово, суттєво обмежується іншими знатними особами. Навіть сама передача у спадок їхньої влади ще не стає нормою, а часто здобувається в результаті тривалого суперництва, змагання, агону честолюбних, знатних особистостей. Так, очевидно, за свій розум та інші таланти був обраний басілевсом Ітаки Одиссей, адже батько його, Лаерт, як це впливає з поем, басілевсом не був. Та й Телемах, визнаючи, що басілевсом бути непогано, не претендує на успадкування влади свого батька, терпляче зносить претензії на Пенелопу (і на царську владу?) численних женихів — знатних юнаків Ітаки. Зрештою, й винагорода, яку басілевси отримують від народу, має характер добровільних приношень і не могла бути фіксованою та регулярною. Що ж стосується так званих обов'язкових зборів, про які згадує Гомер, то вони, очевидно, практикувалися з метою відшкодувань затрат басілевсів на виконання ними функцій суддів, жерців та вождів — представників усього народу.

Як жерці, басілевси завідують культами, слідкують за виконаннями загальнозначущих релігійних ритуалів, приносять жертви від імені керованих ними общин. Так поступає Нестор, коли до нього у Пілос прибуває Телемах; так поступає й Агамемнон під стінами Трої, та й ще раніше, в Авліді, де в жертву Артеміді він на вимогу війська змушений принести свою рідну доньку, Іфігенію.

Як судді, басілевси вважалися хранителями та тлумачами звичаєвого права, — закон, разом зі скіпетром, вручав їм також Зевс, — хоча на практиці до них зверталися, мабуть, нечасто. В усякому випадку, на щиті Ахілла, серед типових сцен, що передають картини мирного життя,

истории — парадоксы античности. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. — С. 292–297; *Андреев Ю. В.* Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. — СПб.: Алетейя, 1998. — С. 198.

судова справа розглядається на агорі, перед очами старійшин роду, басілевси ж при цьому не згадуються (якщо тільки не проводити знак рівності між ними та старійшинами).

Найбільш повно влада басілевсів як племінних вождів проявляється під час війни. Недаремно такий знавець грецького політичного досвіду як Аристотель називає у своєму трактаті «Політика» давню царську владу незмінюваною стратегією (військовим командуванням). Басілевси стоять на чолі ополчень своїх родів, фратрій та філ, показуючи особистий приклад у бою, ведучи за собою співплемінників, за що не тільки їм, а й їхнім нащадкам виявлялися почесні й шана¹⁵. Проте навіть під час війни влада басілевсів не була абсолютною. І тоді їм доводилося, — хоча б формально, лише для затвердження своїх рішень, — скликати народні збори, долати опозицію з боку інших представників знаті, у тому числі й тих, що становили раду старійшин.

Рада старійшин (геронтів), так зване Буле, була третьою ланкою родоплемінної тріади. Функціонально воно ще зберігає повною мірою першопочаткове значення. Геронти виступають представниками родових общин та великих, впливових патріархальних сімей. Вони виділяють із свого середовища посольство для умилостивлення розгніваного Ахілла; вони приносять клятву від імені ними репрезентованих общин, вони зрештою, як ми бачили, беруть участь у розгляді судових справ та у вирішенні найважливіших загальнообщинних справ. Проте по суті своїй Буле гомерівської епохи не стільки рада старійшин, скільки саме рада представників знаті, не залежно від їх віку, — орган, що проводить, коли разом з басілевсом, а коли й всупереч йому, відкриту проаристократичну політику.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що гомерівський період в історії Стародавньої Греції має перехідний характер. Загибель палаців призвела до вивільнення з-під їх гнітючої опіки патріархальної моногамної сім'ї, у рамках якої міцніє приватна власність та приватна ініціатива. Успіхи економіки, поряд з іншими обставинами, унеможливають реставрацію територіальної, централізованої, монархічної держави. Центр ваги в історичному розвитку переміщується на невеличкі, ізольовані одна від одної, сільські у своїй масі общини-поліси, які виконують дві найважливіші функції: захисту землі та населення і регулювання внутрішньообщинних відносин. Остаточне ж оформлення полісів як основного феномену античної еллінської цивілізації завершиться вже в наступний, архаїчний період.

¹⁵ Порада Нестора щодо вибудови війська ахейців за філами та фратріями, хоч і не реалізується на практиці (гомерівські герої слідують тактиці дружинного бою), але визнається мудрою — очевидно, як така, що належить мудрості сучасного самому Гомерові суспільства (*Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства // ВДИ.— 1968.— № 4.— С. 45).

Сургай О.І.,

здобувач кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Концепції підготовки кваліфікованих робітничих кадрів у розвинутих країнах світу (XX ст.)

В статтю розглядаються різні системи підготовки кваліфікованих робітничих кадрів в розвинутих країнах світу в XX ст.

The given article considers different training systems for qualified workers in the world's highly developed countries in the XX century.

Ключові слова: розвинуті країни світу, система трудових резервів, навчальні заклади, типи навчальних закладів, професійно-технічна освіта, кваліфіковані робітничі кадри, навчальні заклади, системи підготовки кваліфікованих робітників.

У різних країнах світу існує своя система підготовки робітничих кадрів різні за принципами й масштабами підготовки, джерелами фінансування, за змістом навчання. За принципами організації існуючі системи підготовки робітничих кадрів можна об'єднати в чотири основні групи: державна система (з повним навчальним днем), ринкова (кон'юнктура попиту та реалізація визначаються фірмами), дуальна (зміст теоретичного навчання визначається державою, а професійна підготовка – підприємством) і четверта – змішана (професійно-технічна освіта поєднана з повним навчанням у школі і на підприємстві).

Першу систему підготовки робітничих кадрів використовують: Франція, Швеція, Фінляндія, Італія, Бельгія. Другу – Японія, США, Греція. Третю – ФРН, Англія, Австрія, Данія, Швейцарія, Греція. Четверту – Нідерланди, Ірландія, Люксембург, Туреччина [1].

Дуже важливим є питання щодо термінів підготовки. Жодна з розвинутих країн світу не намагається здійснювати базову професійну освіту за короткостроковою формою навчання. Мінімальний термін навчання – 2 роки. Верхня межа – 3,5,7 років і більше. Основною ланкою французької системи професійного навчання є школи, в яких учні одночасно здобувають початкову професійну освіту. Наступний етап профпідготовки здійснюється вже на підприємстві через велику різноманітність курсів, які фінансуються за допомогою «податку з метою навчання» із фонду зарплати.

Заслугує на особливу увагу система професійного навчання Німеччини, котра визнана у світі як найбільш динамічна, економічно доцільна та зорієнтована на майбутнє. У Німеччині на початку XX ст. переважаючим стає вплив Макса Вебера (1864 – 1920). На той час найбільшу увагу філософів привертала проблема специфіки соціальної взаємодії людей. На перший план виходять проблеми соціологічної науки, у розв'язанні яких вагома роль відводиться поглядам Вебера. Він зацікавився тим об'єктивним змістом, який люди виявляють своїми вчинками, коли діють разом, тобто взаємно співвідносять свою поведінку один з одним. У контексті такого розуміння взаємодії Вебер обгрунтовує своє бачення капіталізму як економічної системи, у рамках якої господарська поведінка власників засобів виробництва орієнтується на збагачення шляхом раціональної організації виробництва, мінімізації непродуктивних затрат, тобто на засадах рентабельності. Він вважав, що економічна поведінка людини, її суспільна практика зумовлюють її свідомість, культурою, моральними цінностями. Сам процес розвитку характеризується духовним збагаченням і суспільства, і кожної людини. Теорія професійної освіти у Німеччині у першій половині XX ст. розвивається також під знаком раціональності, у рамках якої залишається кожна суспільна система.

У німецькій педагогіці теорія взаємодії виявилась спочатку необхідною для інтерпретації соціальної поведінки. З часом положення педагогіки взаємодії поширювались і на дослідження проблеми адаптації підростаючих поколінь, яка стає провідною. Педагоги звернули увагу на труднощі соціального становлення молоді за умов сучасного суспільства, вони вказали на недопустимість стихійного включення підростаючих поколінь у самостійну й активну діяльність, що продовжує відчуження молоді від суспільства. У другій половині ХХ ст. виявився новий підхід до розвитку професійної освіти, запропонований філософами Заходу, яким допускалося розширення філософії виховання за рахунок взаємозбагачення ідеями різних філософських концепцій.

Сутність нового підходу полягала в тому, щоб розглядати людину як недосконалу істоту, з огляду на те, що її головною ознакою є необхідність постійного навчання, включаючи й професійну підготовку, що сприяє подоланню цієї недосконалості. Ця установка знаходиться у відповідності з положенням філософії сенергетики. Отже, теорія професійної освіти, як галузь педагогічних знань, сприяла й сприяє осмисленню підготовки індивіда до перетворюючої діяльності, що реалізується у різних видах праці.

Це осмислення відбувається установами доцільності прищеплюваних спеціальних практичних умінь і навичок, а також якостей особистості, що узгоджуються між індивідуальними, соціальними і природними вимогами у процесі професійного навчання. Зокрема, німецькі вчені встановили незначну, вирішальну і регулюючу роль держави відносно професійної освіти. Якщо у професійній підготовці роль держави незначна, то модель професійної освіти називається ринковою. Ринкові моделі професійної освіти переважають у Великобританії, США і Японії. У цих країнах професійна освіта не пов'язана із системою загальноосвітніх шкіл. Для більшості учнівської молоді цих країн з боку держави є гарантії у наданні мінімальної професійної кваліфікації. У цих країнах держава має великий вплив на обов'язкове шкільне навчання, що триває 11 – 12 років. Випускники цих шкіл переходять до навчання у вузі, яких тут порівняно з Німеччиною більше. Професійна освіта цих країн знаходиться у прямому зв'язку з роботою на виробництві з ринком праці. За таких умов у наданні професійної підготовки важливу роль відіграє виробництво, передусім великі підприємства, на основі своїх економічних переваг, як, наприклад, у Японії. Відоме у світі «Японське диво» стало можливим завдяки реалізації науково обґрунтованої політики в галузі профосвіти.

Японські підприємці дійшли висновку, що робітник, який володіє значним запасом базових загально теоретичних знань, набагато швидше освоюється на підприємстві, ніж випускник професійного відділення, який оволодів навичками будь-якого конкретного ремесла. Професійна освіта у цих країнах не зазнає впливу держави. Професійна підготовка функціонує насамперед на основі ринкового механізму, сутність якого полягає у тому, що потенційними замовниками кваліфікації є носії професійної підготовки, і замовники контролюють її результати. При цьому фінансування професійного навчання відбувається за рахунок замовників і воно пов'язане з виробництвом і недостатньо педагогізовано.

Від ринкової моделі професійної освіти відрізняється так звана шкільна модель профосвіти, за якою держава самостійно планує, організовує й контролює професійне навчання. Шкільна модель професійної освіти переважає у Франції, Італії, Швеції, колишніх країнах соціалістичної співдружності та у країнах третього світу. Шкільні системи професійної освіти мають багато елементів порівнювальності як відносно структури, так і умов виникнення та функціонування[2].

Специфіка цієї моделі полягає у тому, що вона тісно поєднана із системою загальноосвітньої шкільної підготовки, а у розвинутих країнах професійні школи знаходяться у функціональному просторі повної середньої освіти. Доступ до одержання відповідної кваліфікації залежить від типу школи, яку учень закінчив перед вступом до закладу професійного навчання. Показовим для шкільної моделі професійної освіти є те, що вона надає право вступу до вузу й кваліфікацію робітника фахівця. У цій моделі приватні підприємства жодної функції не виконують, вони можуть

лише надавати місця для проходження практики. Разом із цим у Франції із другої половини ХХ ст. є показовим непряма участь підприємства у шкільній моделі професійної освіти, яка полягає у тому, що професійні школи користуються підтримкою великих економічних структур, так званих Господарських палат, але професійні школи повинні функціонувати за державними нормами професійного навчання. У дуальній моделі професійної освіти держава вправі надавати приватним підприємствам або приватним носіям професійного навчання певні обмеження.

Дуальна модель включає два місця навчання – приватне підприємство і державну професійну школу, які конкурують між собою види дуальності можуть порівнюватись. Так, замість підприємства може бути центр професійної підготовки, який фінансується підприємством. На думку німецьких дослідників, професійну підготовку в Німеччині й у приватних заводських професійних школах у період 30 – 40-х років ХХ ст. слід розглядати як дуальну.

Показовим для дуальної моделі професійної підготовки є відносно чітке відмежування системи професійної освіти від системи загальноосвітнього шкільного навчання. Це відмежування ґрунтується на існуванні права про професійну освіту, що не підлягає категорії шкільного права. Модель дуальної професійної освіти переважає у Німеччині, Австрії й Швейцарії. У цих країнах здавна існувала розвинута реміснична культура. Невеликі ремісничі підприємства й готовність підприємств завдяки традиції здійснювати професійну підготовку не є обов'язковою передумовою дуальної системи. Як засвідчує німецький досвід, ця система може адаптуватися до індустріального способу виробництва.

Як зауважує німецький учений В. Грейнерд, центральне положення функціонування дуальної системи визначається не критеріями місця навчання і не специфічною структурою підприємства – обов'язковою умовою функціонування дуальної системи повинна бути наявність структури професійної підготовки, організованої за приватно-економічними (ринковими) правилами, якими може управляти держава на основі державних правових норм [3].

На думку німецьких дослідників, модель дуальної підготовки не є найоптимальнішою, і вона не в змозі уникнути однобічності й недоліків інших систем профосвіти. Разом із тим варіанти трьох систем виникли майже одночасно, кожна пройшла власний етап розвитку, кожна довела свою спроможність під час індустріалізації відповідних країн. Разом із тим, немає такої держави, у якій одна із зазначених моделей професійної підготовки існувала б у чистому вигляді.

Дослідники вважають, що у Німеччині другим етапом розвитку дуальної системи є період 1920 – 1970 рр., який носить назву консолідації дуальної професійної підготовки. У цей період формувалася типово індустріальна професійна підготовка, яка відзначалася технічною модернізацією та наданням процесові професійного навчання на виробництві і у школі чіткої структури. Ці зусилля практично почалися у 20-і роки, у період Веймарської республіки, були продовжені у часи націонал-соціалізму (1933 – 1945), а потім відновилися у ФРН.

Нова модель профпідготовки. на основі якої розвивалася промисловість у середині 20-х років, знаходилася під впливом ідей наукового управління виробництвом і включала нові показники для профнавчання, зокрема, наявність майстерні і заводської школи стандартизованих навчальних курсів і навчальних засобів, плану професійної підготовки і розроблених вимог до екзаменів.

Подальший розвиток цієї моделі зумовив необхідність відкриття спеціальних установ. Зокрема, були відкриті Німецький комітет технічних шкіл, Німецький комітет технічного трудового удосконалення, Робочий комітет професійної підготовки, які своєю діяльністю сприяли систематизації й удосконаленню професійного навчання, що відрізнялося від традиційного ремісничого.

У 1936 р. фактично усунута монополія ремісників на проведення екзаменів. Виник новий тип кваліфікації – робітник – фахівець, який із 30-х років стає провідною фігурою у дуальній системі[4].

Слід відзначити, що на стадії індустріалізації у Німеччині повністю не вдалося реалізувати власну модель професійної підготовки. Після 1920 р. школи для продовження навчання, які називали професійними школами, дуже повільно ставали загальнонавчальними місцями навчання. У період Веймарської республіки професійна школа як інструмент регулювання ринку праці й дотримання трудової моралі молодих безробітних, передусім у період 1923 – 1926 рр. та у період світової економічної кризи (1930 – 1933 рр. – відійшла на другий план у сфері шкільної політики, проте залишилися зацікавлені кола, які вважали, що нова професійна школа повинна стимулювати якість професійної підготовки і бути соціальним закладом, який об'єднує молодих безробітних.

Після падіння Веймарської республіки, у 1934 р. у межах фашистського рейху була проведена централізація управління школами завдяки створенню Міністерства науки, виховання і народної освіти для всього рейха, що сприяло урівненню державних професійних шкіл. За цієї умови було легше здійснювати регулювання ідеологічним вихованням у сфері професійного навчання.

З 1937 р. професійні школи підпорядковувались єдиним законам управління.

Наступним заходом третього рейху було запровадження у 1938 р. розпорядження про обов'язковість професійного навчання на всій території Німеччини для тих, хто не вчиться в гімназіях, або інших навчальних закладах.

У 1940 р. було прийнято розпорядження, яким встановлювався єдиний часовий обсяг професійного навчання у професійних школах. Завдяки створенню нових навчальних програм (1937)р. професійна підготовка на виробництві й навчання у професійній школі поєдналися тісніше; у тому самому році на правовому рівні було узгоджено питання про носіїв фінансування професійної школи [5].

У такий спосіб у 30-і роки ХХ ст., завдяки політиці націонал-соціалістів була юридично закріплена форма класичної обов'язкової професійної школи з обов'язковим трирічним навчанням, обов'язковість фінансування професійної школи місцевими й земельними органами, єдині навчальні програми, тісне поєднання навчання у професійній школі із професійною підготовкою на підприємстві; створення дорадчих органів професійних шкіл, надання вчителям профспілкових шкіл статусу держслужбовців. Але, як вважають дослідники, фактично ці положення у період «третього рейху» не були реалізовані із причин відсутності коштів і часу.

Після розгрому фашизму у ФРН, за умов федеративного об'єднання земель, професійні школи почали функціонувати у повному обсязі у 1953 р. завдяки ініціативі профспілок, розпочалась дискусія про професійну освіту і лише у 1969 р. у ФРН було прийнято закон про професійну освіту.

Вивчення політики у сфері освіти, що проводилася у ФРН та НДР після 1945 р., дає можливість виявити відміни і спільні ознаки, які були зумовлені соціально-політичним устроєм та педагогічними цілями, що мали місце в обох державах. Після 1945 р. в НДР було створено єдине управління народною освітою, на відміну від цього у ФРН відбулося відновлення адміністративного поділу на федеральні землі з органами управління освітою у кожній землі — земельними міністерствами освіти.

Теорія й практика навчання у колишній НДР після 1945 р. знаходились під впливом ідей «трудої школи» часів Веймарської республіки й системи підготовки робітничих кадрів у СРСР. Починаючи з 1948 р. ідеї часів Веймарської республіки гостро критикують, а потім засуджують як «реакційні». Проходить процес відсторонення від ідей «педагогіки реформ» і її навчальної практики. В офіційних керівних документах підкреслюється провідна роль викладача і відкидаються інші принципи навчання. Така шкільна політика у НДР залишається незмінною до кінця 80-х років.

У НДР планування й управління системою профосвіти були компетенцією держави. Оскільки у НДР засоби виробництва належали державі, то професійне навчання входило до державного економічного планування. Під час планування професійної освіти в НДР виходили з

потреб у робітничих кадрах різної кваліфікації. Ця установка поширювалась також на середні спеціальні й вищі навчальні заклади.

Кінець 40-х років у ФРН відзначився економічною скрутою й турботами про відбудову зруйнованих закладів освіти. Навчання у системі професійної освіти характеризувалося подвійним підпорядкуванням – державі й підприємцям. Відповідно до подвійного підпорядкування професійної підготовки навчання у професійних школах було і є під контролем органів управління земель, а за професійну підготовку на підприємстві (хоча підприємство і належить підприємцю) відповідальними були і є федеральні органи.

Професійне навчання на підприємстві ґрунтувалося й нині ґрунтується у ФРН на приватноправному договорі про професійне навчання. Процес цієї підготовки відбувається відповідно до розпорядку про професійне навчання, затвердженого державними органами, і контролюється громадсько-правовими об'єднаннями – Палатами. Таке переплетення відповідальності у професійному навчанні пов'язане з фінансуванням професійної підготовки: підприємці фінансують навчальний персонал підприємства, виділяють кошти на організацію місць навчання, а компетенцією держави є організація й фінансування у професійній школі. У ФРН не проводилося планування освіти: регулюючим чинником тут був ринок. Що ж до принципу розподілу спеціалістів після завершення навчання, тому у ФРН він ґрунтувався на принципі індивідуального попиту в освіті, що має надійну конституційно-правову гарантію. У НДР із самого початку був проголошений принцип рівноправності одержання освіти, реалізація якого базувалося на розбудові єдиної школи – нового освітнього соціального інституту держави. Створення єдиної школи було традиційною метою програм соціалістичного робітничого руху. Після 1945 р. в НДР створення єдиної школи стало провідним мотивом освітньої політики. Принцип рівноправності виявився інструментом, що сприяв підготовці нової інтелігенції, соціальне походження якої було передусім із робітників і селян, а ідеологічне переконання базувалося на марксистсько-ленінському вченні. Проте з часом завдяки впливу різного рівня обдарованості й успішності у навчанні, що позитивно оцінювалося тут як рушійна сила науково-технічного прогресу, виникла нова соціальна диференціація, і принцип рівноправності у НДР поступово втратив своє первинне значення [7].

У 50-і роки в НДР мали місце великі зміни в освіті. У 1946 р. було прийнято Закон про демократизацію школи, пройшло чотири педагогічних конгреси (1946 – 1949 рр.). У цей час перевага все більше надавалася радянському досвіду, що зумовило відхід на другий план попередніх освітніх традицій. Період 50-х років в освітній політиці ФРН дехто з дослідників називає «десятиліттям застою». Дюсельдорфська угода 1955 р. про уніфікацію у сфері шкільного навчання стабілізувала розвиток шкільної справи, через те, що на початку 50-х років у ФРН виникла загроза освіті по вихованню у вигляді «шкільного хаосу».

У НДР вийшла постанова про обов'язкову 10-річну школу (1952 р.). Закон про соціалістичний розвиток школи (1959 р.), відповідно до якого у всіх школах НДР упроваджується політехнічне навчання. На думку сучасних дослідників Інституту ім. Макса Планка, ці заходи у сфері освіти сприяли тому, що НДР ставила на один рівень з індустрією розвинутими країнами Європи [8].

З 1958 до 1966 р. цей процес носив суперечливий характер, оскільки не було розроблено дидактичних основ політехнічного навчання, крім того, були завищені вимоги, пов'язані з впровадженням у школах політехнічного навчання. Це завищення вимог полягло у намаганні дати учням 9–10-х класів разом із політехнічною підготовкою основи професійної освіти. У 11–12-х класах, призначенням яких було набуття повної середньої освіти й право вступу до вузу, запроваджувалося повне професійне навчання (з 1962 р.) поряд із підготовкою до екзаменів на атестат зрілості. Ця тенденція зазнала критики як «професіоналізація» загальноосвітньої школи, що було виявом потужного впливу економічного планування на питання освіти. Пізніше у НДР відмовилися від дуже раннього впровадження професійних компонентів у шкільне навчання.

Однак, попри всі відмінності у системі освіти НДР, продовжували існувати основні ознаки системи навчання, що за сутністю були спільними для німецької традиції. На початку 50-х років у колишній НДР відбувся перехід до соціалістичного розвитку професійної школи. Фундаментом для цього стало рішення 2-ї партійної конференції СЄПН про побудову основ соціалізму. Державна постанова про політехнічну освіту учнівської молоді в НДР зумовила процес політехнізації загальноосвітнього навчання, перегляд дидактичних структур політехнічних предметів.

Політехнічне навчання і пов'язаний з ним принцип політехнічної освіти й виховання стали стрижневою основою загальної освіти соціалістичного суспільства. НДР. Новий тип школи – 10-річна загальноосвітня, політехнічна старша школа – мав створити відповідні основи для політехнізації. Крім цього, політехнічне навчання стало інструментом планомірного управління у професійній освіті.

Після 1945 р., у ФРН відбудова економіки, що включала не лише повернення до довоєнного виробництва та споживання, а й реєстрацію та модернізацію, що є характерними для високорозвинутої капіталістичної країни, якою була Німеччина до Другої світової війни. Така відбудова до певного часу була стимулюючим чинником, дія якого збереглася до кінця 50-х – початку 60-х років. На період економічної відбудови припадає фаза реставрації системи освіти (1945–1947 рр.), включаючи й систему професійного навчання, але при цьому у ФРН у цей період система загальноосвітніх шкіл і система професійних шкіл становили дві окремі, роз'єднані системи і щодо поставлених завдань і щодо суспільно-громадського ставлення й оцінки адміністративного управління. У конституції ФРН від 1949 р. зазначалось, що всі німці мають право вільно обирати професію, місце роботи й навчання. На етапі реставрації системи освіти професійна підготовка робітничих кадрів у ФРН характеризувалась традиційним ремісничим навчанням, методи якого базувалися на принципах наслідування, спільного виконання завдань, набуття навичок у процесі оволодіння практичними професійними вміннями за умов трудового процесу на підприємстві, або у навчальних майстернях на основі спеціально розроблених курсів відповідно до дидактичних положень професійного навчання. Професійна школа того часу розвивалась повільно і не встигала за розвитком індустріалізації через зосередженість на ремісничих моделях, розроблених ще Кершенштейном.

У ФРН у 50-і роки відбулася дискусія щодо проведення у школах експерименту стосовно введення технічно орієнтованого навчання у майстернях. Проте лише всередині 60-х років ідея входження у «світ праці» через загальноосвітню школу знайшла своє відображення в конкретних освітніх рекомендаціях. Типовим для системи професійної освіти у Німеччині був і є зв'язок навчання і професійної підготовки на підприємстві у рамках державного регулювання й кооперування двох місць навчання. Така форма професійної підготовки у колишній НДР була впроваджена у 1948 р., створенням професійних шкіл на народних підприємствах, що з часом стало головним видом професійно-навчального закладу [9].

У 1948 р. у Східній Німеччині виникли перші професійні школи, які надавали професійну освіту майбутнім робітникам. З 1957 р. ці школи підпорядковувались безпосередньо керівництву підприємства. Наприкінці 50-х років у НДР третина професійних шкіл почали діяти на підприємствах і становила дві третини від усіх профшкіл країни. Саме підприємство було відповідальним за підготовку молодих спеціалістів.

Порівняльне дослідження засвідчує що в НДР, і у ФРН у другій половині 50-х років почалася дискусія про те, як у загальношкільну освіту включити ознайомлення й вивчення структур сучасного економічного й трудового життя. У процесі загальноосвітньої підготовки і в НДР, і у ФРН розпочалося докорінне перетворення трудового навчання й виховання з метою підготовки до продуктивної діяльності – праці.

На відміну від ФРН, у НДР у період з 40-х і до кінця 60-х років професійна освіта розвивалася по висхідній, що гарантувалося комплексним дотриманням вивчених принципів

розвитку: індустріалізації професійного навчання, відкритості, діалогу в методиці профосвіти, особливо з колишніми країнами соціалістичної співдружності, використанням досвіду колишнього СРСР (особливо системи трудових резервів).

У США початкове професійне навчання в основному децентралізоване і здійснюється школами, які є самостійними та незалежними від адміністративних органів на національному рівні. Кожен штат спостерігає за програмами навчання, а міська влада фінансує школи і визначає основні правила використання фінансів. Однак навчальні заклади, які пропонують різні види професійного навчання, користуються повною свободою й незалежністю (за винятком того, що їм доводиться виконувати вимоги місцевих платників податків).

Навчанням з кожної професії управляє спеціальна рада, до якої входять місцеві бізнесмени, які мають право вносити певні зміни до змісту навчальних програм. Швейцарська система професійної освіти децентралізована частково: школи фінансуються кантонами, в управлінні впливову роль відіграє влада, хоча школи одночасно володіють значною автономією.

Випускні екзаменати проводяться під керівництвом федерального уряду й іспити контролюються на федеральному рівні. Фінансуються на регіональному, а у практичній роботі швейцарські заклади професійної освіти повністю децентралізовані [10].

Основною ланкою професійного навчання в США є середні школи, які одночасно рекомендують бажаним і професійні дисципліни. Як засвідчують вивчені джерела, однією із спільних рис у системах професійного навчання західних країн є те, що в них значною залишається роль державних навчальних закладів. Паралельно діє також багато приватних фірм, які здійснюють чималий обсяг початкового професійного навчання. Характерною особливістю профтехосвіти розвинутих країн є поєднання форм централізації й децентралізації її систем. Рівень централізації й децентралізації у системах навчання в різних країнах неоднаковий. На нашу думку, слід дослідити, чи мали вплив концепції підготовки робітників у розвинутих країнах світу на систему професійної освіти в СРСР у другій половині 60-х, початку 70-х років ХХ ст., а також наскільки сильним був вплив радянської системи підготовки кваліфікованих робітників на системи профосвіти країн колишньої соціалістичної співдружності. Досвід підготовки робітничих кадрів у розвинутих країнах світу може бути використаний в Україні.

Література

1. Клаудио де Моура Кастро. Профессиональное обучение в развитых странах //Профессионал. – 1991. – № 5. – С. 50 – 54.
2. Абашкіна Н.В. Развитие професійної освіти в Німеччині. Автор. дис. докт. педаг. наук. Ін-т педаг. і психол. профес. освіти. – К., 1998. – С. 15; Кершенгтейнер Г. Трудовая школа /Пер. с нем. М.И. Дрейс предисл.; под. ред. Н.В. Сперанского. – 3-е изд. – Петроград, 1917. – С. 12.
3. Гергет А. Педагогическая мысль в Германии //Гергет А., Готалов-Готлиб А. Современные педагогические течения. – Киев: Книжн. изд-во Украины, 1995. – 250 с.
4. 4. Bildungspolitik in Deutschland 1945-1990. Ein Historisch vergleichender Quellenband 1945 – 1990. – Bonn, 1992. – 574 s.
5. Паринов А.В. Реформа вищої педагогічної освіти в Англії. Передумови і тенденції розвитку (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст. Автор. дис. докт. педаг. наук Ін-т педаг. і психол. профес. освіти. – К., 1995. – 24 с.; Шапкин В. Чужой опыт можно сделать своим //Профессионал. – 1990. – № 2. – С. 6 – 8.
6. Редакционная статья. Планка требований стала выше //Профессионал. – 1990. – № 2. – С. 6 – 8.
7. Гурье Л.И. Начальное профессиональное образование во Франции (проблемы и тенденции развития) / Автореф., дис. на соиск. степ. 1-ра педаг. наук. 13.00.01) Рос. акад. образ., Ин-т спец. образ. – Казань, 1993. – 36 с.
8. Генри М. Левин, Рассел И. Образование, труд и занятость в развитых странах //Перспективы. Вопросы образования. – 1990. – № 2. – С. 67 – 89.
9. Дьюи Дж. Школа и общество /Пер. с англ. – М.: Тип. торг. дома А. Печковской, П. Буланже и Киев, 1907. – 60 с.
10. Коваленко Ю.И. Профессиональное образование в ФРГ. – М.: Просвещение, 1988; Омеляненко Б.Л. Профессионально-техническое образование в зарубежных странах. – М.: Высш. школа, 1989. – 224 с.; Шелер М. Формы знания и образования //Избр. произ. – М., 1994. – С. 15 – 56.

Чорний О. В.,

*аспірант кафедри історії України
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова*

Херсонський морський кадетський корпус

В статтє освещается история основания и деятельности Херсонского морского кадетского корпуса на юге Украины в конце XVIII в.

The author of the given article reveals the history of foundation of Kherson naval cadet school, as well as its activity in the south of Ukraine in the end of the XVIII century.

Ключові слова: морська освіта, кадетський корпус, штурман, Адміраттейств-Колегія, комітет освіти флоту, корабельна архітектура, унтер-офіцер флоту.

Історія Чорноморського флоту неодноразово висвітлювалася в наукових публікаціях і монографіях. Найбільш дослідженими є питання, що стосуються побудови флоту, його зростання, участі в російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст. Але сьогодні недослідженим ще залишається питання, підготовки спеціалістів для морського флоту в Україні в останній чверті XVIII – на початку ХХ ст., хоча воно побіжно розглядалося в деяких загальних наукових працях з історії Чорноморського флоту.

Першим навчальним закладом в Україні, що готував спеціалістів для флоту на Чорному морі, був Херсонський морський кадетський корпус. Саме цей навчальний заклад дав поштовх до відкриття мережі морських навчальних закладів на півдні України. В історичній літературі про морський кадетський корпус у Херсоні згадується лише кілька разів – у працях Д. Афанасьєва [1], С. Огороднікова [2] та Л. Безкровного [3]. Деякі відомості, пов'язані з історією цього навчального закладу, можна зустріти в ордерах князя Потьомкіна, опублікованих у Записках Одеського товариства історії та старожитностей, у повідомленнях Таврійської ученої архівної комісії і у збірнику ордерів Потьомкіна упорядника А. Богуміла [4]. У зв'язку з таким станом речей, досі не встановлено точну дату заснування морського кадетського корпусу в Херсоні. Це дослідження є спробою внести деяку ясність у це питання.

Отже, після підписання Кучук-Кайнарджийського мирного договору в 1774 р., російський флот отримав право на вільне плавання в Чорному морі. У цей самий час розпочалися роботи, спрямовані на пошук місця для будівництва на берегах Дніпра нового порту, де б будувались військові кораблі і звідти виводити їх у Чорне море. Пошук тривав чотири роки і було вирішено розташувати новий порт з верфями під назвою Херсон на північно-західному березі Дніпра — на відстані 30 км від його гирла, на тому самому місці, де існувала фортеця Олександр-шанець [5]. Разом з цим вийшло розпорядження про заготівлю лісу для будівництва семи кораблів і чотирьох прамів. Робота розпочалася і 21 липня 1779 р. на Херсонській верфі заклали перший 66-гарматний корабель «Слава Катерини», який спущено на воду в 1783 р [6]. Це був перший військовий корабель, збудований на півдні України. Саме спуск на воду цього судна поставив важливе питання про комплектування кораблів Чорноморського флоту висококваліфікованими спеціалістами – офіцерами.

У перші роки існування флоту особовий склад офіцерів комплектувався моряками Балтійського флоту – колишніми випускниками Петербурзького морського кадетського корпусу [7], а також солдатами з регулярної армії. Наприклад, морських артилеристів для Чорноморського флоту було укомплектовано із 300 армійських канонірів і офіцерів, яких перевели на флот за розпорядженням О.В. Суворова [8]. Таким чином, забезпечувати флот спеціалістами

було незручно і економічно не вигідно, стан речей вимагав заснування морських навчальних закладів ближче до Чорноморського узбережжя.

Питанням відкриття необхідного навчального закладу зайнявся намісник Новоросійського краю Г.О. Потьомкін. Він звернувся до Катерини II з проханням дозволити відкрити в Херсоні морський кадетський корпус, перевівши туди Гімназію чужоземних одновірців, яка функціонувала при Артилерійському кадетському корпусі у Санкт-Петербурзі.

Ця гімназія була відкрита на основі імператорського указу від 17 квітня 1775 р. за планом генерала Мордвінова [9]. У цьому навчальному закладі мали готувати 200 вихованців, яких зараховували на навчання у віці 12 – 16 років, дворянського і недворянського походження. Вихованців набирали з бажаючих в Італії, Польщі, Греції, а також у містах Відень, Київ, Кінбурн та Снікале [10]. Основний термін навчання в Гімназії становив 4 роки, після закінчення якого, всі хто хотів, могли продовжити навчання в Артилерійському, Морському або Інженерному кадетському корпусі [11]. Протягом основного терміну навчання вихованці вивчали такі дисципліни: Закон Божий, благочестя, догми християнської віри, євангельське вчення, російську, німецьку, французьку, італійську, турецьку та грецьку мови. Причому, кожен вихованець в обов'язковому порядку вивчав лише дві мови, обов'язково арифметику, алгебру, геометрію, історію, політичну географію, малювання, танці, фехтування та артилерійське мистецтво [12].

Після проходження 4-річного терміну навчання випускники склали іспити і направлялися на службу в армію прапорщиками або підпрапорщиками [13]. А ті, хто мали бажання навчатися далі, продовжували навчання протягом одного року у вищих класах Артилерійського, Морського або Інженерного корпусів – відповідно до їх здібностей [14]. Протягом цього року вони могли вивчати предмети, що стосуються навігації, артилерії, інженерної справи та ін. По закінченні вищого класу цих вихованців призначали служити на флот – морськими офіцерами та артилеристами.

У 1779 р. відбувся перший випуск із Гімназії чужоземних одновірців. Цього самого року Гімназія отримала право готувати морських офіцерів і артилеристів самостійно, не відправляючи в Морський чи Артилерійський корпус [15], при цьому сума на утримання залишалася такою самою, як і раніше – 41613 крб. 30 коп. [16], але кошти на утримання мали виділятися вже не з фондів Кабінету іноземних справ, а з коштів контори Колегії економії [17]. Наступний випуск відбувся у 1783 р, і тоді ж Катерина II (31 січня) дала дозвіл на переведення Гімназії чужоземних одновірців до Херсона [18]. Відповідно до її указу на новому місці цей навчальний заклад мав залишатися і діяти на тих самих умовах і при тому ж фінансуванні, що й у Петербурзі.

З цим не погоджується один із дослідників історії російської армії і флоту Л. Безкровний, який доводив, що оце сталося у 1786 р. [19]. Історик військово-морського флоту Д. Афанасьєв взагалі наголошував, що Херсонський морський кадетський корпус існував з 1789 р. [20] Ми ж стверджуємо, що морський кадетський корпус у Херсоні існував з 1783 р. Першим керівником цього навчального закладу Потьомкін призначив колишнього викладача Петербурзького морського кадетського корпусу Петра Степановича Волковського [21].

До новоствореного морського кадетського корпусу зараховувалися на навчання діти місцевих службовців, дворян, різночинців для підготовки їх у перші офіцери флоту – штурмани, а також кораблебудівники. Останніх, як правило, готували з різночинців. Але, по-перше, число вихованців у 200 осіб на новому місці у Новоросії було набрати важко, а по-друге, одразу великий навчальний заклад перевести до Херсона виявилась складно. Про сам процес переведення Гімназії документальних свідчень не збереглося, а тому, найвірогідніше, вихованців переводили на нове місце частинами протягом кількох років, оскільки для нового навчального закладу потрібно було збудувати приміщення. Робота по його будівництву проходила під контролем Потьомкіна, а саме будівництво здійснював штатський радник М.Л. Фальєв [22], а тим часом, доки здійснювалися

роботи, учні проживали і навчалися у спеціально відведених будівлях у Вітовці та на Фаберовій дачі [23] – нині це територія м. Миколаєва [24].

Влітку 1789 р. до Херсона знову були направлені учителі навігації – штурмани Іван Жданов та Іван Борисов, два мічмани і 23 учні, які й почали там працювати [25]. Паралельно з цим Потьомкін перевів до Херсона 14 вихованців із Кременчуцького казенного училища [26], 225 школярів прибуло з Симбірська, Казані і Воронежа, частина з яких була відправлена для навчання в корпус, а частина пішла працювати на Миколаївській верфі [27].

За новим штатним розписом у Херсонському морському кадетському корпусі мало навчатися 160 осіб, а на його утримання разом із зарплатнею викладачам щорічно виділялося 25820 крб. Вихованці мали носити таку саму форму, як і кадети Петербурзького морського кадетського корпусу [28].

У 1790 р. І. Жданов рапортував Потьомкіну «...виховано тут 27 чоловік, їх навчено морській навігації, частково маневруванню, властивості і побудові різних похідних шеренг, назвам приладдя, практичним діям при управлінні судном на морі...» а також радився з Потьомкіним «чи не послати їх на кораблі, що плавають у морі для практики». На це Потьомкін написав резолюцію: «Практика потрібна теорії, навіть у малому морі, яким є наше» [29].

Термін навчання в Херсонському морському кадетському корпусі становив 4 роки, і щороку на флот, після екзаменів з корпусу випускалися мічмани і гардемарини. Цікавим є факт, що їх приймала комісія, сформована з викладачів корпусу і флагманів флоту. Дуже часто на екзаменах був присутній і сам Потьомкін, який потім про їх результати доповідав імператриці [30].

Наприкінці 80-років XVIII ст. починає стрімкими темпами зростати Чорноморський флот, поступово виконується програма побудови флоту 1785 р., за якою на Чорному морі мали стати на воду два 80-гарматні кораблі, десять 66-гарматних, вісім 50-гарматних, шість 32-гарматні, шість 22-гарматні, п'ять бойових шхун, 23 транспортних кораблі. Така кількість суден вимагала 13 500 матросів і офіцерів [31]. Ці потреби один навчальний заклад забезпечити не міг. За таких умов Потьомкін отримав дозвіл збільшити кількість вихованців до 360 осіб і вирішив перевести корпус до Миколаєва разом із Адміралтейством. Для цього Потьомкін віддає Фальєву наказ розпочати у Миколаєві будівництво Адміралтейства, майстерень і приміщення для кадетського корпусу на 360 осіб [32].

У 1792 р. з Херсона до Миколаєва переведено Чорноморське Адміралтейство з головним командувачем і деякими майстернями. Цей крок, що планувався Потьомкіним, було зроблено у зв'язку з тим, що Миколаїв займав вигідніше стратегічне положення, а місцевість виявилась більш сприятливою для будівництва кораблів і, особливо, для спуску їх на воду. Будівництво приміщення для кадетського корпусу розпочалося лише у 1793 р., через два роки було закінчено обійшлося у 300 тис.крб. [33] У квітні 1795 р. відбулося переведення корпусу до Миколаєва, на новому місці керівником кадетського корпусу став капітан 1-го рангу Микола Львович Язиков. На утримання корпусу щорічно виділялося 43 тис. крб. [34].

Цей навчальний заклад до 1796 р. підпорядковувався Чорноморському Адміралтейству, а особливо наміснику півдня України – Г.О.Потьомкіну, а після його смерті наступникові П.О.Зубову. До цього року про всі дії і кроки, які виконувалися щодо Херсонського морського кадетського корпусу, намісники півдня України і командувач флоту звітували лише перед Катериною II, оскільки Чорноморське Адміралтейство функціонувало незалежно від Адміралтейств-Колегії [35]. Зі смертю Катерини II і вступом на престол Павла I погляд на значення і роль Чорноморського флоту змінився. У цьому самому році Чорноморське Адміралтейство було підпорядковане Адміралтейств-Колегії [36] і всі питання, що стосувалися кадетського корпусу, почав вирішувати Комітет освіти при Адміралтействі-Колегії, який у свою чергу, прийняв рішення, що достатньо мати один кадетський корпус у Петербурзі, а у

новозбудованому приміщенні краще відкрити штурманське училище та училище корабельної архітектури [37].

У 1798 р. Херсонський морський кадетський корпус закрили, а вихованців, які навчалися, було зараховано до новостворених Чорноморського штурманського училища та Училища корабельної архітектури. За штатом ці два училища разом готували 221 вихованця [38].

Після смерті Павла I ідея про відновлення або створення морського кадетського корпусу на півдні України ще кілька разів ставилася і обговорювалася на державному рівні. Зокрема, це питання порушував командувач Чорноморського флоту і портами І.І. де Траверсе, який розробив проект відновлення Чорноморського морського кадетського корпусу [39], але його було відхилено за недостатністю коштів для фінансування [40]. Вдруге ця ідея обговорювалася, коли командувачем над чорноморськими портами був О.С. Грейг, який також у 1823 р. направляв проект відновлення кадетського корпусу на півдні України. Його теж було відхилено [41].

Херсонський морський кадетський корпус готував гідні кадри для Чорноморського флоту. В списку його випускників значаться: віце-адмірал Панаєгоров Єгор Дмитрович [42], капітан 2-го рангу, командувач Керченської транспортної флотилії – Пасхалі Антон Павлович [43], учасники морської битви при мисі Каліакрія – Пилипенко Іван Іванович, Письменний Олексій Данилович, Пухов Григорій Григорович [44]. Крім того, близько 50 вихованців цього навчального закладу отримали нагороду – орден Святого Володимира IV ступеня, на той час одна з найвищих державних нагород.

Отже, кілька факторів – приєднання півдня України, вихід до моря, будівництво Чорноморського флоту, зростання міст — поставили питання про необхідність відкриття в цьому регіоні навчального закладу, який би готував спеціалістів для флоту на Чорному морі. Першим таким навчальним закладом став Херсонський морський кадетський корпус, який дав поштовх для відкриття на півдні України у першій половині XIX ст. мережі морських навчальних закладів, що готували не тільки офіцерів для флоту, а й матросів, морських артилеристів та персонал для берегової служби.

Література

1. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год //Русский архив. – 1902. — №2. – С.193 – 262.
2. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища) //Морской сборник. – 1900. — №12. – С. 87 – 105
3. Безкровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIIIв. Очерк. – М., 1958. – 645 с.
4. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1790 – 1791. – Екатеринбург,1905. – Вып. 1.
5. Тимофієнко В.І. З історії заснування міст на Півдні України //Український історичний журнал. – 1982. – №10. – С. 104.
6. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. – М.,1939. – С. 108.
7. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1893. – Ч.ХІV. – С. 410.
8. Сацкий А.Г. Первая боевая эпопея Черноморского флота //Вопросы истории. – 1987. — №11. – С. 80
9. Высочайшее повеление об учреждении при Артиллерийском и Инженерном кадетских корпусах для Греческого юношества гимназии //Полн. собр. законов Рос. импер. – СПб.,1830. – Т.ХХ. – №14299. — С. 120.
10. Там само. – С. 121.
11. Там само. – С. 122.
12. Там само.
13. Там само. – С. 124.
14. Там само. – С. 122.
15. Именной указ данный генералу Мордвинову – об окончании курса наук кадетами из иностранных единоверцев в Гимназии при Артиллерийском и Инженерном кадетских корпусах и о выпуске их в военную и гражданскую службу //Полн. собр. законов Российской империи. – СПб.,1830. – Т.ХХ. – №14830. — С. 781.
16. О ежегодном отпуске на содержание Гимназии для греческого юношества //Полн. собр. законов Российской империи. – СПб.,1830. – Т.ХХ. – №14300. — С.124.
17. Указ конторе Коллегии экономии от 22 марта 1779 //Полн. собр. законов Росс. импер. – СПб.,1830. – Т. ХХ. – № 14856. — С. 807.

18. Именной указ данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину – о переводе училища для иностранных единоверцев при Артиллерийском кадетском корпусе учрежденного, в город Херсон // Полн. собр. законов Рос. импер. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15658. — С. 861.
19. Безкровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIIIв. Очерк. – М., 1958. – С.455.
20. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год //Русский архив. – 1902. — №2. – С.232.
21. Ордера и письма князя Потемкина //Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса,1872. – Т. VIII. – С. 216.
22. Ордер штатскому советнику Фальеву от Потемкина 19 мая 1789 //Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 671.
23. Там само. – С. 671.
24. Николаеву 200 лет. Сб. док. и мат. – Киев, 1989. – С. 376.
25. Ордер князя Потемкина от 23 июня 1789г //Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – Т. IV. – 1860. – С. 369.
26. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Вып. 1. Ордера 1790 – 1791. – Екатеринослав, 1905. – С. 14.
27. Там само. – С. 15.
28. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год //Русский архив. – 1902. – № 2. – С. 233.
29. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1893. – Ч.XV. – С.293.
30. Ордера и письма князя Потемкина //Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса,1872. – Т. VIII. – С. 216.
31. Аркас З.А. Начало учреждения русского флота на Черном море и действия его в 1778 –1798 гг //Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1860. – Т. IV. – С. 264.
32. Приказанія Потемкина обер-штер-кригс-комиссару Фальеву, о строениях в Николаеве и заведении в окружности онного Адмиралтейста и мастерских 1791 г //Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С. 184.
33. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища) // Морской сборник. – 1900. — № 12. – С. 90.
34. Там само. – С. 91.
35. Указ о распоряжении по заведению и управлению Черноморского флота и Адмиралтейства /Полн. собр. законов Рос. импер. – СПб.,1830. – № 16240. — Т.XXII.– С. 440.
36. Указ об обращении Черноморского флота, Черноморского морского правления и верфей под ведомство Адмиралтейств – Коллегии //Полн собр законов Рос импер. – СПб.,1830. – Т. XXIV. – №17545. — С. 3.
37. ДАМО. – Ф. Р5901. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 4.
38. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.,1830. – Т.XLIV. – Ч. 1. Книга штатов. — С. 311.
39. Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе //Український історичний журнал. – 2000. — №6. – С. 96.
40. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год //Русский архив. – 1902. — №2. – С. 257.
41. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 год //Русский архив. – 1902. — №3. – С. 374.
42. Общий морской список. – СПб., 1890. – Ч. IV. – С. 524.
43. Там само. – С. 529.
44. Там само. – С. 558, 562, 634.

Шайкан В. О.,

докторант Інституту історії України НАНУ

Радянські військовополонені як джерело військової колаборації в Україні за роки Другої світової війни

В статтю освещаются вопросы военного коллаборационизма на территории Украины, требующие объективного исследования.

The given article is devoted to the problem of military collaboration in the territory of Ukraine, which requires some objective research.

Ключові слова: **війна, вермахт, Україна, колабораціонізм, добровольці, військовий колабораціонізм.**

Досліджуючи проблему військової колаборації в Україні у роки Другої світової війни, неможливо обійти питання радянських військовополонених як одного з джерел військової колаборації. Відомо, що з числа радянських військовополонених формувалися добровольчі військові підрозділи, у тому числі й українські у складі вермахту. Слід зауважити, що за радянського часу, ця тема в усіх її аспектах істориками не вивчалася. У працях радянських істориків, які виконували соціальне замовлення, йшлося лише про українську допоміжну поліцію, а й про ОУН і УПА, які звинувачувалися у суцільній співпраці з гітлерівцями.

Проблема співпраці населення окупованих гітлерівцями території у зарубіжній історіографії почала розроблятися ще до завершення Другої світової війни. Це було викликано не лише потребами історичної науки, а й прагненням покарати військових злочинців та їх пособників. Вагомий внесок у розробку проблеми колабораціонізму на території, в першу чергу, Західної Європи зробили Дж. Армстронг, Ж. Азема, В. Біл, А. Даллинг, Ж. Дельма, Р. Брайтман, П. Каррел, Р. Мюллер, Ч. Мадайчик, М. Бухсвайлер, Р. Ландвер та ін. Щодо висвітлення витоків колабораціонізму та його особливостей на тимчасово окупованій нацистами території України, то подібна проблема на історіософському і соціально-психологічному рівні зарубіжною історіографією також не досліджена. Більшість істориків торкається лише історії українського національно-визвольного руху, військової участі у складі вермахту підрозділів «Нахтигаль», «Роланд», «Січей», бойового шляху 14-ї дивізії «СС-Галичина».

У 90-х роках ХХ ст., коли в Україні було знято табу з проблеми колаборації, з'явилися праці, присвячені не тільки загальній історії України в роки Другої світової війни, а й дослідженню проблеми радянських військовополонених на території Третього рейху, чисельності перебіжчиків, діяльності допоміжної поліції, сформованої гітлерівцями з числа радянських військовополонених, цивільного населення на окупованій вермахтом території України. З вітчизняних істориків першими почали досліджувати участь українців у складі гітлерівських збройних формувань А. Боляновський, М. Коваль, В. Король, С. Кульчицький, В. Кучер, О. Лисенко, І. Муковський, Ю. Ніколаєць, І. Патриляк, А. Русак, В. Сергійчук, Б. Якимович, з російських – піонером-дослідником проблеми колабораціонізму був М. Семиряга, сьогодні вивчають цю проблему також С. Дробязко, П. Полян, Б. Соколов та ін. Однак до об'єктивного, неупередженого осмислення цього неоднозначного та суперечливого явища-феномену справа поки що так і не дійшла. Залишаються недослідженими передумови співпраці мільйонів радянських людей з окупантами, мотиви колаборації, вплив соціально-економічної та політичної ситуації у радянській Україні напередодні і в роки війни на формування умов для виникнення колабораціонізму.

На нашу думку, дослідження проблеми радянських військовополонених у контексті військової колаборації неможливо без аналізу таких її аспектів як ідеологічної роботи гітлерівців

по розкладу радянських військ протягом війни, причин дезертирства і здачі до полону радянських військовослужбовців, відношення нацистів до радянських військових та інших аспектів.

З перших днів війни Німеччини проти СРСР гітлерівці почали проводити масовану ідеологічну роботу по розкладу військ Червоної Армії. Ця робота не припинялась навіть за умов полону. Сьогодні вже доведено, що і СРСР, і Німеччина використовували таємні форми і методи політичної, морально-психологічної обробки своїх полонених, однаково розраховуючи на безпосередні успіхи і віддалену перспективу [1]. Слід віддати належне окупантам, їх ідеологічна пропаганда мала результати. У своїх донесеннях гітлерівці відмічали численне дезертирство радянських солдатів, особливо, у перші місяці війни. Так, 4 липня 1941 р. тільки 17-а армія взяла у полон шість офіцерів, 420 радянських солдатів, в основному, українців, а 6 липня 1941 р. — вже 1370 осіб [2].

Сьогодні відсутня єдина точка зору щодо загальної кількості радянських військовополонених, у тому числі й українських. Існують різні погляди на цю проблему. Так, російські історики вважають, що фактично у німецькому полоні знаходилося близько 4 млн. 559 тис. військовослужбовців. Ці дані не співпадають з іншими висновками вітчизняних і зарубіжних істориків, що коливаються від 5 млн. 200 тис. – до 5 млн. 750 тис. осіб — 6 млн. 200 тис. осіб [3]. Це не дивно, тому що дані зарубіжної історіографії базуються на німецьких облікових матеріалах, до яких було включено не тільки радянських військовополонених, а й співробітників радянських і партійних органів, цивільне населення. Тому число взятих у полон іноді перевищує чисельність армій і фронтів, які брали участь у тій чи іншій операції. Так, за німецькими даними, під Києвом було узято до полону 665 тис. радянських солдатів та офіцерів. Але, як відомо, чисельність військ Південно-Західного фронту до початку Київської оборонної операції становила 627 тис. осіб [4].

За даними, наведеними А. Русаком, вже восени 1941 р. у німецькому полоні виявилось 3,5 — 4 млн. радянських солдатів [5]. Гітлерівське командування почало формувати з них добровольчі військові підрозділи не тільки з воєнних міркувань, а й з пропагандистською метою. Перетворивши їх на «гарматне м'ясо», гітлерівці використали полонених у боях проти Червоної Армії та для охоронних, поліційних, каральних та допоміжних функцій. За підрахунками українського історика В.Ю. Короля, до німецького полону потрапили близько 6 млн. 200 тис. радянських військових на території СРСР. З них загинуло понад 4 млн., у тому числі на окупованих землях України близько 1 млн. 800 тис. осіб [6]. Але, це, на думку відомого історика, далеко не остаточні цифри.

У німецьких листівках, що десятками тисяч розкидалися з літаків серед радянських військ, враховувалися психологічні особливості червоноармійців. У доступній формі, з переконливими доказами висвітлювалося справжнє життя у соціалістичному «раю», де «мордують і експлуатують народи». Гітлерівці наголошували, що комуністи обіцяли землю і свободу народу одразу після падіння царського режиму, а замість цього зробили з народу рабів системи, яка ще гірша, ніж за царизму. Кожна німецька листівка закінчувалася закликком повернути зброю проти радянської влади. Наприкінці листівки німці друкували перепустку – «Passierschein», яка слугувала «гарантом» того, що з радянськими солдатами у полоні будуть добре поводитися. З часом німці поширили листівки, в яких пояснювали, що вони не воюють проти російського народу, борються тільки проти більшовиків, які «...вас гнобили і грабували упродовж 20-ти років», а німці несуть народам Росії «...звільнення від радянського іга, справедливий розподіл праці, мир і хліб» [7]. Зрозуміло, було над чим замислитися радянському солдатові і, особливо, тому, хто в душі залишався селянином.

Гітлерівці розв'язали війну й у тилу Червоної Армії. Німецькі спецслужби ще до початку війни проти СРСР підготували багато агентів, шпигунів, розвідників для радянського тилу. Адмірал Канаріс – начальник розвідки та контррозвідки вермахту, доповідав військовому керівництву про те, що у розпорядження штабів німецької армії передано численні групи агентів,

які діяли на відстані 50 – 300 км перед фронтом наступаючих німецьких армій, передавали по радіо про концентрацію радянських військ, стан шляхів, порушували зв'язок, знищували командний склад Червоної Армії. Ці дії німецької агентури значною мірою негативно впливали на моральний стан радянських бійців. Підривали їх віру у своїх командирів і були певним стимулом до здачі у полон. Радянські органи держбезпеки проводили велику роботу по охороні тилів Червоної Армії, але, за умов беріівщини, на думку М.В. Ковалю, цей, у цілому, правильний захід, до якого вдавалися уряди усіх воюючих країн, в СРСР набрав звичних форм масових і часто необгрунтованих репресій [8]. Починаючи з 22 червня 1941 р., у районах, що мали стати ареною бойових дій: Львівська, Рівненська, Тернопільська, Житомирська та інші області, почалися масові арешти «неблагонадійних», а також масові розстріли тисяч невинних людей [9]. Це справжня трагедія українського народу, якому довелося жити, воювати й виживати за жахливих умов тоталітаризму. Серед загиблих було багато кращих представників української інтелігенції: професори К. Студинський, П. Франко, артисти М. Донець, І. Юхименко, поет В. Свідзінський та ін. Невиправдана жорстокість сталінської системи відносно власного народу, як у передвоєнні роки, так і на початку війни, стала ще одним джерелом української колаборації з агресором. Гинула інтелектуальна еліта нашого суспільства. Разом з тим, указом Верховної Ради СРСР від 12 липня 1941 р. позбавлялися покарання і звільнялися з тюрем кримінальні елементи [10]. Система помилилася, оскільки що певна частина кримінального елемента потрапила до складу добровольчих поліцейських формувань й не тільки до них, що відрізнялися надзвичайною жорстокістю до радянських військовополонених. З'явилося багато «помічників» та «добровольців», яких використовували як інформаторів гестапо, охоронників у концтаборах. З часом до них приєдналися і добровольці з військовополонених.

На нашу думку, важливу роль у деморалізації радянської Армії у перші місяці війни відіграли не тільки труднощі з нестачею зброї, а й з постачанням продовольства. Розклад армії іноді напругу залежав від того, наскільки командувачам вдавалося забезпечити своїх солдат їжею [11]. У деяких випадках червоноармійці не хотіли підпорядковуватися своїм командирам. Ще наполеонівський генерал А.Г. Жоміні, аналізуючи причини поразки французької армії 1812 р. у Росії, писав, що розклад армії Наполеона був викликаний відсутністю продовольства. Цей натовп мріяв тільки про їжу та тепло. Всі, хто потрапляв до цього натовпу, потрапляв до дезорганізованої маси [12]. Теж саме можна було віднести і до певної частини відступаючої Червоної Армії в перші місяці війни.

Що призвело до масової здачі у полон радянських військовослужбовців? На нашу думку, до головних причин слід віднести розгубленість, страх, подекуди паніку, викликані поганою озброєністю червоноармійців, некомпетентністю, недосвідченістю радянських воєначальників, внаслідок чого 1,5 млн. солдатів та офіцерів потрапили до німецького полону у 1941 р. Червона Армія була не винна в поразках, тому що відступала з причин переважаючих сил добре озброєних гітлерівців, помилок політичного та військового керівництва СРСР. Радянські солдати мужньо трималися на недобудованих ділянках нового кордону, льотчики, щоб не дати ворожим літакам відбомбитися, йшли на повітряний таран, але сили були нерівні [13]. Дезорієнтували вище керівництво й такі повідомлення, в яких бажане видавалося за дійсне: «Моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму... Всі сили й засоби військ округу обрушені на ворога, знищуючи його там, де він перетнув кордон» [14]. Такий рапорт було підписано начальником управління політпропаганди Київського особливого військового округу бригадним комісаром Михайловим тоді, коли радянські війська відступали, а паніка та розгубленість досягли значних масштабів.

Важливою для розуміння ситуації, в якій опинилися радянські війська на початковому етапі війни, є доповідна колишнього заступника начальника штабу Південно-Західного фронту генерал-майора І.Х. Баграмяна про обставини оточення гітлерівцями чотирьох армій цього фронту у вересні 1941 р. За оцінками І.Х. Баграмяна, радянські війська під час київського оточення

виявилися небоєздатними, з «...оточення виходила безформна і дезорганізована маса, яку становили переважно тили» [15]. До основних причин оточення чотирьох армій Південно-Західного фронту і нездатність 21-ї армії до виходу з оточення, І.Х. Баграмян відносить запізніле прийняття рішення на залишення Києва та вихід з оточення, перевагу сил ворога й, особливо, наявність у гітлерівців мотомехчастин, що прискорило деморалізацію, виснаження й призвело до втрати боєздатності радянських армій. Поведінка тих командирів, котрі вдавалися до паніки, теж негативно впливала на червоноармійців. Маловідомий приклад наведено у статті В. М. Нем'ятого «Ішла війна народна» [16]. Командування Південного фронту 6 серпня 1941 р. доповідало Ставці і командувачу Південно-Західного фронту С.М. Будьонному про те, що 223-я стрілецька дивізія розбіглася у бою під Миргородом. Їй було поставлено повторне завдання обороняти підступи до м. Кіровограда, але дивізія цього не виконала. За два дні з дивізії в 11 тис. осіб член Військової Ради фронту Бородин і заступник начштабу фронту генерал-майор Харитонов ледь зібрали 500 бійців з чотирма гарматами. Коментарі, як кажуть, зайві.

Не останню роль у деморалізації деяких частин Червоної Армії відіграло жорстке ставлення командирів до простого солдата. Ця тема нещодавно була закрита для дослідників. Завдяки архівним документам, а також надрукованим спогадам свідків воєнних подій, стало відомо, що серед радянських командирів зустрічалися надзвичайно жорстокі люди. У книзі Ф. Пігідо-Правобережного також розповідається про жорстоке ставлення сержантів, командирів червоної Армії до свого населення й солдатів [17]. За коментарем до цієї книги В. Кучера та Ю. Шаповала, тема військових бунтів та вбивств радянських офіцерів підлеглими їм вояками ще не досліджена в науковій літературі, як і те, наскільки цей феномен був поширений [18]. Зрозуміло одне, що немилосердне ставлення командирів до своїх солдатів теж могло спровокувати останніх до дезертирства або здачі у полон. Щоб припинити відступ червоної Армії, Ставка Верховного Головнокомандування прийняла жорсткий наказ за № 270 від 16 серпня 1941 р. про відповідальність військовослужбовців за здачу до полону і залишення ворогові зброї [19]. Вже 12 вересня цього самого року. Сталін підписав таємний наказ за № 001919 про створення загороджувальних загонів із військ НКВС у прифронтовому тилу, які повинні були зупиняти вогнем відступаючі військові частини [20]. З місцевого населення теж створювалися винищувальні батальйони, що вилучували дезертирів, шпигунів, диверсантів. При військових частинах, корпусах, арміях також діяли особливі відділи, робота яких спрямовувалась на затримання ворожих агентів, а також дезертирів.

Воєнна Рада Західного фронту 30 березня 1942 р. видала Директиву за № 3750 до усіх командирів, комісарів дивізій та бригад. У Директиві вказувалося, що Ставка Верховного Головнокомандування також знала про злочинне відношення командирів усіх ступенів до збереження життя червоноармійців піхоти з багаточисленних листів від самих бійців, політпрацівників, командирів і підкреслювалося, що всі скарги справедливі і що вони відображають тільки частину справжнього існуючого легковажного відношення до збереження поповнення [21]. Командувач Західного фронту генерал армії Жуков суворо наказував, щоб за 24 год. пильно розслідували кожну ненормальну втрату бійців, повідомляючи про це вищий штаб, а винних командирів притягали до відповідальності. Але, ситуація не змінилася на краще, тому що Сталін діяв за принципом «з втратами не рахуватися» й того ж самого вимагав від командуючих арміями. Частина мобілізованих з цивільного населення, спостерігаючи за панічним відступом деяких частин, теж дезертувала. Невипадково, 28 липня 1942 р. з'явився сталінський наказ за № 227, відомий під назвою «Ні кроку назад!», після якого гинули підрозділи, частини і з'єднання, тому що командири не мали права відводити їх з поля бою без дозволу «зверху». Віднині, підкреслювалося у директиві, першим правилом для кожного командира стають вимоги: панікери, боягузи, дезертири розстрілюються на місці, всі, хто залишає позиції без наказу вищого командира — вважатиме ворогом Батьківщини. Радянське командування вирішило вдатися до репресивних заходів, щоб покласти край дезертирству. Ставка наказує формувати від одного до трьох штрафних батальйонів (по 800 осіб) на кожному фронті й ставити їх на найбільш важких ділянках фронту, щоб надати їм

можливість змити кров'ю свої злочини проти Вітчизни [22]. Зрозуміло, що за умов тотального військового псевдодемократизму не могло обійтися без зловживань та порушень. До штрафних батальйонів часто потрапляли невинні люди. Отже, часто невинна жорстокість командного складу червоної Армії, його некомпетентність також могла бути додатковим фактором дезертирства і, як наслідок, одним із джерел українського колабораціонізму в роки війни.

Гітлерівці визнавали стійкість та відвагу червоноармійців, радянських командирів. Начальник розвідки і контррозвідки оперативного тилового району групи армій «Південь» доктор Пертцборн вважав, що сили, які протистоять німецькій армії, є „...рішучою масою, котра у завзятості ведення війни являє собою щось зовсім нове порівняно з нашими колишніми противниками», що Червона армія є дуже серйозним противником і залишається тільки уявити собі, нащо б вона перетворилася, маючи ще кілька років для навчання за мирних умов [23]. З іншого боку, німецькі вояки дивувалися злочинним ставленням до червоноармійців радянського керівництва. Так, з щоденника солдата Альфреда Риммера відомо, що червоноармійці тисячами здавалися у полон й для німців це було дивно, тому що, як би червоні атакували німців, свідчить запис від 26 травня 1942 р., то знищили б всі німецькі позиції [24]. Читаючи цей щоденник, мимоволі доходили висновку, що німецький вояка об'єктивно висвітлював ситуацію, що виникла на радянсько-німецькому фронті навесні та влітку 1942 р. Більше того, аналізуючи розстановку сил, німецький вояка дійшов висновку, що коли б радянська піхота починала наступ у супроводженні танків, то німецьку дивізію давно б знищили, але «...вони, як видно, ненормальні» [25]. Німець здивований тим, що радянська піхота без прикриття танків гине тисячами у голому степу, намагаючись взяти німецькі позиції. Отже, стан відчаю, коли залишалася одна можливість вижити, – це здатися, штовхав червоноармійців до полону.

Відношення гітлерівців до полонених радянських червоноармійців у концтаборах за своєю жорстокістю не має світових аналогів: у концтаборах рейху загинуло більше 3,3 млн. осіб. Нацисти створили неймовірну за своєю жорстокістю і цинізмом технологію масового знищення мільйонів людей, фізичного й морально-психологічного придушення радянських військовополонених. Жорсткий характер Другої світової війни відкинув традиційне уявлення про полон, як припинення для військовополонених стану війни. Полон перетворився на продовження війни. Жахи фронту і жахи полону, боротьба за збереження свого життя створювали додатковий стимул для співпраці частини радянських військовополонених, в тому числі, й українців з ворогом. Становище радянських військовополонених ставало ще трагічнішим, тому що СРСР відмовився підписати Женевську міжнародну конвенцію 1929 р., мотивуючи тим, що вона суперечить соціалістичним ідеям. Радянський Союз підписав 25 серпня 1931 р. Декларацію про приєднання СРСР до «Конвенції про покращення долі пораних і хворих в діючих арміях», але, так і не визнавши головного міжнародного документа «Про утримування військовополонених», залишив тим самим своїх полонених на призволяще. Відомо, що 25 листопада 1941 р. Нарком іноземних справ СРСР В. Молотов виступив з нотою протесту проти жорстокого ставлення німців до радянських військовополонених [26]. Під час війни таких нот було кілька. За свідченням німецьких полонених, за спеціальним розпорядженням Гітлера на території СРСР всі міжнародні конвенції та постанови не повинні були діяти і не мали жодного значення [27]. Гітлерівські солдати та офіцери керувалися «Пам'яткою по охороні радянських військовополонених», де вказувалося, що більшовизм – смертельний ворог Німеччини й тому більшовицький солдат втратив право на поводження з ним, як зі справжнім солдатом за Женевською угодою, тобто, опинився поза законом. Гітлерівське командування вважало, що військова служба в СРСР, у цілому, характеризується як злочин, тим самим відкидається дія норм воєнного права у боротьбі проти більшовизму [28]. За свідченням коменданта Освенціму Рудольфа Хесса, коли у вересні 1941 р. він провів першу випробувальну газацію 900 військовополонених, то «заспокоївся» від того, що, врешті-решт, був знайдений швидкий засіб знищення тисяч людей [29].

За умов неймовірної боротьби за життя, коли для багатьох бажання вижити за будь-яку ціну ставало найголовнішим, важко було відмовитися від пропозицій нацистів записуватися до

«добровольчих» формувань у складі військ вермахту або Ваффен-СС. Тільки сильні духом вибирали смерть, залишаючись вірними своїм ідеалам. З такої категорії радянських військовополонених колаборантами не ставали.

З числа радянських військовополонених вербували не тільки «добровільних» помічників – «хіві», охорону для концтаборів, вояків різних бойових національних частин, але й агентів для військових операцій, як, наприклад, «Цепелін». Осіб з антибільшовицькими поглядами переправляли у радянські тили для підривної роботи по розкладу населення і Червоної Армії [30]. Значна частина полонених намагалася вирватися з німецького полону, щоб потім примкнути до партизанського загону, або підпільної організації. Тому не дивно, що гітлерівці у своїх донесеннях до вищого командування констатують, що великий відсоток у «добровольчих» підрозділах становлять дезертири. Аналіз доступних документів і матеріалів свідчить про те, що у полоні, поведінка і радянських військовополонених, і гітлерівських мало чим відрізнялась, незважаючи на те, що вони належали до різних ідеологічних спрямувань. За спогадами колишніх німецьких полонених, вони теж пережили важкий фізичний і морально-психологічний стрес. Німецькі військовополонені жили одним бажанням – звільнитися з полону й повернутися додому. Були серед них й колаборанти – німецькі військовополонені, які співпрацювали з органами НКВС. З листа полоненого німця Еріха Хартманна відомо, що у таборі «російській таємній поліції» допомагають німецькі зрадники, а всі інші – «політичні свині і зрадники того типу, що зустрічаються у кожному таборі». Харманн дуже вражений тим, що за умов полону колишні полковники вермахту та СС ставали зрадниками, видавали своїх товаришів, ставали інформаторами НКВС. Представники НКВС, СМЕРШ, НКДБ, Комінтерну працювали саме серед німецьких лідерів-авторитетів, які могли впливати на більшість військовополонених [31]. Отже, за екстремальних умов поведінка військовополонених ворогуючих сторін – гітлерівців та червоноармійців, мало чим відрізнялася.

Незважаючи на всі репресивні заходи радянського командування, червоноармійці здавалися у полон та дезертували, хоч меншою мірою, й під час наступу червоної Армії у 1944 р., про що свідчать архівні документи. Так, начальник Політичного Управління Першого Українського фронту 7 жовтня 1944 р. повідомив Члена Військової Ради Першого Українського фронту М.С. Хрущова про факти переходу на бік ворога військовослужбовців нового поповнення. Солдати, які до цього вже відзначилися в боях з гітлерівцями, яких нагороджували та на яких дивилися як на героїв, ставали дезертирами [32].

Сучасні історики вбачають у численних фактах дезертирства своєрідний протест проти тоталітарного режиму, пануючого в СРСР [33]. Певна частина військових колаборантів вбачала в цьому реальну можливість здобути незалежність національної держави. Тому військові різних національностей: українці, білоруси, грузини, кримські татари та інші народи виявили бажання боротися зі зброєю в руках проти радянської влади. Велика частина радянських військовополонених потрапила до полону з різних причин: були пораненими, фізично виснаженими, перебуваючи в оточенні, не мали боєприпасів, майже всі пережили важкий психологічний удар, який відкинув їх до беззахисної маси військовополонених. Тому, для таких військовополонених, дійсно, слово «добровільно» не зовсім підходить [34].

Підбиваючи викладене вище доходимо висновку, що радянських військових до дезертирства та масової здачі у полон, а також до колаборації з ворогом спровокувало паніка, розгубленість, викликані, найчастіше, непідготовленістю та нестачею озброєння, а також некомпетентністю і жорстокістю радянського воєнного керівництва, яке також було, значною мірою, деморалізоване і нездатне управляти своїми військами. Деморалізація і деполітизація певної частини червоноармійців пояснюють масове дезертирство з червоної армії у роки війни. Ідейне неприйняття певною частиною населення України більшовизму на фоні розгубленості, страху перед силою та жорстокістю гітлерівців, бажання вижити за будь-яку ціну, помститися за утиски від радянської влади, а також патологічна агресивність певної категорії населення, спровокована

політикою та ідеологією радянської системи, стали, на нашу думку, головними причинами військової колаборації в Україні. Сама тоталітарна система була винна у появі у міжвоєнний час людей ідеологічно нестійких, які не бажали вмирати за ідеї, які були для них далекими та незрозумілими.

Література

1. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи. – К.: Парламентское издательство, 2002. – С. 374.
2. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 107.
3. Коваль М. В., Король В. Ю. Військовополонені – жертви війни //Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 205; Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: Олма-Пресс, 2001. – С. 460, 462; Полян П. Советские граждане в Рейхе: Сколько их было? // www.genstab.ru.
4. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – С. 461 – 462.
5. Русак А. В. Участь союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР (1941 – 1945 рр.). Автор. дис. на здоб. наук. ступеня докт. істор. наук. – К., 2003. – С. 30.
6. Коваль М. В., Король В. Ю. Вказ. праця. – С. 205.
7. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 107 – 109.
8. Коваль М. В. 1941-1945 роки. Україна //Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 7.
9. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь.-Військо України, 1994. – Кн. 2.- С. 216-279.
10. Коваль М. В. 1941 – 1945 роки. Україна. — С. 8.
11. Пережогин В. А. Из окружения и плена – в партизаны //Отечественная история. – 2000. – № 3. – С. 27; Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна [Спогади та роздуми очевидця]. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 80.
12. Чайковский А. В. Плен. За чужие и свои грехи. – С. 397.
13. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – С. 61.
14. Коваль М. В. 1941 – 1945 роки. Україна. – С. 4.
15. Баграмян І. Х. Доповідна про київське оточення //Укр. істор. журн.-1991. – № 6. – С. 94 – 99.
16. Нем'ятий В. М. Ішла війна народна //Про минуле – заради майбутнього /Упор. Ю.І. Шаповал; Ред.: І. Ф. Курас та ін. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 132.
17. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна. – С. 88 – 90.
18. Там само. – С. 257.
19. Кульков Е. Н., Мягков М. Ю., Ржешевский О. А. Война 1941 – 1945. Факты и документы. /Под ред. проф. О. А. Ржешевского. – М.: Олма-Пресс, 2001. – С. 358 – 362.
20. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. – С. 250.
21. Кульков Е. Н., Мягков М. Ю., Ржешевский О. А. Вказ. праця.- С. 366 – 367.
22. Там само. – С. 375 – 381.
23. Коваль М. В. 1941-1945 роки. Україна.- С. 10.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 119. – Арк. 14 – 22.
25. Там само. – Арк. 25.
26. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи. – С. 8.
27. Там само.-С. 60.
28. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 526 – 527; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи. – С. 16 – 17.
29. Обеспечение немецкого господства и политика истребления. Советские военнопленные до весны 1942 г. // <http://ef.1939-1945.net>
30. Советские военнопленные в концлагере Освенцим //<http://ef.1939-1945.net>
31. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи. – С. 375 – 377.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 932. –Арк. 49.
33. Патриляк І. К. Націоналістичний рух на території Західної України влітку 1941 р. //Укр. істор. журн. – 2000. – № 4. – С. 117.
34. Кульков Е. Н., Мягков М. Ю., Ржешевский О. А. Война 1941 – 1945. Факты и док. — С. 454.

Автори номера

Бабічева
Олена Іванівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин

Бойко
Маргарита Григорівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу Київського національного торговельно-економічного університету

Головко
Іван Вікторович,

аспірант кафедри обліку та аудиту економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гуцало
Людмила Вікторівна,

асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Дрозд
Ірина Кузьмівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку та аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Євенко
Ігор Петрович,

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Жернаков
Михайло Володимирович,

студент IV курсу Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Кнаус
Олександр Сальмович

Голова Чернівецької спілки сільського туризму, директор туристичної компанії «Кнаус»

Ковальов
Михайло Миколайович,

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри маркетингу Гомельського філіалу Установи освіти Федерації профспілок Білорусі «Міжнародний інститут трудових і соціальних відносин»

Криворотько
Дмитро Юрійович,

заступник директора Коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Кудін
Сергій Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин

Ладиченко
Віктор Валерійович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці і соціальних відносин

Лініч
Людмила Михайлівна,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин

Литвин
Олександр Миколайович,

випускник економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Логунова
Наталія Анатоліївна

аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Лукашев
Олександр Анатолійович,

кандидат юридичних наук, асистент кафедри фінансового права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Матвіюк
Ігор Вікторович,

ад'юнкт науково-організаційного управління Національної академії оборони України

*Міняйло**Олександр Олександрович,*

аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Невінчана**Ірина Олександрівна,*

аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

*Нижник**Віра Володимирівна,*

аспірантка кафедри історії України та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Ніколасць**Юрій Олексійович,*

кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Перепелиця**Євген Анатолійович,*

аспірант відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ

*Петруня**Віра Юрійвна,*

аспірант кафедри менеджменту Дніпропетровського національного гірничого університету

*Приказюк**Наталія Валентинівна*

аспірантка кафедри «Фінансів, грошового обігу та кредиту» Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Россіхін**Василь Васильович,*

аспірант кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

*Рудницька**Наталія Василівна,*

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка

*Сарнацький**Олександр Петрович,*

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

Севиндж Рагімова

науковий співробітник Інституту філософії і політико-правових досліджень Національної академії наук Азербайджанської Республіки

*Синявська**Лариса Іванівна,*

асистент кафедри історії України Черкаського національного педагогічного університету

*Скорикова**Вікторія Олександрівна,*

студентка Юридичного інституту Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

*Ставнюк**Віктор Володимирович,*

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Академії праці і соціальних відносин

*Сургай**Олександр Іванович,*

здобувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Титович**Анатолій Антонович,*

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Установи освіти «Білоруський торговельно-економічний університет споживчої кооперації»

*Тихомиров**Олександр Деонисович,*

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ України

*Туголоуков**Сергій Іванович*

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин

*Фірсова**Світлана Германівна*

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Цимбал
Дарія Володимирівна,

аспірантка кафедри загальної соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чеберяко
Оксана Вікторівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин

Чорний
Олександр Васильович,

аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Шайкан
Валентина Олексіївна,

докторант НАН України Інституту історії України

Шульгіна
Людмила Михайлівна,

кандидат технічних наук, доцент, докторант кафедри маркетингу та комерційної діяльності Київського національного торговельно-економічного університету